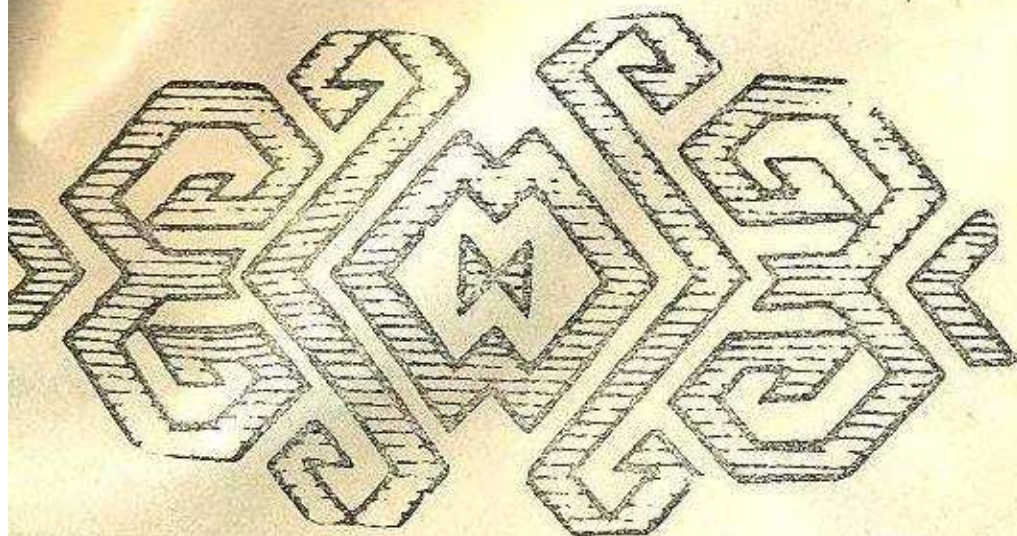
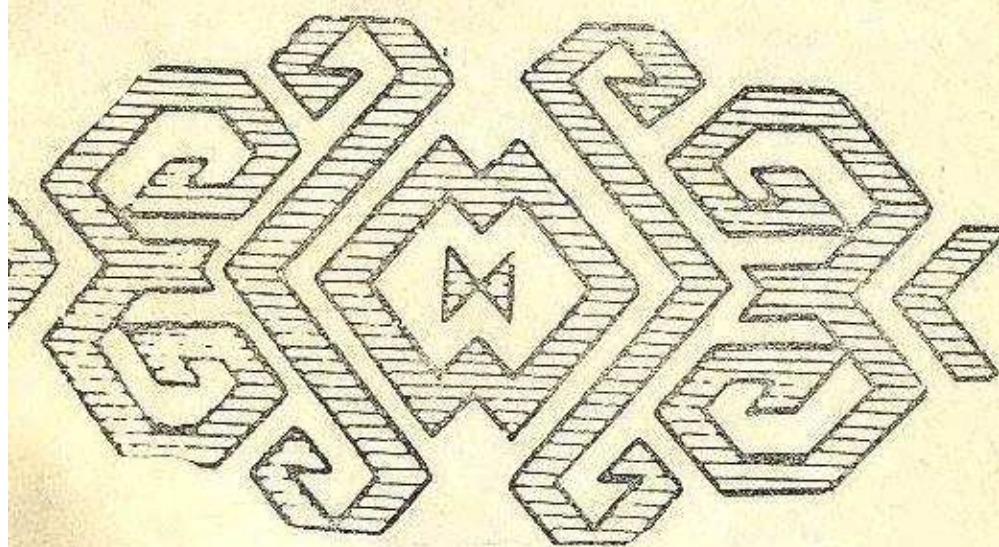

ЖУМАНАЗАР БАЗАРБАЕВ, ҚЫРМЫЗЫ ДӘУЛЕТОВА

ӘДЕПТАНЫҰ

Муғаллимлер ушын қолланба

НОКИС
«БИЛИМ» БАСПАСЫ
1992

Ж. Базарбаев, Қ. Дәулетова.
Әдептаныу. «Билим» баспасы.
Нөкис 1992-жыл. 248 бет.

Белгилі илимпаз, жәмийетлик искер, Өзбекстан Илимлер Ака-
демиясының хабаршы агзасы, философия илимлеринин докторы,
профессор Ж. БАЗАРБАЕВ менен Бердақ атындагы Каракалпак
мәмлөкетлик университетинин оқытушысы Қ. ДӘУЛЕТОВА
өзлеринин көп жыллык пөндеги хәм турмыстагы тәжірибелери
тийкарында республика муғаллимлери ушын қолланба ретинде
«ӘДЕПТАНЫУ» китабын жазып шықарды.

Сиз онда жәмийет хәм адам ҳақында әйемнен қалыпласқан
көз-қараслар тийкарында жаңаша ой-пикир илимий дәлиленген
жуўмақлар менен танысасыз. Сондай-ақ қолланбадан дүнья
жуўи ойшыл—жазыўшы алымларының жәмийет хәм инсаныйлық
тууралы айтып қалдырган ҳикметли сөзлеринен дөреген сөз мар-
жандарын табасыз хәм халық нақыл-мақалаларының бай ғазий-
несинен өзенизге таусылмас рухый күш, жипер аласыз.

Әдептаныу—тийкарынан халқымыздың сол мың түрли үрпи
әдет дәстүрлеринен дөреген тунғыш илимий мийнет болып есап-
ланады.

Әлбетте, халқымыз ушын қадирли болып келген миллий мий-
раслардан есапланған әдепlilik бүгинги күни орта мектеп сабақ-
лығы ретинде өтилип атырган бир уақытта илимпазларымыздың бул
ийгиликли дөретпеси көпшиликтиң кеўлинен шығады деген
ийеттемыз.

Пикир жазғанлар: филология илимлеринин докторы,
профессор Қ. Камалов,
Филология илимлеринин кандидаты
Қ. Алламбергенов,
Философия илимлеринин кандидаты,
доцент С. Садықов,
Педагогика илимлеринин кандидатлары,
профессор Ж. Қайырбаев хәм
доцент Ә. Әлеуов.

4306012200 — 263
М(361) — 92

Б 4306012200 — 263

пр. 92

М(361) — 92

ISBN 5 — 7698 — 0430 — 0

© «Билим» баспасы, 1992.

Бизлерге әдеп-иқрамлықтың
үлгиси болған меҳрибан ана-
ларымыз: Бийбисәнем хәм Зай-
балардың жарқын естелигине
арнаймыз.

Авторлар

КИРИСИУ

Хәзирги күнде бизиң мектеплеримизде әдеп-иқрамлықты
үйретиу хәм таныу бойынша арнаулы пән киргизилген. Ол пәнниң
мақсети хәм ўазыйпасы тез күнде жәмийетшилигимизге белгилі
болып хәм халқымыз тәрәпинен мақулланып оның абройы өсип
киятыр. Себеби, ҳәр бир адамның қандай иси, яғний ҳәрәкети
әдеп-иқрамлықтың өлшеми менен анықланып әдеплилик хәм
әдепсизлик әҳмийетине ийе болады хәм усы қылық-қыўалар өз
нәўбетинде жәмийетлик турмысқа өзиниң тәсирин тийгизеди. Соң-
лықтаңда Қабуснамала: «Патша ушын ең жаман ис халықтың
әдепсизлигиндур»¹ делитген.

Демек, ҳәр бир жас әўлад өз халқының әдеп-иқрамлығын
бойына сиңдирип әдепли болыуы керек. Әдепли кишилер ара-
сында мийирбанлылары көп болады, ел-журт абаданлықта, тыныш-
лықта, дослықта хәм бирликте жасайды. Белгилі англиз алымы
Дисон Лоббок: «әдеплиликтин жәрдеминде, хәттеки, күш пенен
алыу мүмкин болмаған жеңиске де ерисиу мүмкин» деген еди.

Адам сулыў, ақыллы, күшли, сын сынбатлы болыуы мүмкин,
бирақ онда әдеплилик болмаса ол пәс адам. Ол өзиниң ҳайран
қаларлық жеңислери менен қандай дәрежеге ериссе де, бәри бир
ол дәреже оған сондай пәслик болып саналады. Буган мысал:
Напалеонның тан қаларлық күши бола турып, адам сынатында
уллылыққа ийе болмағаны тууралы жазыўшы Стефан Цвейг
(1881 — 1942-жж) мынандай бир қызықлы мағлұмат келтиреди.

Бир күни Напалеон барлық сарай адамларының алдында
Талейронға қәҳәри келип: «урысан, ант бузарсан, опасизсаң ақий
десе туўған әкенди де сатып жиберетуғын жалатайсаң» деп урысып-
ты. Ал император сарайындағы ақыллы хәм ҳийлекер кишилердин
бири болған Францияның биринши дипломаты Талейрон болса
бул уақытта сөлт етиестен өзине айтылып атырган сөзлерди
еситпегенсин устамшылық пенен тура берипти. Напалеон чонысып
урысып тоқтаған гезде Талейрон сол түринде ләм-лим деп аў-
зый ашпастан сыртқа қарай ақсаппап басып жүре берипти де,
есиктен шыға бергенде ғана түсинген адамға Напалеонның айт-
қан барлық сөзлеринен де аўыр сөзди айтыпты: «Усындай уллы
адамның соншама жаман тәрбияланғаны өкенишли» деп шекпә-
нин кийип сарайдан шығып кетипти.

Соңлықтан да өзиниң өмир жолында «толым шайпалмас»
деген адам тек бир керек нарсеки хәм сол ҳақыйқатлықты өзине

¹ Қабуснама. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1991-ж. 414-бет.

INVENTAR № 51461

ның кеуліне бекем орнатып алуы тийіс. Ол хақықатлық миез-құлық, оннан шығатуғын әдептілік.

Тарықпай дәуран сүрмеге,
Тұран-тұран себеп бар,
Бақасм жоқ газийне,
Алтыннан зият әдеп бар.

Қуш бар зылым, халықты,
Сыйлапқақ үшін жылдар,
Әдепті адам өз басын,
Сүйдіргеннен сыйлатар.

Болайын десең мақтауы,
Хош қылық екен әдетпен,
Дәулетің таймас өмірде,
Әдеп пенен зиятпен.

Бұл халқымыздың әдептілікті қастерлеуі хәм оның бақасын жоқары дәрежеде көрсетуінің мысалы. Биз халқымыздың әдептілігі хақында бай газийнесіне назар салып, миллий тәрбияның маржан булағынан балалардың жан сезімлерін суығарып тәрбиалауға, солай етип «Ағашты мийуасынан таныды, адамды қылуасынан таныды» — деген қасыл халық көрсетпесін иске асыруға мұғаллимлердің, тәрбияшылардың ақыл-хуышын жумсауға, шөлкестіріуіге жәрдем беруі нийеті менен бул жумысқа киристік.

Бизин мақсегимиз әдеп таныу арқалы адам қайткенде бахытқа миясар болады деген мәселе бойынша жол-жоба көрсетип оның бахытын ойлау болып есапланады. Белгилі Хәким Улықпан мынандай дейди. Ануширван Әдил (531 — 579-жж) патша өз ғазирі Бузурхмехрге:

— Қашан, қаяққа барса да адамлар жақсы қабыл ететүрін тисі ким? — деп сорау бергенде, ол — «Әдепті адам» деп жууап берген дейди. Олай болса, адамның бойына еидип оның миез-құлқына айналған әдептіліктен үлкен бахыт жоқ екен.

Жоқарыда айтып өткеніміздей әдептаныу пәни бүгінгі күни барлық мектептерде, жоқарғы арнаулы кәсіп-техникалық оқу орындарында сабақ ретінде өтилип, оқу программаларына арнаулы курс ретінде кирмекте. Бул усынып отырған қолланбаны биз ҳазирше мие усы ийгиликли ислерде пайдаланыу мақсегінде ислеп шығуға умтылдык. Оның ушып мектептің биринши басқышында сәлемтесу, сөйлесу, нанды қадирлеу, табиятты қадирлеу хақында түсиник берип, жууыныу, аўқатланыу, азадалық әдеби үйретилсе, екинши басқышында жоқарыдағыларды толықтыра отырып, Уатан, Ата-ананың қадирі, туысқан-туған-ларға, ала-сіндилерге қатнас, дослық, миймандослық әдебине, бишилейилік, элпайымлық, хақ кеуилік әдептерине, тәртіптілік, мийнет, зиянлы әдетлерден сақланыу әдеби хақында билим берилсе, мектептің үшінши басқышында «Халық хақында, миймандослық, устаз, семьядағы турмыс әдептери, ийман, инсап, қанаат, нәпс, тәубе, хадал-хараи, сабырлық, сақыйлық, ар-

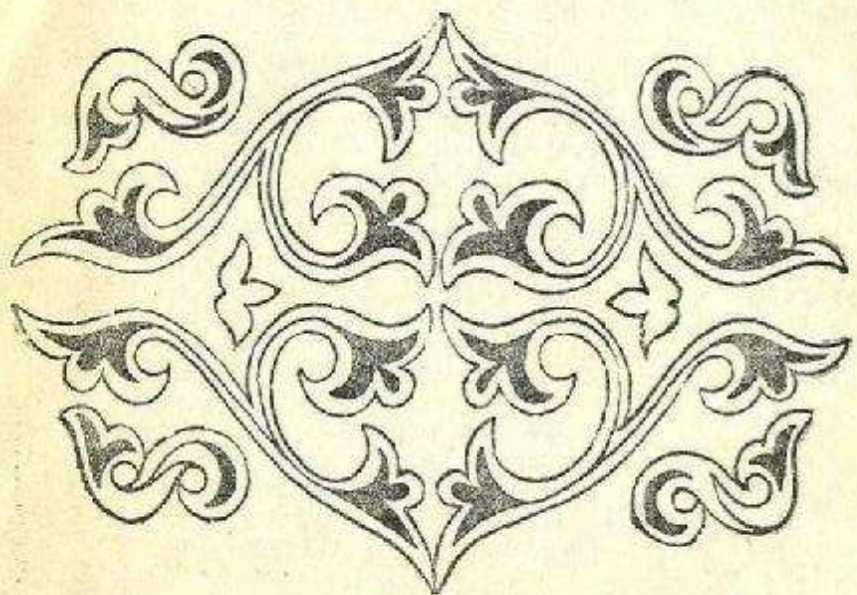
намыс, уят-аброй, көрсетилік, мұхаббат әдеби, жууыныу, күйеу, келин, үйлену, той дәстүрлери хәм гөзаллықты түсиниу әдептери хақында айтылуы мүмкин. Хақықатында да мұғаллимнің өзиниң билими менен, ҳужданы менен еркин қатнасы бул көрсетпеге өзгерис киргизиуі мүмкин. Себеби, бул түсиниклер бири-бирине байланысы хәм бирин-бири толықтырады. Әлбетте, излениуши мұғаллим өз тажирийбелеринен, билим жетискенликлеринен бул түсиниклерди толықтырып, раўажландырып отырады хәм солай етип өз исинен қанаат алады, деген қалыс нийеттеміз.

Орта арнаулы оқу орындарында болса бул түсиниклердиң барлығында тереңрек үйретип, шынығулар берип, сорау-жууап саўбетлер өткерилип барылса болады. Ал жоқары оқу орындарында бул түсиниклер студентлердиң алған билимлериниң тийкарында толықтырылып, оның тийкарында ой-пикир тартысларын шөлкестірип, машқалалар хақында кескин ситуациялар дүзиліп ис ойындары шөлкестірилиуі мүмкин.

Улыма бул қолланбаның тийкарында ҳәр бир мұғаллим өзиниң кәсіплик ғазыйпасын ҳужданы менен, шын кеуили менен орындайман деп есапласа оған дәстепки мүмкиншилик береді хәм оның ақылый мүмкиншилигиниң жетилісүине, ой-пикир туғыдыруына оны оқышыларға, жасларға жеткеруіне толық имканият береді.

Қарақалпақстанға туысқан қарақалпақ, өзбек, қазақ хәм түркмен халықларының әдептілік пәзийлетлериниң түп сағасы бир болғанлықтан айырмашылық оғада аз.

Деген менен ҳәр халықтың бүгінгі күни қалыңдасқан миллий мийрасы дәстүри, үрп-әдетлери өзине тая мәдени қадириятлары ҳүким сүрмекте. Сонлықтан бул kitapқа қарақалпақ халқында мысалында усы бай газийнен ашып беруіге ҳәрекет еттик. Тағыда дүнья мәдениаты, әдебияты тийкарында олардың нақыл-мақаллары менен, ҳикметли сөзлериненде kitapтан орын ажыраттық. Әсиресе «Қабуснама» дан керегинше мысаллар келтирдик. Әлбетте, миллий оқу орындарында мұғаллимлер үшін туғынғы ислентен мийнет сыпатында жетискенликлер менен бир қатарда кемшиликлерде кеткен болуы сөзсиз. Усы нийетте авторлар көп санлы kitap оқышыларының пикир усынысларын қабыл етеди хәм келеси жаңа басылуларында оларды есапқа алатуғынлығын алдын ала билдиреди.

1. БИЗ НЕ УШЫН ӘДЕПТАНЫУДЫ ҮЙРЕНЕМИЗ?

Биздің тәрбия тарауындағы совет хукимети жылларындағы Жеткен «табыстарымыздың» бири әдеп-икрамлылықтың ыдырауы, әдепlilik қаққында түсиниклердің бурмаланып, өзгерилиуі болды. Ф. Энгельстин «Жәмийетти ыдыратуыдың еки жолы бар, биреуи гүналыны жазаламау, екіншиси гүнасызды жазалау» деген үәлиилик сөзи туұры келди. Гүнадылар турмыста қандайда бир себеплер менен жазаланбаса, гүнасызлар зорлыққа ушырады.

Улымға алғанда елимизде, тек елимизде ғана емес, сондай-ақ Қарақалпақстан республикасында да әдеп-икрамлық айтарлықтай дағдарысқа ушырады. 1990-жыл август айында Нөкис районында жүргизген изертлеулеримизге қарағанда, сол жердеги 256 тургынның 61,1%и әдеп-икрамлықтан бузылғанын тастыйықлаған.

Әдеп-икрамлықтың ыдырауына: Изертленгенлердің 55% и бизин жасаған жәмийетлик дүзинимиз, оның дүзиліси, ондағы репрессиялар себеп болды деп есаплайды.

Сәубетлескен адамлардың көпшилиги әдеплик пәзийлетлерин бақаламай, толық қабыл етпейтуғынлығы белгили болды. Көбнесе оларда әдепсиз ислерге итибарсызлық менен қарау ушырасады. Гейде әдепсиз қылықтарды, фактлерди жасыруу, қысырмау тенденциялары орын алады. Әдеп-икрамлыққа басшылықтың административлик системасының гейпара әдалатсызлық ислериниң тәсирлерин сезиледи. Шынында да тәрбияның әдеп-икрамлы-

лық тийкарлары бузылған еди. Әдалатлық сөзде болып ис жүзинде болмады. Адамның бәрин хуқықта тең деп қарасақта гейпаралардың хуқықлары жоқары болды. Кәтере, тамыр-таныс, абройлы ата-ана, паракорлық, биреудин хуқықын көтермелеп, екінши биреудин хуқықын шекледи. Адамлардың қақысын жеп қалыу, харам, мәкриу ырысқыма үйревиу келип шықты. Бул әдеп-икрамлыққа нуқсан келтирди. Балалар да өзлерине қатнаста әдалатсызлықты көрди хәм сезди. Биразларының зығрданы қайнады. Айтайық, басқаны айтпағанда қатте балалардың алдыңғыларының жарысы — олимпиаданың жеңимпазлығына яма са зейинли-зийрек балалардың мектеплерине қәтере жүретуғын болды. Бул не деген айып еди. Атларды жарысқа жибергенде сен анау атты ирк, мынау атты бириншиге шығар, деп қәтере салыуға боларма еди?

Әдеп-икрамлылықтың бузылуы көргенлиликтин ел арасынан көтерілип хәр тәрептеме рауажланған жоқары қәнийге менен истин көзин билетугын талант ийелерин таярлауға хәм талантлыларды рауажландыруу, оларды миллий байлыққа айландырууға айтарлықтай кери тәсирлерин тийгизди. Бунда талантқа, уқып-лылыққа итибарсызлық, оларды көзге илмеушилик үстемлик етти. Ал, бул жағдай өз ретинде, адамлардың руўхының түсиуине, әдеп-икрамлылықтың бузылуына, уқыплы менен уқыпсызды теңдей бақалауға алып келди. Нәтийжеде жәмийетимизде орта дәрмиянлылық мәжбүрий түрде қәлиплесип, ол турақлылық пенен үстемлик етти.

Итибарсызлық, руўхый жарлылық хәм әдеп-икрамлылықтағы кемислик жәмийеттин өсиуинин хәм нығайып рауажланыуының тийкаргы жетекшиси болған билимге қызығушылықты пүткиллей қулатып таслады. Жекке және жәмийетлик құбылыстарда оны пайдаланыудың хәм оның тийкарларына сүйениудин әҳмийетин төменлетти. Нәтийжеде жәмийеттеги адамның экономикалық хәм азаматлық статусы билимнен, мәдениеттан гәрезсиз түрде төменледи. Билим генераторлары хәм ийелери болған илимпаз хәм педагоглардың, конструктор хәм инженерлердин, врачлар хәм басқа да көплеген қәнийгелердин абройы түстк. Соның нәтийжесинде елимиздеги жоқары оқу орынлары қәлейсең бе, жоқ па ериксиз түрде тек атқарушыларды таярлап шығаруға ийтермеленди.

Бунин барлығы елдин интеллектуаль мүмкиншилигинин төменлеуине, кең диапозонлы, еркин принциптеги шөлкемlestируушилерди, бағдарлаушыларды таярлауға кесент берди.

Миллий дәстүрлерди пропагандалау үлкен айып саналды. Миллий әдеп-икрамлылық коммунистлик морал менен алмастырылды. Солай етип адамлардан дерлик миллийликтк кем-кем тартыз алды. Дәстүрлер, үрп-әдетлер соның ишинде билимни көзи болған ески kitapларға шекем социализмге жат деп жәрияланды. Елдин кәсиплик мүмкиншилигин өсирип халықтың хәнерин арттыруудың орнына оның әдетин, көз-қарасын өзертнуге ғайрат

салынды. Нәтижеде адамлар өзінің өзгешелігін ұмытып, ұлыма бірдейлікке қарай бағдар алып еңтерілді. Хәмменің әдеп-иқрамлылығынан, дәстүр-салттарынан безгені менен екінің бір елдің үрп-әдетлеріне тап болатұғыны сөзсіз. Себеби, бұл әдеп-иқрам-дәстүр бағалылықтар адамды қоршайды, қалағалайды, байытады хәм жоллайды.

Демек солай болса елімізде әдеп-иқрамды орнатып алыу хәзір дәстүр болмаса бір сөзімізді бір сөзіміз қуып кетсе, арнамыс, уят, инсап, тууы сөзділік, сарраслық, жан күйерлік, садықтық, бір сөзділік, жууапкершілік, болмаса онда экономика да, мәдениет та, билимлендіріу де болмайды.

Адамзат өзінің тарихының барлық барысында екі баслы мәселеге: адамлар қалай жасауы керек, олар неіні іслеуі керек (нени іслемейі керек) деген мәселенің дәгерегінде жұмыс іледі. Ол жұмыс-тәрбия жұмысы болып онда жақсылық хәм жаманлық не? Адамдардың өз-ара мәмлеси қандай болуы керек? Өз ісінде қандай идеяларды, ойларды басшылыққа алыуы керек, деген мәселе. Усы тәрбия дурыс болмаса онда инсан жақсылық хәм жаманлық арасындағы таласта қалып, гейпара себептер арқалы я ол тәрепке, я бұл тәрепке өтіп кетеді.

Әдеп таныудың тийкары мақсети инсанға жаманлықтың зиянлығын түсіндіріп, оннан бас тартуға үйретіп, оған тууы жолды, әдеп-иқрам жолын көрсетуі. Себеби, жәмийетте ең жақсы адам ол әдеп-иқрам адам, әдеп-иқрам адамдар жәмийеттің бийбаға дәулеті хәм мәртебесі. Қайсы жәмийетте әдеп-иқрам іслер жолға қойылса, ол жәмийеттің абройы жоқары, ауқалы жақсы. Егер жәмийетте дәтеки бір адам әдепсіз болса яғнай өтирікші, мақар, жалатай, сатқын, атабийзар, енебийзар болса ол адамның бұл қасиеттері жәмийетке тарқап, жәмийетке үлкен зиянын тийгизеді. Әдепсіз, тууы жолдан адасқан адамда жақсылыққа ұмтылуы хәуеси сөніп, жаманлықтың батпағына батыу мүмкіншілігі аңсатласады.

Ал, қатардағы әліуайы киінінің жақсы адам болуының жолы әдеп-иқрамдықтың қасылларын өз бойына сиңіріуі.

Әдеп-иқрам нәсілден нәсілге берилмейді. «Урының баласы уры болады», «Бөрінің баласы бөрі болады», ямаса «Ғарғаның баласы ғақ дейді, сауысқанның баласы сақ дейді» деген мақалларды пүтінлей дурыс деп айтуға болмайды. Себеби, адам ким болса да тәрбиядан, жағдайдан гәрезлі болады. Сондай-ақ жеке индивид өзі-өзінен әдеп-иқрам киіні болып та қалыптаспайды. Әдеп-иқрам адамның өсіп жетілісіуінде өзі менен бірге өсіп рауажланып, оған дәгерегіндегі адамдар, жәмийеттік институттар, жәмәат, семья, мектеп тәсір етеді. Ал соның ушында адамның әдеп-иқрамды адамдар арасында жүріс-турысынан, олар менен байланысынан көрінеді. Халқымыз: «Жақсы-жақсы дерсең, ісін түссе билерсең» деп бийкараға айтпаған.

Әдеп-иқрам инанымдар, принциптер, нормалар киіні болып қалып-
саныды. Нәтижеде адамлар өзінің өзгешелігін ұмытып, ұлыма бірдейлікке қарай бағдар алып еңтерілді. Хәмменің әдеп-иқрамлылығынан, дәстүр-салттарынан безгені менен екінің бір елдің үрп-әдетлеріне тап болатұғыны сөзсіз. Себеби, бұл әдеп-иқрам-дәстүр бағалылықтар адамды қоршайды, қалағалайды, байытады хәм жоллайды.

Демек солай болса елімізде әдеп-иқрамды орнатып алыу хәзір дәстүр болмаса бір сөзімізді бір сөзіміз қуып кетсе, арнамыс, уят, инсап, тууы сөзділік, сарраслық, жан күйерлік, садықтық, бір сөзділік, жууапкершілік, болмаса онда экономика да, мәдениет та, билимлендіріу де болмайды.

Адамзат өзінің тарихының барлық барысында екі баслы мәселеге: адамлар қалай жасауы керек, олар неіні іслеуі керек (нени іслемейі керек) деген мәселенің дәгерегінде жұмыс іледі. Ол жұмыс-тәрбия жұмысы болып онда жақсылық хәм жаманлық не? Адамдардың өз-ара мәмлеси қандай болуы керек? Өз ісінде қандай идеяларды, ойларды басшылыққа алыуы керек, деген мәселе. Усы тәрбия дурыс болмаса онда инсан жақсылық хәм жаманлық арасындағы таласта қалып, гейпара себептер арқалы я ол тәрепке, я бұл тәрепке өтіп кетеді.

Әдеп таныудың тийкары мақсети инсанға жаманлықтың зиянлығын түсіндіріп, оннан бас тартуға үйретіп, оған тууы жолды, әдеп-иқрам жолын көрсетуі. Себеби, жәмийетте ең жақсы адам ол әдеп-иқрам адам, әдеп-иқрам адамдар жәмийеттің бийбаға дәулеті хәм мәртебесі. Қайсы жәмийетте әдеп-иқрам іслер жолға қойылса, ол жәмийеттің абройы жоқары, ауқалы жақсы. Егер жәмийетте дәтеки бір адам әдепсіз болса яғнай өтирікші, мақар, жалатай, сатқын, атабийзар, енебийзар болса ол адамның бұл қасиеттері жәмийетке тарқап, жәмийетке үлкен зиянын тийгизеді. Әдепсіз, тууы жолдан адасқан адамда жақсылыққа ұмтылуы хәуеси сөніп, жаманлықтың батпағына батыу мүмкіншілігі аңсатласады.

Ал, қатардағы әліуайы киінінің жақсы адам болуының жолы әдеп-иқрамдықтың қасылларын өз бойына сиңіріуі.

Әдеп-иқрам нәсілден нәсілге берилмейді. «Урының баласы уры болады», «Бөрінің баласы бөрі болады», ямаса «Ғарғаның баласы ғақ дейді, сауысқанның баласы сақ дейді» деген мақалларды пүтінлей дурыс деп айтуға болмайды. Себеби, адам ким болса да тәрбиядан, жағдайдан гәрезлі болады. Сондай-ақ жеке индивид өзі-өзінен әдеп-иқрам киіні болып та қалыптаспайды. Әдеп-иқрам адамның өсіп жетілісіуінде өзі менен бірге өсіп рауажланып, оған дәгерегіндегі адамдар, жәмийеттік институттар, жәмәат, семья, мектеп тәсір етеді. Ал соның ушында адамның әдеп-иқрамды адамдар арасында жүріс-турысынан, олар менен байланысынан көрінеді. Халқымыз: «Жақсы-жақсы дерсең, ісін түссе билерсең» деп бийкараға айтпаған.

Әдеп-иқрам инанымдар, принциптер, нормалар киіні болып қалып-

лесуудин шарапатлы тийкары, руухый ядросы болып, оны сырттан киргизуу ямаса токуу мүмкин емес. Эдеплилик адамның өзиниң жасау ысылы хам өмир жолы менен байланыслы. Эдеплилик өзін-өзі эдеп-икрамлыкта аныклауы менен, өзиниң қылық-қылдалары менен, тәртіби менен өзін-өзі дүзеуі. «Жақсы адам табиятынан гөре шынығыулардан көбірек қалыптеседи» деген белгилі әйемгі грек философы Демокрит.

Адам жеке өзі усы процеске қатнасуысыз өзін-өзі тәрбиалауға ийкемсіз, демек эдеплилик қалыптеспейди. Себеби, адам эдеплиликке тәрбиі арқалы ериседи. Сонлықтан белгилі Аристотель: «Барлық искусство хам тәрбиілау искусствосы адамға табияттан жетиспеген нәрселерди толықтыруу мақсетине ийе» деп көрсеткен.

Демек, эдеплиликти таныудың социаллық роли жоқары. Эдеплиликтің қасыл қағыйдаларын көзге илмеген жәмийет өзін сөзсіз әжелге дуушар етеди. Сондай-ақ эдеплилик тәрбиісы адамның интизамлығын қалыптестиріп, адамыйлығын жетилестиріп, бахытлылығына еристиріп жәмийетке меҳрбанлық нурын шашуу хызметін атқарады.

Эдеплилик тәрбиісы адамда қандай да бір иске анықлық белгилерди еғиу емес, ал оның пүтинлитін тәрбиілау, тыянақлы сапаларды қалыптестиріу. Ол эдеп-икрамлыктың зәрүрлигин, оның адамың болмысы менен абсолют түрде биригиуін, оның өмирлик әҳмийетін түсиніу. Оның өзиниң эдеплик санасын ислеп шығуу, оның жоқары көринисі, хұжданды эдеп-икрамлыктың өлшемлеринен бас тартқызбайтуғын хұжданды ийелеуі. Эдеплилик: туурылық, азғырууға қарсы туруу, эдеп-икрамлыктың талаптарының бузылуына, орынсыз өзін-өзі ақлауға қарсы туруу тилегі хам уқыбы, уилуу сезими, адамларға қайырхомлық, меҳир-баялық, өзін басқанын орнына қойуу мәртлиги, адамларды сүйіу ғана емес, оған хызмет қылуу тилегі, қайырлы ис қылууға жаманлыққа қарсы турууға умтылуу, кишипейиллик, пәклик, өзиниң мәһни табуу хам биліу менен бир қатарда басқалардың да мәплерін хұрметлеу.

Эдеп таныу ҳәзир бизиң елимизде мораллық тийкарлардың бузылуы қайта тиклеу хам жана эдеп-икрамлық баҳалылықларды ислеп шығуу үшін жүдә әҳмийетли.

Ҳәзир барлық дыққаттың эдеплик тәрбиісына қарай бурылуы, адамды ең жоқары баҳалылық деп мақуалауға эдеплиликти адамзаттың ең жоқары қасылы ретинде тастыйықлауға бет буруу болып есапланады.

Биз және бир мәртебе тарийхға нәзер саламыз. Өз дәуириниң жетик алымы, сиясатшы Низомулмулк «Сияр ад-мулк» («Патшалардың өмирбаяны») ямаса «Сиясатнама» китабында эдеплилик ҳаққында әжайып ҳикметлер жазып қалдырған.

«Бузуржеҳирден сораған екен.

— Сен бир ўақытлары Сосанийлардан Нуширвони Әдилдини ўәзирі болғансаң. Ҳәзир де Сеннен ҳақыйқатғой хам дана адам-

ды табуу қыйын. Айтың-шы Сосанийлер мәмлекети не себебтен дағдарысқа ушырады?

— Буның еки себеби бар, — деди данышпан. Бириншиси: Патшалар дөгерегиндегі дана хам пәзийлетли адамларды қуўғынға ушыратып мәмлкеттә ислерин саўатсыз хам нәс пейил кишилерди қолына тапсырып қойды. Екиншиден: ҳәкимият жасы жетпеген балалар менен ҳаяллар қолында болды.»

Бизге ис— Сафий лақабы менен мәлим болған — Фархриддин Али ибн Хусайн ал-воиз ал Қошифий өзиниң «Латиф ат-тавоиф» («Түрли кәсиптеги адамлар ҳаққында») атлы мийнетинде мынадай бир ҳикаят келтиреді.

«Ауыл— халқы халифа Маьмунға ўәзирі ўстинен арыз еғип әдалат орнатууды талаб қылып келгенде: Халифа оларға былай депти: Уәзирлерим арасында оннан шын сөзли хам ҳақыйқатшылы жоқ. Оның ҳәр мүшеси, ҳәттеки шашынан тырнағына шөкем әдиллик хам нисап менен жуўылған.

Бул сөзден сон дийханлардан бири деди: Олай болса оның ҳәр бир мүшесин ҳәр аймаққа жиберсеңиз жүдә жақсы болар еди, синиң гүллән қарамағыңыздағы жерлерде әдиллик хам нисап қарар табар еди».

Неше мың жыллар өтсе де өзиниң қәдирин асырып, бизге ҳаўа менен суўдай зәрүр болған руухий байлығымыздың шар айнасы есапланған эдеплилик пәзийлетлеримизди үйрениудің зәрүрлиги неде екенлигин усы мысаллардың өзи-ақ ашық-айдын дәлиллен турған жоқ па?

Халқымыз арасында бир рәўият бар. «Күнлердиң биринде уллы Ҳәким Улықпанның алдына жас ерля зайыплы келип: Әй, данышпан, бизге перзентимизди тәрбиі етиу бойынша мәсләхәтлер берсеңиз» депти. «Балалы болғанымызға қанша болды» сорады ҳәким. «Алты айлық» деди екеуі бирден. «Әттен, алты айға кешигипсизлер!» деди данышпан.

Демек, эдеп таныудың тийкарғы мақсети инсанға жаманлықтын зиянлығын түсиндирип оннан бас тартуға үйретиу, оған тууры жолды, әдеплик жолын көрсетиу. Себеби жәмийетте ең жақсы адам ол әдепли адам, әдепли адамлар жәмийеттиң бий-баҳа дәўлеті хам мәртебеси. Қайсы жәмийетте әдепли ислер жолға қойылса, ол жәмийеттиң абройы жоқары, аўхалы жақсы. Егер жәмийетте ҳәттеки бир адам әдепсіз болса яғный өтириқши, маккар, жалатай, сатқын, атабийзар, енебийзар болса ол адамың бул қәсийетлери жәмәәтге тарқап, жәмийетке үлкен зиянны тийгизеди.

Жүсип Баласағуни

Кисиге еки дүньяда пайдалы нәрсе.
Ийялиқ ис хам минези әзилік.
Екиншиси— уят үшіншиси әдиллік.
Бул үшеуі арқалы адам бахыт табады.

Иси изги болса пүткүл халык сүйөдү,
Иси адил болса төртө шыгады,
Барлык теңсиздиктен тынбышы уят,
Уятсыздык адамга сөн жок ауыру,
Әдилдик уят және изги ис,
Үшөү бириксе сүйөниш туудырады.

Кисиге пайдасыз үш нерсе бар:

Бири жаумалык истен қасарысып айрылмаса,
Тагыда жалган сөз бсепи шугылланса,
Тагы бири сықмарлык. (Ол есабын тағып кисиден жейди.)

Булар үш нерсе. Үшөү билемсиздин дили-

Кимниң иси жүдө уятсыз болса,
Күн шыққанда онбағанлык шылады,
Кимде ким жалган тилди бөзөсе,
Адамлардың арасында жимап аты жайылады.

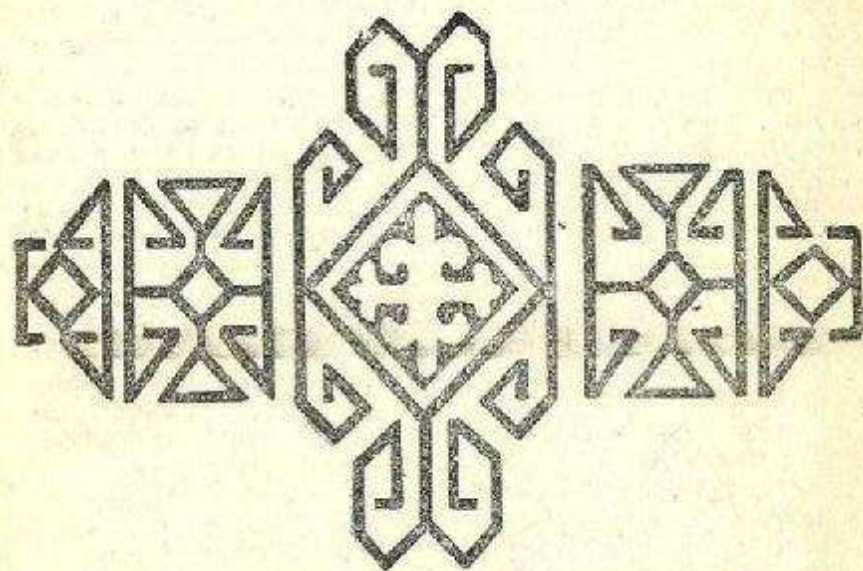
Данышпан сықмар тууралы не дейди, тыңда:

«Ай сырлы, ай мунан, түйилген жудырық,
Сараңлыктын жемиси, басқа не бар?
Дүнья жыйнайды, Жемейди, Дүнья артында қалады.

«Қутадғу билиг».

«Үлгіли болса бала керекли».

«Қорқыт ата» кітабынан

2. ӘДЕПЛИЛИКТИҢ ТИЙКАРЫ—ДӘСТҮРЛЕР, ҮРИП-ӘДЕТЛЕР

Дәстүрлер, үрип-әдетлер, салт-сәңкелер жәмийеттегі социаллық қатнасықтардың түрлерін, мәдениетінің дәрежесін көрсетіуі менен бирге тәрбианың да тийкары құралларын адамларды жәмийетлик қадағалаудың хәм бириктириудің әҳмийетли формасында көрсетеди.

Жер жүзінде еки мыңнан асламырақ миллетлер, халықлар, қәуимлер болса, олардың ҳәр қайсысының дәстүрлери, үрип-әдетлери болып, олардың ҳәр бирин есапқа алмау, халықтың намысына тийиўшиликке алып келер еди.

«Билмедик елиниң сырын, жедик алақшының қырын» деген гәплерде усындай үрип-әдетлерди елемейдін нәтийжеси. Дәстүрлер халық мәдениетінің күтә әҳмийетли бөлегі болып, онда адамлардың рухый байлығының дәрежеси, басқалардан айырмашылығының барлық белгилери көринеди.

Дәстүрлер елдин экономикасының, адамлар мәдениетінің өсиуі менен раўажланып, ерсилери турмыстан шығып қалады, жақсылары жаңа менен қосылып қәлиплесип барады.

Дәстүр дегенимиз ҳаслында латынша «жеткеріу» дегенди аңлатып, әуладтан әуладқа жеткерилетуғын хәм тарийхий тийкарда қәлиплесетуғын үрип-әдет, уағымалық тәртип, әдеп-иқрамлылық нормасы болып есапланады.

Жақсы дәстүр өмир жарасығы хәм соның менен бирге, улау-

ма адамзат мәдениетіне хәр бир халықтың қосатуғын үлесі де болып табылады.

Дәстүрлердің ең әҳмийетлі ұлыұма хызметі адамлар арасындағы рауажланыушы хәм өзгеріуші турақлылықтың өзін тәмийнлеу болып табылады. Турақлылық болмаса рауажланыу болыуы мүмкин емес. Демек, дәстүрлерсіз жәмийетлик қатнастардың рауажланыуы, өзгеріуі, болыуы да мүмкин емес. Турақлылықты тәмийнлей отырып дәстүрлер жәмийетлик болмыстың тийкарғы әҳмийетлі жағдайын дүзеди. Тарихтың хәр бир жана басқышында жәмийетлик қатнасықлар, тек сақланып ғана қалмастан, ал өзгериіп жаңаланып та турады. Солай етип, дәстүрлер арқалы қайта өндиріу пайда болады, ески қатнасықлардан хәзиргі хәм келешектегі қатнасықлар пайда бола баслайды. Усының нәтижесінде хәр бир жана аўлад өткен әсирлердің мийрасынан тәсир алып, өткендегіге бойсынуға мәжбүр болады.

К. Маркс «Капитал» да дәстүр хәм үрдісті өндиріс усылат-рын хәм оған сәйкес келетуғын өндиріс қатнасықларын тәртіп-лестіріу формалары ғана емес хәм оларды өзіншилликтен, тос-қынлықтан азат етіудің қуралы болып есапланатуғынлығын көрсетеді. Ф. Энгельс «Семьяны, жекке меншиктің хәм мәмлекеттің келип шығуы» шығармасында неке дәстүрлерінің тастыйықланыуын, жынысый қатнасықлардағы жөнсізлікті шеклеу ретінде¹ сыпатлап береді.

Дәстүрлердің шеклеушілік хызметі валюторизмді хәм бас-сынууды жеңіп алыудың күшлі қуралы болып табылады.

Дәстүрдің тағы да бир әҳмийетлі хызметі сақлаушылық яки қадағалаушылық. Белгилі француз социологи Э. Дюркгейм бы-лай деп жазды: «Дәстүр адамлардың жәмийеттегі таяр түрінде табатуғын, олардың тәртіплерін жөнлейтуғын хәм хәрәкетке келтиретуғын қәделері болып есапланады. Дәстүрді бузғаны үшін берілген жаза топарлардың бирлігін сақлауға жәрдемле-сетуғын сақлаушы қурал болып табылады».²

Ұлы Октябрь социалистік революциясынан бұрын хәм оның дәслепкі жылларында Қонырат қаласында қазы-қалаптар шар-базарда гез келген адамды тутып алып, «Иманың неше қысым?», «Мусулманшылықтың шәртлерін айт» деп сорауға тутады екен. Егер сорауларға дұрыс жууап бере алмаса оны базар ортасында дүрре менен жазалап жиберетуғын болған.

Бұл ҳаққында бир қанша хәзил-шын аралас гүрринлер бар. Сол қазы-қалаптар базарлап келген бир адамнан «иманың неше қысым» деп сорағанда, ол «иманым сегіз қысым» деп жууап берген. Ол надұрыс жууабы үшін өлгейлиден таяқ жеіп үйіне қайтқан. Болған ұақыяны хаялына айтып бергенде оның хаялы:

¹ К. Маркс хәм Ф. Энгельс. Шығармалары. 25-том. 356—357-беттер.

² К. Маркс хәм Ф. Энгельс. Шығармалары. 21-том. 41-бет.

³ Э. Дюркгейм. «Жәмийетлик мийнеттің бөлінуі хәққында». Одесса, 1900, 86-бет.

Ағасы «иманым еки қысым» деп айтыуы керек еді, деп кеңес бергенде: «сегіз қысымға турмаған қазы еки қысымға туратуғын ба еді», деп ол хаялына топылған екен. Бұл адамлардың дини-нің тийкарында пайда болған топарын хәм оның дәстүрін сақ-лауға ат салысуының мысалын береді. Бұл жерде мәселе жаза-лауда емес, ал топардың жасауы беккем болыуы үшін адам-ларды белгилі бир бирлікке объектив хәм зәрүрлі түрде бирик-тиретуғын хәм оны ыдыраудан қутқаратуғын дәстүрдің ұазый-лалы тәбиятында болып отыр.

Дәстүрдің екінші бир хызметі жәмлестіріу. Бұнда дәстүр социаллық бирлікті қәлиплестіріудің қуралы хәм тийкары, ынзаы сыяқлы болып көрінеді. Бұның анық мысалларының бири рулық биригіулер, олардың ауыз биришилгін хәм жәм-лениуін сақлауға урыныушылық. «Кимнің жерін жайласаң, сонның жырын жырлайсаң» деген нақылда усыған байланысы. Шынында да дәстүр жәмлестіреді, араластырады, қәлиплесті-реді. Соның менен қатар дәстүрдің жәмийетшилгін гейде тик-келей емес, ал қыялы сыртынан қосып қойу жағдайында да болыуы мүмкин. Мысалы: «өзінмиздің балағой», деген сыяқлы жәмлестіріушілік.

Дәстүрдің информациялық хызметі де болып, олар социал-лық информацияның жыйналуы, сақланыуы хәм екінші биреулер-ге берілуінің өзгеше қуралы ретінде хызмет атқарады. Дәс-түрлерде информация нығызланып, жәмийеттің есінде сақлана-ды хәм әсирлерге кетеді. Усыған байланысы адамлар өзлери-нің туылыуынан баслап қатнасықларын хәр сапар қайта дүзе беріу зәрүрлігінен азат болады. Бұл информациялар арқалы олар ата-бабадан қалған материаллық хәм рухый мәдениет-ларды бойына сиңиреді.

Сонлықтан қарақалпақларда: «Ата салған жол бар, ене пиш-кен тон бар» деген нақыл-мақалды жас аўладлардың ата-анадан мийрас етип алыуының өзі дәстүрлік екенлігін көрсетеді.

Жаслардың дәстүрге итиятлық пенен қатнасы, яғный оны түсініуі хәм дәстүрді бузып, адамлардың кеуліне тийіп алма-уы айтарлықтай қәдір-қымбаттылыққа ие болып, ондай жас-ларды «көргенді» деп бақалап, ал дәстүрге сыймайтуғын ислер-ді ислеген адамларды «көргенсіз» деп есаппап, топар-группаның пикиринше аўыр айыпты тағады.

Айтайық, дәстүрлер адамлардың кейиплерін көтереді, қуа-нышын асырады, жеке адамды жәмәтке, бирлеспелерге тарта-ды. Адамлардың жәмәттесі өз-ара қатнасықларының характе-рине хәм дәрежесине тәсир жасап, ондағы социаллық, психоло-гиялық халатты жақсылауға мүмкиншиллік береді.

Усы ұақытқа шекем гейпаралардың түсініуіндей дәстүр де-генде өткендегіге бағдарланыу деген сыяқлы әниұайы пикирлер-ден сақланыуға туура келеді.

Дәстүрлік жәмийетлик қатнасықлардың байланысын ескиден келтиріп шығаратуғынлығы сөзсіз. Бірақ дәстүрге бағдарла-

нәуішшылық өткендегіге бағдар деген пикир күте әпіндайы хәм палурсы, себеби адамның тәрбиясындағы бағдарланыуында, ол ескі келешекке жол көрсетеді. Егер дәстүрлер болмағанда адамлар жәмийетлик қатнасықларда бир нәрселерди алдын ала бәлиу, яки келешекке қандай да режелерди дүзиу мүмкіншилигине ие болмайды. Ал бундай реже планлар не үшін керек? Себеби, онда адамлар басқа адамлардан алдын ала белгиди бир мұғдарда болса да иелерди күтиу, қандай мәдениеттағы ойлау образын қайсы дәрежедеги адамды ушыратуы мүмкин екенлигин биледи.

Бундай исеним тек ғана турақлы жәмийетлик дәстүрлердин тийкарында ыске асуы мүмкин.

Дәстүр, салт-сана, үрип-әдет хәммениң иси. Себеби, өз өмиринде елинің, халқының дәстүрлеринен, салт-саналарынан үрип-әдетлеринен шетте туратуғын адамларды жоқ деуге де болады. Набада ондай адам бар болса, ол қайсы бир халықтың болмасын дәстүрине жолығатуғынлығы сөзсиз. Өйткени адам жәмийетте жасайды. Ал жәмийет адамды өзиниң әдеп-иқрамлылық нормалары менен, дәстүрлик, үрип-әдетлик, тәлим-тәрбиялық қарғайдалары менен қоршайды.

Егер кимде-ким дәстүрсиз жасайман десе оның әдеп-иқрамсызлыққа өткен бос қыялы болады. Себеби, барлық дәстүрлерден, үрип-әдетлерден бас тарту ол жабайшылыққа қайта оралуы болып есапланатуғын еді.

Дәстүрлер социаллық искерликлерди тәртипке салуы механизмдериниң бири болғанлықтан жекке адам үшін қандай зәрүрли болса, оның жасап тұрған жәмийети үшін да сондай әҳмийетли. Себеби, адамлардың турмысын көркейтеди, толықтырады хәм байытады. Адамда өзиниң миннетли ұазыйпасына жуаңкершилик пенен қарау сыяқлы әдеп-иқрамдылықтың бахалы сапасын беккемлейди хәм қәлиплестиреди. Жекке адамлардың турмысындағы әҳмийетли ұақыяларға кең жәмийетшиликтиң қатнасуы, адамға үлкен құрметшиликти көрсетеди, оның миннетиян әҳмийетин көзден өткереди.

Халқымыз хәмме ұақыт жәмийеттеги хәм жекке турмыстағы әҳмийетли ұақыяларды сантанатлы түрде белгилеуді үрдиетип, әсирлер дауаында өз дәстүрлерин үрип-әдетлерин қәлиплестиреди хәм оны жәмийетлик турмыс елегиен өткереди. Бул дәстүрлер, салт-саналар, үрип-әдетлер өз нәубетинде ол адамлардың дүньяға көз қарасларына, әдеп-иқрамлық сыпатларына тәсир етип отырды. Дәстүрлер, салт-саналар, үрип-әдетлер халықтың психикалық өзгешелигин, мәдениет рауажланыуының дәрежесин көрсетиу арқалы, оларды басқа халықлардан айырып туратуғын белгилердин де түри болып есапланады. «Хәр елдин салты басқа»... деудин мәніси де усында.

Дәстүрлер белгиди бир үлкен жәмәәттин, жәмәәтшиликтиң руўхый талабының тийкарынан келип шығып, өзгеше бир белгилери, қасиетлери арқалы көзге түсип сол адамларды бирик-

тириудин хәм беккемлеудин күшли құралы болып есапланады. Соның менен қатар дәстүрде, үрип-әдетлерде адамлар өзине өзиниң жеке қатнасын таныйды. Бунда адамлардың дүньядағы затларға хәм тәбият құбылыстарына жекке миллетлик хәм кәсиплик өзгешелиги пайда болады. Мысалы, Хиндистанда сыйырлар, маймыллар құрметте болса, Италияда ешектин ети қәдирленсе, қытайлылар жыланның төшин жоқары құрмет-сый деп түсинеде.

Африканың Валанта деген қаўиминде той берсе күйеу өзиниң келиншегине жақсы бешпентти сыйлыққа инам етеди. Егер ұақыттын өтиуи менен келиншектин бешпентти тозып жоқ болса ямаса жойтылса, онда неке бузылады. Ерли-зайыпшылар арасында жаман ауызбиршилик болса, келиншек күйеуин жек көрсе бешпент тез тозады ямаса жойтылады деп есаплайды. Австралиядағы қаўимлердин биринде қыз бала дүньяға келиу менен мойнына сақыйналар кийгизиледи, ұақыт өтип мойынның узайуы менен сақыйналардың саны көбейип барып, қайсы қыздың мойны узын болса сол ен сулуы—перизат деп есапланады. Гейде қызлардың мойны отыз-қырық сантиметрге жетип, егер олар күйеуге шыққаннан кейин турмыстан бузылса, яғный ғарлық етсе, оның мойнынан сақыйналар алынып тасланады. Солай етип, келиншектин мойны басын көтере алмай милли жазаға гириптар болады, яғный басы астына түсип өлип қалады.

Қашмирдин тау жазықлығында Хунза деген қаўимде ерли-зайыпшылар арасында қыянет өзгеру жүдә сйрек. Себеби, дәстүр бойынша еки гүналыныңда үйи өртеп жиберилер екен. Бундай сонғы «бийұапа мухаббат өрти» 1934-жылы болған екен.

Иранда жылдың ақырындағы сонғы сәршембинин жоқары бахалайды, ол күни барлық тилек қабыл болып ойлаған ой ыске асады деп есаплайды. Бул сәршембинин Иранлылар «сәршембей» («қызыл сәршемби») деп айтып, оның алдында көп санлы хәр қыйлы ырымдар, дәстүрлер исленеди.

Мысалы: Бой жеткел қыздар жылдың ақырғы, әсиресе, жылдың ен сонғы сәршембинин асығыслық пенен күтеди. Олар бул күнге байланыссы дәстүрлер, ырымдар тезден хәм жақсы болып турмысқа шығуы мүмкин деп түсинеде. Ал, ырымлардың хәр қыйлысы яғный қоспалысы хәм әпіндайысы ушырасады. Айтайық олардың бири орта жастағы күйеу бар туысқан апасы менен таң аздаң қолына ақ сабақ, жаңа қуман хәм қайшы алып жақын жердеги жаптың бойына барады, апасы қыздың бармақларын жип пенен шанды байлап қуманды жаптың сууына толтырып қояды, ол оннан алыс емес жерге қайшыны таслайды. Сол қызды қуман менен қайшының ортасына отырғызып, өзи сол жағаға жасырынады, усы қәлипте қыз күн шыққанша яғный биринши жолаушы өткенше отырады. Хәр бир адам бул көринисте өзиниң не исеу кереклигин дәрхәл сезеди. Ол «сениң бахытыңның иркинши кесип таслайман» деп сөйленип жүрип, қыздың қасында жатқан қайшыны алып, сабақларды кесип таслайды. Оннан кейин қыз қолына қуманы алып үйине жууырады.

Үйіне келіп липасларын шешініп, басына елгезер кийіп хәу-
лини жети рет айланады. Бул айланыу дауамында хәр сапар
«Менің бахытым ашылды» деп гүбірленип жүреді.

Сондай-ақ сәршембиден алдын буннан басқа да кишигирим
ырымлар іселеді. Мысалы: сол сәршембинің алдыңғы күні
күйеуге шығыуға асығып жүрген қыздар миһардың басына шы-
ғып өзлерінің жамылып жүрген орамалын (чадрасын) төменге
таслайды. Егер чадра төмендегі кетіп баратырған еркеклердің
биреуінің басына түссе, онда келесі жылы оның ийесі болған
қыз күйеулі болады мыш. Егер чадра түскен еркектің басында
сәлсесі болса, онда қыздың күйеуінің молла болуы сөзсіз,
деп сенеді. Егер чадра хеш кимнің басына түспей қалса, онда
ол чадраның ийесі өзінің күйеуге шығыуы кемінде тағы бір
жыл күтіуі керек.

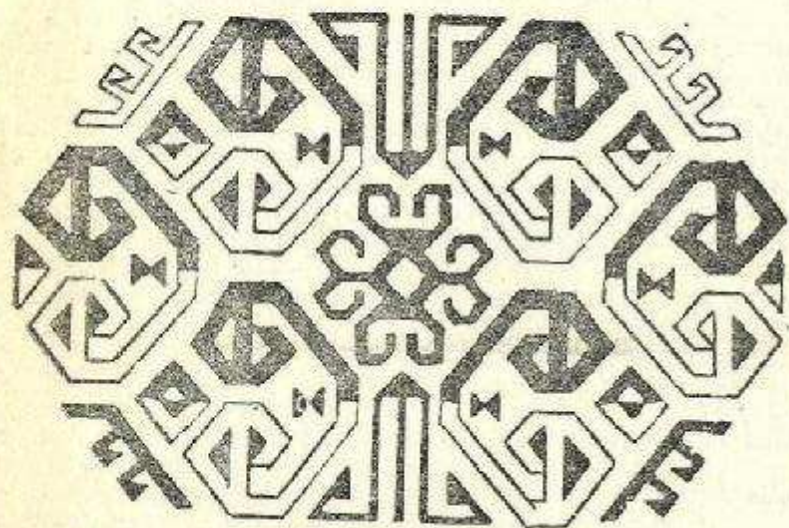
Улыұма Иранда не ушын гейпара қыздар өзінің жақсы қыз
болуына ямаса құрғын семьяда жасауына қарамастан көп уа-
қытқа дейін турмысқа шыға алмайды деген мәселеде олар қыз-
дың «бахты байланып тұрған» оның бахтын жауып тұрған қу-
лыпты ашыу керек, бахтын байлап тұрған жипті кесіу керек
деп заттарға қатнаста қолланылатуғын әниұайы әмелий әдістер
сыяқлы түсінеді. Бул қыймышылықтан шығу жоқарыда кел-
тирилгендей «қызыл сәршембинің» жәрдемінде болады. Оның
ушын мынандай ырым-дәстүрлер қолланылады. «Қызыл сәршем-
бинің» алдында бахты хәзірше «байланып» тұрған қыздар
мойнына үлкен қулыпты илдирип, көшенің бәндиргисіне шыға-
ды хәм сол жерден өтіп баратырған молладан қулыпты ашып,
қыздың бахтын ашып жиберіуді өтінеді. Мешхедте бундай қу-
лыпты чадраның шетіне байлап, гилтти мазалы тағамлар салып-
ған табаққа қояды. Ал екінші бір жерлерде қулып хәм гилт-
тин керегі болмай, оның орнына орамалдың ямаса жаулықтың
түйінін шешіу менен алмастырылады. Қарақалпақстандағы
біздің екі заманды да көрген апаларымыздың шашының ушына
хеш жерге пайдаланбайтуғын гилтти байлап қойылуы иранлы-
лардың усы қулып-гилт дәстүрі менен тиккелей байланыста бо-
луы керек. Оған қосымша біздің аналарымыздың (өзі де не
ушын қалай келіп шыққанын билмейтуғын) шашының ушында
өмирінше жүрген гилттин сыры оның бахтын «ашқанында» бо-
луы ытимал. Сонлықтан ол гилт өмірлік шарапатлы естелик-
ке айланған да шығар. Міне, бул үріп-әдетлер «Қыз гилти жой-
тылған сандық» деген араб халқының даналық сөзін ядқа тү-
сіреді.

Иранда күйеуді табыу еле барлық нәрсенің питкени емес
екенлігін хәмме биледі. Күйеуді өзіне шын берілген етіп алыу
ушын оннан мүмкін болғанынша «сум қыялдарды қашыру»
келіншектің әхмийетлі тәшүіші. Бунын ушын олар түрлі дәс-
түрий ырымдар іселейді. Солардың бири Шираз қаласында жа-
саушылар ушын «қызыл сәршембинің» алдында удлы шайыр
Саадидің мавзолейіне барып, ондағы кишкене бассейнге шо-

мылу, солай етіп күйеулерінің сүйіспеншілігін күшейтіу
хәм оларды дыққатлырақ етіу деп есеплайды. Иран илимпазы
Джавахер Каламның көрсетуі бойынша «қызыл сәршембинің»
алдында Тегеран базарында ешектің мийіне талап белгилі дә-
режеде өсіп кетеді. Тегеранда жасаушы гейпара хаяллар бул
экзотикалық тағамды бас айландыратуғын дәрі ретінде ериінің
ауқатына араластырады ямаса дуғалы сөзлерді айтып отқа жа-
ғады. Әлбетте, бунын хәммесін күйеу билмейді хәм билиуге де
тийісін емес. Усындай дәстүрден кейін ол хаяллар күйеуін өзі-
не тас қылып байлап алдым деп есеплайды. Біздің халқымызда
хаялын күте жақсы көретуғын хәм оның кемшилігін айтса тын-
ламайтуғын жигиттерді қызғанған гейпара адамлардың «оны
қой, ол ешектің мийін жеген» деп сөз қылуы шамасы Иранда
елеге дейін жасап киятырған усы дәстүр менен байланысты
болуы да ытимал.

Соның менен қатар Иранлылардағы «қызыл сәршемби» хәм
оның қарамаатлылығы хәққында пикирлер, ырымдар, дәстүрлер
өзінің гейпара тарихый уқсаслығын біздің арамыздағы «Сәр-
шембинің сәтлі күні» деген түсиниктерден хәм хәптенин сол
күні қудалар менен той-тамашалардың берилуін бул пикирдің
біздің аймағымызға да енисіп кеткенлігін көрсетеді.

Улыұма айтқанда дәстүрлер, үріп-әдетлер барлық халықта
болып, олардың социаллық қатнасықтарының түрлерін, инаным-
ларын, әдеп-иқрамылық туйғысын, әдепшиліктің тийкарын көр-
сететуғын әхмийетлі қубылыстарынан болып есепланады.

3. СӘЛЕМ СӨЗДІҢ БАСЫ—КЕҮІЛ АРНАСЫ

Адам баласының тарихтағы үлкен жетіскендіктерінің биік сәлемдесуі. Ол шарапатты әм қарапатты пазылдерден болып адамзат әдебінің қалыптасуында, бір-біреуге мейірімділік көрсетуіде, дослықты беккемдеуде жүзді үлкен әхміетке иіе. Хәммә уақытта адамзат тынышлықта, сау-саламатлықта, бір-біреуге құрмет, ізетте өмір сүріуді, жасауды күсеген әр-ман еткен. Оның тийкарын салған сәлемдесуі әдеби болып есеп-ланады. Сондықтан болса керек сәлемдесудің құдайлық, иләх-лік деп түсінген. Бизің халқымызда «тәңір сәлемін берді», «сәлемін әлік алды» киби қатнасық түрі қолындасқан. Тәңір—бул құдайдың бір иесі. Оның арғы төркіні ертедегі Зароастризм дінінің құдайы—Тәңірдің аты менен байланысады. «Тәңір жарылқасын» деген түсініктің өзі сол дәуірден бизің күнлерімізге жетіп келген, күнделікті салт-дәстүрімізге еніскен.

Сәлемдесудің әхміеті адамдардың ең дәсеп кейін бақ-лау, саған деген кеудінің жартыуын биліу хәм тилек арқалы өзіннің хәбесін түсіндіріу. Бір біріннің саулығын сарасыу, өз-дерінің аман-есен ушырасын турғанына қууаныш билдіріу, нийеттерінің хәк, хәдәл өкелігін сөздіріу. Бизде сәлемдесуі «Ассалаума—әлейкум» деген араб сөзлері менен басланып, ол, «сизге тынышлық тилеймен» деген мәністі аңлатады. «Уа әлей-кум ассалам» деп жууап қайтарылып, бул «мен хәм сизге ты-нышлық тилеймен» дегенді билдіреді. Соннан кейін «құй ишін.

мал жанын аман ба? Ден саулығын жақсы ма?» деп хал-аухал сарасылады.

Әлбетте, аманлық-есенлік сарасыудан бұрын пайда болған әдетлердің биі қол менен ишара етіп билдіріу. Әйіемгі неол-дартал адамы ан-аулап жүрген гезде алдынан өзіне ұқсаған екі аяқаны ушыратқанда оған өзіннің топылыс жасау нийетінің жоқ екенлігін көрсетуі үшін оң қолын жоқары көтерер еді. Бул оның «көріп тұрсаң ғой, мен қарыусызбап» дегені еді. Бул ишарат әйіемгі мысырда белгілі болған. Онда адамдар бір-бірі менен ушырасқанда ийықтарының түсіне дейін көтеріп алақанларын ашып көрсетер екен. «Мен қарыусызбап, қолым-да хәш нәрсе жоқ, саған хәдәл нийет пенен келдім» Буны би-зін хәзіргі қол алысуымыздың дәсепкі көрініслері десе бо-лады. Бул әдет кейін римділерде де пайда болып, кеште ушы-расқан адам ең дәсеп қарыу-жарақтың жоқлығына исеніу үшін оң қолы менен алысуы керек болған. Ал хошласуы ге-зиндегі қол алысуы кейінірек усы ушырасуы гезінде бір-би-рімизді ресжиткен жоқпыз, алдағы уақытта да усындай кен пейілде, хәк кеуілікте бір-біріміз бенен дослықта қол бе-рейік дегенді аңлатады.

Дүнья жүзінде халықтар арасында бір неше түрлі сәлем-лесуі ушырасады.

Мысалы, япониялылар танысын көріп қалса турған жерін-де қатып қалады, кейін бөліне қолын апарып алақаны менен дизесіне қарай қолын жылысатып еңкейген түрінде турған соң әстелік пенен көзін тигіп қарайды. Ондай тәжим етіудің япондарда үш түрі: төменірек, орташа хәм жеңілірек ий-ліу ушырасады. Бизде де әсіресе қазақ халқының келіншек-тері ийіліп тәжим береді оған «көп жаса балам» деген жууап алады. Бизің халықта да бундай сәлемдесуілердің болғанын: Гүлпаршынның «ийіліп бүгіліп, қол қаусырып, дизесін басып сәлемін беріп, қайнаға ретінде көргеннен»... (Алпамыс) тү-сініуге болады. Ал ерлер арасында бұрын қол қаусырып сәлем беріу яғни, «көріп тұрсаңдай екі қолымда хәш нәрсеңіз, бір-бірі менен бәнт» дегенді аңлатқан сәлем болған, «қырық адым кейініректен аттан түсіп қол қаусырып сәлем берді» (Алпа-мыс). Ауғанлар манлайына қолын тийгізіп ийбе етіп ийіліп сәлем береді. Бул «басымыз аман болсын» дегенді аңлатады. Тийбетте жасаушылар бір-бірі менен сәлемдесуі оң қолы менен бас кийімін шешіп, сол қолын құлағының артына улап, тилерін шығарыу арқалы иске асырар екен.

Ерте дәуірде Қытайда бирер достың көрсө өзіннің қолын өзі қысып сәлем берер екен. Сондай-ақ Латын Америкадағылар бір-бірі менен қушақтасады. Француздар биі-біріннің шеке-сін сүйеді, жас америкалылар танысын көрсө оның ийінін қа-ғып сәлемдесе; мапандиялылар мұрындарын сүйкейді; само-налық адамдар биі-бірін ийіскейді.

Сәлемдесуден кейін хал-аухал сарасыуда да айырмашылық-

лар ушырасады. Мысалы, орыстар «ден саулығын қалай?». Ертедегі египеттілер ден-саулығын сорап отырмастан «қалай сиз терлейсіз бе?» деп ал, гректер бұрын «қууаныңыз» деп сәлемдесе. қытайда «бүгін ауқатландыңыз ба? Қарның тоқ па?» деп сорап екен. Орта Азия халықтарында шеп жақ төсін қолы менен басып, гөүдесін ийіп сәлемдесіу қалыпескен. Ғинділер екі алақанды бириктиркіп маңдайын тийгизіп, бас ийеді. Ал монғоллар «қалай көшіп атырсыз?», «қалай қысқап атырсыз», «мадың қалай?» деп сораады. Бул сораасуу хамме үшін мейді қашшаннан-ақ көшпейтуғын, малыда жоқ Улан—батыр университетинин профессорларына да тән пәзийлет болып қалыпескен.

Бизде сәлемдесіу «үй-ишин, бала-шағаң аман ба?», «ден-саулығың жақсы ма?», «малын-жаның сау ма?» деп сораастырылады. Буның хаммеси халықлардың жасау жағдайларына, турмысының салтына байланысы сәлемдесіудің түрлеринің келип шыққанлығын көрсетеді.

Елнимздегі әдеп-иқрамдылықтың ыдырау иллеті сәлемдесіуге де тәсир етті. Биз яки адамларды көзге илемдік, яки «здресті» деп өте бердік. Бұрыннан киятырған ийбе етип сәлем беріу, алдынан кесе өтпеу, қос қоллап қол алысуу, азанда турғаннан кейін ата-анаға сәлем беріу деген түсиниклер үстинен күліп «өтмиш, ескилик» деп қарадық.

Хәзиргі мектептердің көпшилигине барсаңыз, оқыушылар сәлем беріуді пүткиллей ұмытып кеткен сыяқлы жатырқаушылықты көресіз. Бул адамлардың орынсыз қаттылығына, сурбетлігине, бир-биреуине реймсиэлигине алып келеді.

Мине бундай инсанға жат сезимлерден иулақ жүріу, 1400 жылдан берлі адамгершілик, пәзийлет белгиси есапланған сәлемдесіу дәстүрін шайыр Ш. Аялов төмендегіше тәриплейді:

«Әссалаўма әлейкум, деп дийдар несиң еткенде,
Қол алысып, кеуіл тасып елжиремес бауыр жоқ,
Бул дүньяның гөззаллығы—дослық, иззет-хүрметте.
Хәм бул жүрек буйрығына бас ийместей тәри жоқ».

«Сәлем» сөзинин мәніси «жөннет» түсинигин де аңлатады: Дор ас-салам (тынышлық бостаны, яғный жөннет), Мадинаат ас-салам (тынышлық қаласы, яғный Бағдад). Бул исимлер тилде «Доруссалам», «Мадинатуссалам» түрінде қолланылады. «Сәлем» сөзи гимн мәнісине де ийе: «Ас-салам-ал—мисрийу» —Миср миллий гимни. Пайғамбарларды еслегенде араблар әлбетте «алайқиссалам» (оған тынышлық болсын) сөзин қосып айтысады. Араблар бир-бирине хат жазғанда хат сонында «вас-салам» сөзин қосып қояды. Бул «сөз тамамланады», «гөп тамам» мәнісине ийе.

Ислам дининде сәлемдесіу хәм рухсат сорау үлкен әдеплик деп үйретиледі. Қуранда: өз уйиңизден басқа үйге рухсат сорамай хәм сәлем бермей кирмеңиз. Рухсат сорап, сәлем беріп кириушилик өзиңизге жақсы. Егер усы үйлерден хеш ким

табылмаса рухсат болмағанша кирмеңиз. Егер сизге кейнине қайтың десе қайтың. Сондай болғаны сиз үшін жақсы. Алла хамме қылып атырған ислериңизди биліп тұрыпты. («Нур» сүресі, 27 аят).

Ислам рухсат сорау хәм сәлем беріуді шариятқа (нызамға) киргизген хәм екінші төрептен сәлемди алық алыуды адамлар ортасында жууапты абзаллырақ етип беріуді буйырады. «Егер сизге сәлем берилсе, сиз оннан жақсырақ, ямаса тап өзіндей етип жууап берің» («Ниса» сүресі, 86 аят).

Мұхаммед пайғамбардан «Исламдағы ең жақсы қасийетлер қайсылар?» деп сорағанда ол: «Ашларға ауқат бермеклик, таныған хәм танымағанларға сәлем бермеклик» деп жууап берген (Хадис, Ташкент, 1991. 18-бет).

Халқымыздың дәстүри бойынша инсанға сәлем беріу, адамның парызы деп биліп, ким болыуына қарамастан биринші сәлем беріуге үйреткен. Хәр ким жасы үлкенлерге, көпшиликке, отырғанларға сәлем беріулері хәм буны үйде, бала бақшаларында, мектепте, жоқары хәм орта арнаулы оқыу орындарында үйренилиуі керек.

Сәлемдесіудің тийкаргы белгиси жыллы жүзлилик, кишипейиллик оған жасы үлкенлер «көп жаса балам», «өмир жасын ұзақ болсын» деп тилек билдиреді. Сәлемдескенде қолдың үшін беріу, ямаса жақтырмау, бул таккабырлықтың белгиси болып, ондай адамды халық жақсы көрмейді хәм халықтан жоқары баға алалмайды. Күлимеген сәлем адамның көп жақытқа дейін есинде қалып, ол адамның тек жақсы жақлары ғана есте қала береді.

Көз алдымнан кетпейді,
Күлимеп қол бергенің.

Сәлемдесіуде күле шырайлық, бул үлкен әдепликтің белгиси. Сәлемдесіуде беттиң, түрдің өзгеріуі, қара түнек болып отыруу хеш кимге жақпайды. Адам өз түр-түсини өзгеріуін басқарып, оны шынықтыруы керек. Себеби, күле шырайлық, жыллы жүзлилик саған емес, ал басқаларға хызмет етеді. Айтайық, көз көреді, ауыз жутады, аяқ жүреді-хәммеси саған хызмет етеді. Ал күле шырайлық, мыйық тартыу сенің өзіне керек емес, егер айна болмаса оны кеште көрмеген болар едіңіз. Күле шырай, күлим қағыу басқаларға тиіс. Басқалардың сенің менен жақсы, жеңіл, хақ кеуілан, шадлы болыуы үшін керек. Сонлықтан Японияда ерте балалығынан баслап қызларды хәттеки уйқарағанда да күле шырай беріп уйқалауға үйретеді.

Көпшиликке сәлем беріп атырған киши көпшилик арасында өзіне жақпаған ямаса аразласып қалған киши болса да хеш кимге сездирместен ашық түрде сәлем беріу керек. Ал, екінші адамда оның қолын қақтастан сәлемін алыуы керек. Қол беріп көриккенде қолын қатты қысып ауыртыу әдепке жатпайды.

Жаслар үлкенлерге бир қолын созыуда әдеплилік емес, шап-патты қағып жиберіуде жақсы әдет болып есапланбайды.

Еркектер, хаяллар яки қыздар менен көріскенде сау бар-сызба, деп ийбелі, жақсы көз бенен қарау керек. Егер хаял-қыздар өзін қолын созса қолынан алып оған күле шырай көрсетіуі лазым. Хаяллар, хаяллар менен сәлемдескенде қушақласып көріседі. Бұлда орынлы. Гейде ұзақ уақыт көріспеген жақын аға-іні, дос, туысқандар менен көріскенде сәлем менен бірге қушақ ашып қушақласып көріседі. Еркектер бетлерін бетле-рине басып көріседі. Ал, ата-ана перзентлерін аға-іні, апа-сиңли, ерлі-зайыпшылар бетлерінен яки маңлайынан сүйіп көрісіуі мүмкін.

Ал, гейпара еркектердің сүйе беріуі, ямаса басқа бир хаял-ларды көпшілікте сүйіуге хәрекет етіуі әдепсізліктің белгиси.

Сәлемдесіуде әдеплилік, киши пейиллилік хәм орнын би-лиушілік адамға алғыс келтиреді.

Көпшілік алдынан өткенде, жыйындарға барғанда, оларды хұрмет етіп сәлем бериледи. Үйге кирип келген адам жасы үл-кенлерге, мүгедеклерге биринши сәлем беріуі керек. Телефонда сөйлескенде биринши мәртебе сәлем беріп, атын айтып, өзін таныстырып соннан кейін жұмысы айтыу керек.

Отырыспада, қызғын әңгіме ямаса сауал-жууап болып атыр-ған мәжилисте көпшіліктің дыққатын бөліп сәлем берилмей-ді, ямаса қол алыспайды. Әпиуайы түрде қолын көксіне қойып хұрмет пенен сәлем беріп қойыу керек. Әсиресе, дастурхан әти-рапында отырған адамдардың хәммесінің қолынан алып шы-ғыуда орынсыз. Әсиресе, қол алысып болып қол жуыуға кирисіу жүдә әдепсізлік болып есапланады. Егер келген адам журтта ұзақ уақыт болмаған, яки кеселден сон жақсы болған, ұзақ са-пардан яки армиядан келген болса басқа тәп, онда да қолды жуып кириу керек болады.

Семьядағы перзенттер азанда уйқыдан турып өз қолын, бе-тин жуып келип, ата-анасына, семья ағзаларына, меҳманлар-ға сәлем беріуі керек. Адамның хәр күнги иси азандағы сәлем-аликтен, жақсы сөзден, хошеметтен басланса ол тынышлықтың, саламатлықтың, табыстың гәреғи болады.

Мектептегі сәлемдесіу мәселелеріне өзгеше итибар беріу керек. Мектепте балалар келген таныс-бийтаныс адамлар менен қатарласып қол алысып шығыуы зәрүр емес. Көрген жерде «Сә-лем мураллим» ямаса «Ассалаума аликүм» ата, аға, апа хәм т. б. лесе жеткиликли. Коридорда ямаса майданда жыйналып турған балаларға «сәлем балалар» деп сәлемдесіуге, олардан «сәлем» деген жууап алыуға да болады.

Ал, классқа киргенде кирип келген мураллим ямаса киши «Ассалаума алейкум» деп сәлем беріп «уәлийкум ассалам» де-ген жууапты алыуы жүдә әдеплилік. Гейде үлкен-киши жый-налыстарда минберге шыққанда «Ассалаума алейкум» деп сә-лем беріу орынлы болып есапланады.

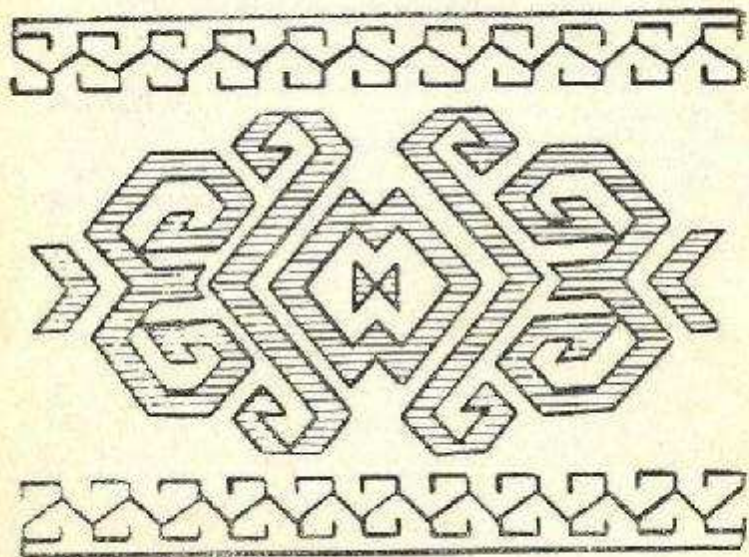
Әдеплилік белгиси—ийилип сәлем бергені,
Жақынлықтың белгиси келип-кетип турғаны.

Дослар жақсыларды абайлап сақлаң,
Сәлем деген сөздің салмағын ақлаң.

Мақсұд Шайхаба.

«Сәлем хәм парыз,
Алик хәм парыз».

Өзбек халық мақалы.

4. ЖАҚСЫ СӨЗ—ЖАН АЗЫҒЫ

Сөздің құдіретіне ертеден исеніп, «сөз жүйесін тапса, мал ийесін табады», деп есаплап, халқымыз сөзге үлкен әхмийет берген. Адамлар арасындағы қарым-қатнастарда оның үлкен ролін түсініп, сөздің парқына қарауға («сөз мәнісін билімес жаман») хәм қай жерде қалай сөйлеуге айырықша кеуіл бөлген. Сөздің оғада құдіретлі күш екенлігін халықтың «таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді», «сөз жаралайды», сөз емлейді», «жақсы сөз жан азығы», «оқ жарасы питез, сөз жарасы питез», «тау менен тасты жел бузар, адамзатты сөз бузар», деген сыяқты чақыллар сөздің дүзіуші хәм бузыушы күшлерін көрсетіп, сөздің әхмийетін көтермелеген.

Шынында да адамның адам болыуында, адам болып қалып-лестіуінде сөздің ролі жоқары. «Мал мәнірескенше, адам тил-лестікенше» дегендей адамлар сөздер арқалы танысады, жақын-ласады бир-бирін аңғарады, өзін тәрбиялайды хәм өзінің кнм-скенлігінде көрсетеді.

Белгілі Жүсіп Хас-Хажиб—Баласағұнның «Құтадғу билік» (1168) кітабында:

Адамның көзінің мұры
Жүзінің сулулығының тийкары,
Гәп ақылдык гүлі болса,
Сөзде болар гәлтіп күші.

Шынында да сөз хәм оның адамға тәсірі оғада үлкен. Оны халқымыз «жыллы-жыллы сөйлесен жылан инінен шығады» деп жыллы сөздің жанға жағатұғынлығын хәм ең таппасаң жыллы сөз бенен қайтарыудың әхмийетін мынадай нақыл менен бил-дирген: «Бийдай наның болмаса, бийдай сөзің жоқпа еді?»

Адамның жәмийетте өз орнын табыуда, халайық арасында құрметке ерисиуінде, жақсы турмыс кешіриуінде сөзінің бай-лығы, шырайлығы, исенімшилдігі үлкен әхмийетке иіе. Сөзі дүзіу, логикасы күшлі болған адамның сөзлерін халайық сил-гідей тынып, мауыжырап тыңлайды хәм оны «тууры сөзді адам» деп есаплайды.

Қыйсылы сөзді орнында тауып айтыу бул үлкен бахыт. «Тауып сөйлегіл сөзінді, тилден дур шашқан яңлыды» (Мақ-тұмқулы) Қайқобус: «Хәмме уқыпшылықтын ең жақсысы сөйлеу уқыпшылығы» деген. Сонлықтан сөзді жүдә гүлін-гүліне кел-гіріп искусство дәрежесінде үйреніп, иіселеп алған адамның бахасы жоқары болып оның мийірбан кисілері де көп болады. Турмыста сәубетлесіп кисілердің мийрін қандыруу бул жоқары адамылық қасиет—ол адамның бахты ашылады, иси рауаж табады хәм жоқарғы мәртебеге ериседі.

Орынлы сөз көбінесе дослықтың тийкары болады, жәмийет-шилдікті шөлкемлестіреді. Жақсы мүләйім сөз адамның абы-ройын арттырады, досларын көбейтеді, хәмменің құрметіне миясар қылады. Соныа үшін буган барлық тәрбиялаушылар, басшылар үлкен игібар берген. «Менің белделеріме айт, жақ-сы сөзлерді сөйлесің. Әлбетте шайтан олардың арасына душ-панлық салып турады: (Қуран «Исра» сүресі, 53 аят) Бундай қатнастар өмірде тынышлық хәм бахыт, дәулет хәм саламат-лықты арзыу еткен хәр бир жәмийет үшін керек.

Шешенлік-шійрін сөзділік өзінен-өзі болмайды. Оған ерисиудің тийкары мийнет. Буган көп тыңлап, көп оқып, халық-тын ауызекі әдебиятын, нақыл-мақалларын биліп, мийрасын қадірлеу арқалы ерисіледі:

«Ақылды адам гәлті нақылсыз айтпайды,
Бир айтпаса нақылды ақылсыз айтпайды».

Адам жаслайынан қосықларды ядлап, мүмкін болса хәр қыйлы жүйелі сөзлерді есте тутып, өзі де сөз-қосық жазыуға талпынып, тартыншақ болмай дегерегіне, үйдегілерге, мектеп-те, класста билгенлерінде басқаларға сөйлеп беруі керек. Киш-кенелерге ерте айтып беруі, жаңылтпашлар, сөз ойындарын ойнау, жумбақларды шешіу жүдә әхмийетлі.

Сөйлесіудегі ең жақсы қасиет ой-пикирді қысқаша сөзлер менен дәлме-дәл беруі. Орысларда «Қысқалық таланттың сиң-лиси» деген нақыл бар. Алтын, тауғар, бриллиантлардың қым-бат болыуының себебі оның аз болыуында. Не нәрсе көп болса, оның қадірі болмайды деген даналар. Соның үшін халық «Көп

сөз ешекке жүк, деп бийкарға айтпаған, демек голтиң муғдары артса оның мәніси болмайды. «Көп сөйлеген езбе болады, көп қыдырған гезбе болады». Оны былшыл гәп дейди. «Көп сөйлеп хәм езбе болма, өнерине жақсы балам» (Бердақ). Көп сөз тек адамның минезин көрсетип қоймастан оның өзіне үлкен зыян келтиреді. «Хәр ким өз тилинен қалар бәлеге», «Көп сөздің азы жақсы, аз сөздің сазы жақсы» «Сүйдиретугын да тил, күйдиретугын да тил».

«Тыяласаң тилиңди амандур басың,
Қысқа қылсаң сөзди ұзақдур жасың».

(Жүсіп Баласағұнй)

«Адам тилинен, мал шақынан». Демек сөйлеу мәдениетін үйреніу оны ықшам хәм түсиникли, сулыу болуына ерисиу жүдә әһмийетли. Сөз тынланбаса оны созбау да әдеплилик. Егер адам сөйлеп турғанда оған қаратылған сөз айтылса онда сөзди дауам етиудин ориына, үндемей оны тыңлау керек. Ондай болмаса си-зин сөзиниз бақасызланады, мағлұмат надурсы қабылланады. «Жууапсыз қалса сөз жетим».

Тил кеспеген жерде тыйған мақулды,
Мақтумқулы ад ет бул бир нақылды,
Сөйлемей отырмақ билсен ақылды,
Сөйлесен сөзіне диянат жақсы.

Дым билмесең индемей отыр, қатарда боласаң деген нәсий-хатта дурыслыққа келеди. «Орынсыз жерге тарыспа, ретінде сөйле балам» (Бердақ). «Үндемеген үйдей бәледен қутылады». «Сөз сөзден шығады, сөйлемесең неден шығады». Орысларда нақыл бар: «Сөз—гүмис, индемей—алтын».

Сөйлескенде де хәр бир адам менен хәр қыйлы темада ол адамның мәплери менен байланысы сөйлеу керек. Бизің әрамызда IV әсир бурын жасаған Қытай данасы Чжуан Цзымынадай деген: «Қудықтағы бақа менен теңиз хәкқында сөйлеспе, оның шегі қудықдур, ширкей менен қыс хәкқында сөйлеспе, ол тек жылдың өзіне тийисли маусимин ғана биледи, шекленген алам менен жоллар хәкқында сөйлеспесе, ол тек өзіне үйреткенлері менен байланысы».

Сонымқтан:

«Сөйлескенде сөз мәнісін билмеген,
Ақылсздан зибаны жоқ мал жақсы».

«Бир наданға айтқан сөзін,
Гүзлеп ескен желше болмас».

(Мақтумқулы).

Тыңлаушы сөзди қабыллауға тайын болып, оны мақуллап, басқа нәрселер менен бәнт болмай, дыққатты тиккелей сөйлеу-шіне аударуы керек. Соның үшін сөзди тыңдай билиу де

әдеплилик. «Жутпастан бурын шайна, сөйлеместен бурын тыңла».

«Сөз тапсаң сөйлегил, таппасаң-тыңла,
Қолдан келмес иста етиуши болма».

(Мақтумқулы).

«Тил биреу, қулақ екеу, бир сөйле—еки тыңла». Бир күни Сократқа шешенликти үйреніуге Афинадан жол азабын шегіп бир жигит келінти.

Жигит пенен гүрринлескеннен кейин алым оған: оқыу хәкқысын еки есе көп төлеу кереклигин айтыпты. Жас шәкирт: не үшін, деп сорағанда: «Себеби менін саған еки илимди бирдей үйретіуіме туура келип тур.—тек сөйлеу илимин ғана емес, са-быр сақлап тыңдай билиу илимин де», депти философ.

Демек сөйлеуді басқа ислерден гөре, артығырақ деп есаплап басқа ислерди тоқтатып, туруу, өзиниң сөзінен гөре әңгімеле-сіушіге артықмашлық беріп, оның сөзін бузбай индемейге ты-рысыу әдеплиликтин бир шәрти болып есапланады. Адам жақ-сы әңгімешил болғысы келсе, ең дәслеп жақсы тыңлаушы бо-луы шәрт. Берген сорауларыңызға сөйлеуші жаны менен жууап берсин. Оның өзі хәкқында, оның жетискенликлери хәкқында сөзлерин мақуллау керек. Ол адамның қызығушылығының дө-герегинде гәп қозғап жәмиеттегі салмағын оның өзіне билди-рип қойып, оны шын жүректен айтыу жүдә әһмийетли. Демек тыңлап билиу үлкен әдеплилик, тыңлағанда жақпайтуғын сөз-лер ушырасса оны киши пейидлилик пенен, сөз ийесин иренжит-пей дүзетиуге тырысу керек.

Сөзге итибар бермей, өзі сөйлеп, мылжың сөздин ишиндеги ен жаманы мақтаншақлық. Ол әдетте өзиниң сөзіне өзі рахат-ленип, дөгеректи менсинбей, басқалар оны қалай қабыл етеди деп ойламай, өтирик-шынды араластырып өзін-өзін деп адам-лардың берекетин алады. Тек өзі хәкқында сөйлеген адам, тек өзі хәкқында ғана ойлайды. Ал, тек өзі хәкқында ойлаған адам гүдер үзіуге турарлық надан адам. Бул оның алған билиминин жоқарылығы, әһмийетлилығы менен байланысы емес.

Тәдир көп кешигип жаратқан сөни,
Сөйлегенде тилиң төсіне түсер,
Адамзаттың қаслы маймыл екені,
Сөни көрген сайын есіме түсер.

И. Юсупов.

Белгилі сөз өнеринин уллы алымы Абай былай деген: «Хәмме әлемге белгилі данышпанлар қашшаң-ақ: хәр бир жалқау киен қорқақ, мақтаншақ келеди; хәр бир мақтаншақ қорқақ ақылсыз, надан келеди, хәр бир ақылсыз надан, арыс келеди; хәр бир ақылсыз жалқаудан-тиленшек, тойымсыз, тынымсыз, өнерсиз, хәш кимге дослығы жоқ жанлар шығады», деп дәлиллеген...

Сөзде сөйлегенде сөйлеуші өзиниң сөзін тыңлаушыға зыян келтирмейтуғындай етип дүзиу керек. «Бир жақсы сөз, мың

сөгнетен артық», «жаман тынышлық, қайырсыз жәнжелден жақсы», «Жақсы сөзге жан семиреди, жаман сөзге жан секиреді», «жақсы сөйлеген ас жер, жаман сөйлеген тас жер» «адамның жүзине қарама, сөзіне қара», «жақсының сөзі мазалы, жаманның сөзі ызалы».

Абайлап сөйлеу, кишіпейіллік билдируі, басқаларға шын қызығушылық туғызылуы жүде әрмийетлі. Орыстарда «Сөз шым-шық емес, ушса қайтып келмейді» дегендей ойланып, не айтсам екен деп иркіліп жууап беруі, «иәге солай дей қойдым» деп иушайман жеуден жақсы. Академик И. П. Павлов адамдардың ден-саулығын қорғауда, әсіресе жүрек қан тамырларының ауырыуларынан сақлануында дөгерекіндегі сөйлеген адамдардың, сөзінің әрмийеті ұлаы деген еді. Сөйлегенде дөгеректегі адамдар менен «сиз» деп сөйлеуге үйреніп тұрпайы сөйлеуге әдетленбеу керек. Адамдар «қай», «сен» деп сөйлеуге болмайды. Хәр бир адам өзінің сөзі менен мақтанады, өзінің атын мәңгі қалдыруға урынады. Абайласаңыз адамдар, балалар өз аттарын тасларға тауларға жазыуға құмар. Адамның өзі ушын оның атының сесті ең мазалы, ең әрмийетлі сес екенлігін есте сақтау керек. «Кешірсіз», «айып ерпеніз» деген сөздерді көбірек пайдаланған жөн. Күле шырай беруі тек сәлемлескенінде ғана емес, сәлемескенінде де керек. «Сәлем-сөздің анасы». Күле шырай беруі: «сиз маған унайсыз, сиз мени шадландырып атырсыз, сизді көріуден қуғанымшама» дегенді аңлатады. Демек адамды қуғанымш пенен қарсы алып, күле шырай менен тылау керек. Соның ушын қытайда «Жүзінде күле шырайы жоқ адам, дүкен ашыуға тийіспей емес» деген қағыйда бар.

Семьяда ямаса жәмийетте көрініп тұратуғын үлкен киші жәнжелдерді дыққат пенен тексерсеңіз көбінесе, барлығының, себебі қопал сөздер болып, биреудің ойланбай сөйлеген сөзі, екіншіге тийеді хәм нәтийжеде жәнжел шығады. Қопал қатнас, әсіресе ашшы, натуұры сөз, бауыры қатты, пәми пәс адамнан шығып кишінің реңжигеді. «Булттан шыққан күн ашшы, жаман адамның сөзі ашшы», «Қорқақтың көзі үлкен, ақиқтың сөзі үлкен», «Билген тауып айтады, билмеген қауып айтады», дегендей жаман адам пағын алады. Кеулі азар тартқан адам саатлап, күннен өзіне келе алмай, қолы іске бармай қалады. Демек қопал сөз, шырайсыз қатнас, инсанның кеулін ауыртыу менен бирге, жәмийет ісінде бираз зиян келтиреді.

«Аузына келгенді айтып надалымш иси,
Алдына келгенін жеу қайуанның иси,

(Нағайы)

Сонлықтан пейлі жаман адамдар мәніссіз сөздердің басқаға әдеплилік, материаллық жақтан зиянын пәмлемейді, түсінбейді. Уақтында жауылып қойылмаған тесиктен ийте, пышықта,

малда кирип шыға береді. Сондай дәрежедегі қадағаланбай қалған ауыздан «ақ ийт кирип, қара ийт шыға» беруі мүмкін.

«Сөз бенен қайуаннан айырылар иксан,
Биймәні сөйлеген қайуаннан жаман»,

(Саадий Шеразид)

Ойланып қарағанда ашшы сөзді де, душшы сөзінде шығатуғын жері ауыз болғанлықтан, оннан биреудің кеулін қалдыратуғын суық, жаман сөз емес, адамды құрметке апаратын шийрин сөз шықса жүде сауаплы болады.

Әдепсіз сөздерді айтыудан сақлануы, уят сөздерді қаяллар хәм балалар арасында айтпау, өзінен үлкен адамдарға сиз деп сөйлеу әдепликтің тийкары шәрті.

Халқымыздың әдетінде жалғаншыны өтирикшіні жек көріушілік тастыйықланған хәм оны қатарға қоспаған. Бир рет өтиригі шыққан адамның, жүз рет рас сөйлегенінің пайдасы жоқ. Себебі «Өтирикшінің рас сөзі де, өтирик сөзінде өтирик», «өтирикшінің ертең дегені тауыспайды» деген халқымыз. Өтирикшілік хәлсіздің хәм жалатайдың иси.

«Өтирик сөздер айтпаған,
Өзин өзі уялтпаған,
Дос баласын жылатпаған,
Әдил ерлер маған керек»

(Бердақ),

Демек хәр бир сөзге гүман менен қарау, ізіне бағыу арқалы шынлыққа ерисуіге болады. Себебі «гүман ийманнан айырады», иғиый иванғанымды бузады себебі ол шынлықтың әкеси. Гүман арқалы шынлық ізленеді, илимий жаңалықтар ашылады. Адамның ақылы айтылғанлардың мәнісіне бирден инанып оны шынлық деп қабыл ете бергенде илим рауажланбаған болар еді.

Өтирик-әсек, сырттан сатыу, жалахорлық, мақтаншақлық хәм сол сыяқты иллетлі сөздерді бизің халқымыз ғыбат сөздер деп атаған хәм оны айтқан адамдарды ғыбаткеш деп жәриялаған оның гүнасы жүде ауыр қылып белгилеген.

Сонын ушын бабамыз Бердақ:

«Қашар болсаң қаш ғыбаттан, гүнасы ауыр биледурсаң»

деп көрсеткен.

Сөйлесуі кем дегенде екі тәрептің қоспалы хәрекеті. Гейде екі адам сөйлескенде хәр ким өзин айтады. Хәр бир сөйлеушінің мәпин есапқа ала отырып хәмме уақыт бир биреуге дыққатлы болып сөйлесуінің ролин арттырады. Гейде көпшілік жағдайда адамдар бир-бири менен жаңа мағлұматтар, билимлер хәкқын-

да, яғный сөйлесіуге жаңаны айтыу талабы менен келеді. Бундай пікірлесіу менен алмасыу көбірек ақылайық логикалық сыпатқа иіе болыу сөйлесіудің табыссы болыуына себепші болады.

Гейде біреулер «ишім-пиеім кетті», «кел сөйлесейік» деп шақырып, апаны-мынаны тәп қылып соннан тәсір алады, кейін кетеріледі, біреулерді жаманлайды. Лейкін бұл сөздер бийкар уақыт өткізіуге, қызғаншақтық сезімлердің шығуына тәсір етіп адамға зыян береді.

Улығма сөз неке қаратылған, дүзіушілік сыпатта хәм руу-хый байытыуға қаратылған тәрбиялық сыпатқа иіе болыуы керек.

Хәр бир адам менен сөйлескенде оның минез-құлқын басқалардан айырмашылығын билген дурыс. Мысалы, орынсыз хәзиллесіу ямаса ол қызықпайтуғын әнгимени сөйлеу, жек көреуігын мақтау, оның айыбын айтыу, хаяллардың жасын сорау әдепшілікке жатпайды.

Сөйлесіп турған екі адамға үшінші біреу келіп қосылса, оның әнгимеге араласыуы үшін оған әнгименің мазмұны қысқаша түсіндіріледі. Оны сөзге тартыу зәрүр болмаса әнгимені бірден тоқтатпай «жайша өткен-кеткенді айтысып турып едік», «жұмыс тууралы айтып турып едік» деп түсіндірілсе дурыс болады. Ол адамның көзініше сөздерді астарлап айтып турыу үшін ші адамға гүман туұдырады. Жыйналған адамлар арасында отырып, сыбырлауға болмайды. Бұл басқаларды тәшүішлендіріп қояды.

Сөйлесіу арқалы адамның ишкі пікірлерін биліуге, руу-хый дүниасын сақтауға, бир-біреуі менен түсінісіуіге болады. Сөз арқалы біреуді рыйза етіу менен бирге, қыйын-қыстау жағдайда қыйналып жүрген адамға қайырқомлы сөз оның жағдайларына тәсір етіп оны жақсы инабатлы тәрепке өзгертіпте жиберіу мүмкін.

Сонлықтан сөздің құдіреті күшлі,

Жамаға сырынды айта,
Келген жерде сөзден қайта,
Достыңды жамаң муайта,
Душпаныңды мата балам»

(Бердақ)

Бұл халықтың «сөз келгенде айтпай, өлгенде айтасанба» деген хәм алажағын кетседе, айта жағын кетпесін» деген мақалына туура келеді.

Жақсы адамның белгиси,
Әстелік менен сөйлейі,
Кишілікті ойлайды,
Жамаң адам, белгиси,
Улды сөзді сөйлейді,
Такабшылық ойлайды.

«Бир бәлеге тап болар,
Жүйесін таппай сөз құуған»,
Жигиттік серлі болғаны,
Ғабырыспай жүрсе жолынан,
Көрінпін бәле келмейді,
Бәленің бәрі тианын.

Ойланып биліп бабалар,
Сөзден дүрге теңгерген,
Тауып айтқан хәр сөзді,
Ойлама кем деп гауһардан.

Жақсы менен жанассан,
Дәртің қалмай төгілер,
Жамаң менен жанассан,
Қабырғалы қолларын сөгилер.

Бир күні питіп жазылар,
Дарыған тайық жарасы,

Тил жарасы өмірлік,
Ядынан шықпас ызасы,
Ең жеңіл ис дүниеде,
Биреуге бермек нәсіхат,
Биреуді сынап мин тағыу,
Онианда жеңіл ап-ансат

Мәнісін сөз бағалы,
Өзі қысқа өзі жул,
Бұрынғыдай қалған сөз,
«Сөзі көпте, қайғы көп»

С. Мәжитов).

* * *

Рузы мақдир сен табарсан тилинен,
Росуалық иені сенің ғыбаткеш,
Бұзық пейлің менің азым жолынан,
Сеннен бийзар болды елаң ғыбаткеш.

Муздан таң жасарсан, оттан үй құрып,
Жұртты сырттан сатып, хәк жолдан урып,
Бир иппас құрт бедевиннен қаң сорып,
Жаныңды зәхәрлер сенің ғыбаткеш.

Хеш кимге бермесін сенің күніңде,
Көрмедім дос-яраң, аға-иниңде,
Отлы темир менен дағлап тилиңде,
Күйе жақса арзыр жүзің, ғыбаткеш.

Жамаң сөз айыраң жақсы достыңнан,
Гунайым бәледей басар үстіңнен,
Жаханным ишінде жердің астынан,
Аспанды титиретер үнің ғыбаткеш.

Мақтұмқұлы

* * *

Керек сөз өз жерінде сөйлетилгей,
Керек ким, сөз жерінде сөйлетилгей.

* * *

Керек сөз ас ишінде татаң дуз ол,
Сөз әлшеп сөйлетилсе сөзге усар,
Көл сөз ішекке жүк деген мысал

Қутып,

Жүректен шыққан сөз,
Жүрекке жол табады.

А. Нағайым,

Тириңі көрге салатуғында сөз,
Өліңі тириңде алатуғында сөз,

Назайым,

Сөзди өлшеп,
Қыяны мисқаллаб Сат,
Сөзи сууықтың, өзи сууық.

Өзбек халық мақалы.

Сөзине қарап-кисини-ал,
Кисиге қарап сөз алма,
Шын сөз қайсы билеалмай,
Хәр нәрседен қуры қалма.

Абай.

Не зәурүр болса соның бары айтыу, артық сөз айтпау,
Нағыз шешенлік деген сол.

Ларошфуко.

Бұл дәуірде өзі тилин, әдебиятын билемеген қадирлемеген,
адам толық мәниен зиялы емес.

М. Айғазов

Айтқан сөзін қандай болса,
Еснетугын жуабына соңдай.

Гомер.

Жақы сәубетин болыудың бир ғана тәсيلي бар,
Ол тынлай билиу.

Қ. Марғали.

Өз ара сәубетти хәр ким оннан көп, пайда көріп, билим алату-
ғындай етип шөлкемлестиріу керек.

Гераклид.

Әдептің басы-абайлап сөйлеу.

Ахмет Юсупов.

Көп сөзди ұғып болмас,
Жар тасты жығып болмас.

Махмұд Қашкар.

Көп ойлап, жақсы сөйле—нұсқа болсын.
Сораса —жуабында қысқа болсын.

Жүсіп Баласағұни.

Саулық тилеп, табыс күтсен исинен,
Жарамсыз бир сөз шығарма тисинен.

Жүсіп Баласағұни.

Ялған сөз жанына өлшеусіз алып келеді.

Ш. Руставили

Тилин билемеген—түбин билмейді.

Г. Мусирин.

Ақыл сөз—айтқан оқтай бийбөк кетпес.
Жаманға оқ өтседе, сөздер өтпес.

Г. Мусирин.

Ақылсыздықты еки белгисинен билиуге болады: ол өзіне пай-
дасы жоқ сөзди айтады, ямаса биреудің исине жөнсіз араласады.

Платон.

Өзінің тилибе күши жетлеген адамда,
Хақықат шыялық болмайды.

М. Ганди.

Егерде белгилі бир ойды өз ана тилимизде дәл бере алмасаң
оны тилимиздің оралымсызлығынан көрмей, өзіміздің дәрман-
сызлығымыздан көріуіміз зөрүр.

М. В. Ломоносов.

Сөзди исеним менен сөйле, тыңлаушыларға тәсир етиу өзінен-
өзи келип шығады.

Н. В. Гёте.

Анық түсиниклилик — сөйлеудің баслы пәзийлетидур.

Аристотель.

Ақылы келте адамның әдетте тили жүдә ұзын болады.

Аристотель.

Әпиуайы хәм айқын етип айтып бермейтуғын хәш қандай пи-
кир жоқ.

А. И. Герцен.

Көп сөйлеуши адам көп сөтсизликке ушырайды

Лао — Цзи.

Үлкен ақыллылықтың парықлы белгиси -аз сөз бенен көр

35

нәрсени айтып, көпте пәм, керисинше көп сөйлеу хәм хеш-
нәрсе айта алмаслық қабилетине ийе.

Ф. Ларошфуро.

Жаман исти сулыу сөзлер менен жабыу мүмкин болмағанын-
дай, жақсы исти жаманлаған менен бәрибир оны былғау мүмкин
емес.

Демокрит.

Инсанды жарамас сөзлер айтып көпшилик алдында ызза қыл-
ғаннан гөре тас яки басқа бир нәрсе менен урған жақсырақ.

Жырау сени бөйги атындай баппаған,
Шешен сени жауда шыңытлап толпаған,
Алпамыстар уран етип урыста,
Бердақ сени қурал етип сыппаған,
Ана -тилим-сен басқадап айырмаң,
Сен тұрғанда мен де әдеуір шайырман,
Сөйле қатал сүргіндерде жоғалмай,
Бұл күндерге жеткеніңе қайырман.

И. Юсупов.

ХАЛЫҚ СӨЗЛЕРИ

Халқым дана десем болар,
Нақыл өткен биле-биле,
Сөйлей-сөйлей шешен болар,
Көсем болар көре-көре.

Нақыл көптің мүлкі болар,
Адам сумы түлкі болар,
Ит жулдаға күлкі болар,
Айға қарап үре-үре.

Қорқақларға қос көрнер,
Жолааслық жолда билнер,
Жүргенге жорғаа билнер,
Көп көрерсең жүре-жүре.

Бодхасыға хәмел жетсе,
Пухирасын талар ийтше,
Қуырғақаға қанат пітсе,
Хәлек илтер келе-келе.

Халқым қалпы айтып қалай?
Заманларды көрген талай,
Биреу өткен жылай-жылай,
Биреу дәуран сүре-сүре.

Шайырлық етсе наданлар,
Бөлеге қалар адамлар,
Ақмақ айтар, ақыл тыңлар,
Зейін менен иле-иле.

Менменликке басты шатпаң,
Шымық өз тасына батпаң,
Ешек озаам дейди аттаң,
Желмаядай желе-желе.

Қушыннан бүркіт болмас,
Теңіз суын сырқип болмас,
Жартыұлы жүн қырқип болмас,
Ала қойды бөле-бөле.

Адамның бир парасы бар,
Оқымай-ақ сапасы бар,
От жаққыштан дана шығар,
Сөзге қулақ түре-түре.

Қыздар белин қынасады,
Мәрт майданда сынасады,
Еңбек еткен еме-еме,
Қыймылдаған қыр асады.

Кирриктен кеуілге жара,
Түссе, оған не бар шара?
Бийтәртіп өскен қыз бала,
Бөле табар күле-күле.

Астарлап айтар маманлар,
Бұның мәнісін нм аңлар?
Анадан алтау туғанлар,
Жетеу болар өле-өле?....

Қалауын тапсаң қар жанар,
Жүйсиз ұрсаң балта сынар,
Жигит жаслай дилуар болар,
Мәжиликке кире-кире.

Дұния қуған байыр, өтер,
Ел қалдырған сайыл өтер,
Из қалдырып шайыр өтер,
Сөз маржанын тере-тере.

И. Юсупов.

СӨЗ ХӘМ СӨЙЛЕСИУ ХАҚҚЫНДА КАБУСНАМА УӘСИЯТЛАРЫ

Билгил, хәмме өнерден сөз өнери жақсы, себеби адам басқа
мақлуқаттан жақсырақ жаралды хәм басқа жанлы затлардан
адам он мәртебе артық хәм бул артықмашылық адамның беде-
нинде бар: бесеуи адам денесиния сыртында болады, бесеуи
ишинде жасырыныулы. Бул бес жасырынған нәрселер бир нәр-

сени яд қылыу, ҳамме уақытта есте сақтау, қыял етіу, парықлай биліу ҳам сөз уқыбы, бесеуи адам денесиниң сыртқы жағында көринеди: еситиу, көриу, ийис биліу, дәм биліу, сезиу. Булар басқа жанлы зталарда да бар, бирақ адамдикидей емес. Сол себебли, адамзат басқа жанлы затлар үстинен ҳәкимлик қылыуны патнадур. Демек, усыны билсең, жақсы сөйлеуге үйрен ҳам мұдайым сөйлеуден басқа нәрсени өдет қылма, себеби қандай сөзди сөйлеуді қалесен, тил соны сөйлейди. Сөзди өз орнында сөйле, орнында айтылмаған сөз, егер ол жақын болсада жаман көринеди. Бийхууда сөйлеме себеби пайдасыз сөз, зыян келтиреді.

Егер сенин сөйлеген сөзиннен пайдалы нәрсени ийиси келип турмаса, бундай сөздиң айтылмағаны жақсы. Билимданлар: «сөз бир мәй, оннан бас ауырыуы (кумар) пайда болар, сөз бас ауырыуына дәри де болады» дегенлер:

Биреу сеннен бир нәрсени сорама, жууап бермегил бийхууда сөзден сақлан, бир нәрсени сора, дурысын айтқыл.

Сеннен сорама, сен оған пәнди-нәсият қылмағың әсиресе, пәнди-нәсиятты тыңламаған адамға ҳеш нәрсе демегил. Көп адам арасында бир адамға нәсият қылма, яғный көп адам арасындағы нәсият бул кейсидур. Егер адам қыңырлыққа әдетленген болса, оның қасына бармағыл, себеби бундай адам дуўры жолға түспейди, яғный қыйсық ағашты шауып жоңбағанша дүзиу болмайды.

Жумсақ, жақсы сөзге сараң болмағыл, халықтан жумсақ сөз еситейин десен қатты сөз айтпағыл, жақсы сөз айтқыл.

Әй балам, билгил, халайық төрт түрли болады, сөз төрт түрли болады: халайықтың бири сол—биледи, билетуғының да биледи, бундай киши алымдур, оған бойсынуу лазым. Бири ол биледи, билетуғының билмейди, ол уйқыдадур, оны оятыу керек. Бири сондай билмейди, билгенин де билмейди. Ол аңқау-надандур, оннан қашыу керек. Сөз төрт түрли болады бириншиси—билиуге ҳам айтыуға керек емес сөзлер, екіншиси—билиуге ҳам айтыуға зәрүр болған сөзлер, үшіншиси—билиуге зәрүрлиги жоқ, бирақ айтса болатуғын сөзлер, төртиншиси—билсе болатуғын бирақ айтыу керек жоқ сөзлер. Бирақ айтылатуғын ҳам биліу керек сөз сондай болады, дүнианың жақсылығы сол сөзге байланыслы болады. Бундай сөз дүниа үшін пайдалыдур. Бундай сөздин айтылуына да, еситиушиге де көп пайдасы бар. Билиу мүмкиндығы айтыу мүмкин болмаытуғын сөзлер сондай болады: бир хәмелдар яки бир дос адамның айыбы саған мәлим болады. Ақыл менен ойлаған уақытта оны айтыу уятсыздықдур. Сол айыпты айтсан, сол хәмелдардың ашыуы келеди, достың сеннен қапа болады яки өз басына үлкен сорлы ис ҳам ғауға артырып аласан соның үшін бул сөзди биліу керек, бирақ айтпау лазым.

Бул төрт сөзди баян еттим. Булардың жақсысы ҳам биліу, ҳам айтыу зәрүр болған сөздур. Бул төрт сөздиң еки тәрепи бар: бири гөззал тәрепи, екіншиси жаман тәрепидур. Халық алдында

сөйлейтуғын сөзин гөззал болсын, бул сөзди халық қабыл етсин. Халайық сениң сөз бенеп бәлент дәрежеге ерискепинди билсин, себеби адамның мәртебесин сөз арқалы биледи. Сөздин мәртебесин адам арқалы билмейди, себеби ҳәр адамның аўхалы жай-жағдайы өз сөзи астында жасырынған болады яғный бир сөзди бир ибара менен айтса, болады, онда еситкен адамның кеули жағдайсыз болады, сол сөзди бир ибара менен айтса еситкен кишиниң кеули ашылады.

Әй, балам, хәдден аспағыл, хәдден асыуды сумлық деп билгил. Хәр исте орташа болғыл. Хәр сөзди айтыуда ҳам хәр бир исти қылыуда шыдамлы бол ҳам асығудан аулақ бол. Сырынды өзиннен басқа кишиге айтпағыл, сырнды биреуге айтсан, сен оны сыр деме.

Көптин ишинде бир адамның қулағына сөз айтыу сыбырлау жақсы емес. Қуллаққа сөз айтыу жақсы болғаны менен де сырттан жаман көринеди. Бул сөзден адамлар гуманизанады, себеби көпшилик адамлар бир-биреулерің ҳақында гуман қылады.

Сениң сөзиниң дуўрылығына гуўалық бергендей сөзди айтқыл. Егер әзинди зорлық пенен айыплы қылыуды қалемесен гуўа болмағыл. Агер гуўа болсаң, гуўалық берген уақытында жаман нийетли болма. Егер гуўалық берсең өз ықтыярың менен бер. Хәр бир сөзге қулақ сал, асығыслық қылма. Айтқан сөзиннен пұшайман қылмайын десең ойламастан сөйлеме, хәр бир сөзди ойлап сөйле.

Алдыннан ойлау бул бир қарамааттын түридур. Қандай сөз болса да тыңлаудан жалықпа. Ол сөз керегине жарасын, мейли жарамасын, оны тыңла, өйткени сениң ушын сөз есиги жабылып қалмасын, пайдасы таўсылып қалмасын.

Суўық сөз сөйлеме. Суўық сөз бул бир дән оннан душпанлық өнип шығады. Қандай дана болсаң да, әзинди надан тутқыл, өйткени сонда саған илим-өнер үйреніу есиги ашық болар. Сөзди, хәм илимди жақсы билсенде, ҳеш бир сөзди бузба, дуўры тәрийп-ле. Сөзди өзгертпей, булжытпай сөйле. Хәмелдарлар менен хәмелдарлардай әниўайы адамлар менен әниўайы адамлардай сөйлескил, (бундай уақта да) ақыллылық шеғарасынан шықпа сенин сөзин еситкен адамға ауыр түйилмесин (егер сондай болмаса) сөзинди хәм дәлиийл менен де тыңламайды (бундай уақытта) аман боласан.

Әй балам, егер сен қаншелли сөз шешени болсаң да, сөз билимданлығы ўағында иссиз болып қалмауын ушын әзинди билгенлерден пәсирек усла. Көп бил де аз сөйле, аз билсең көп сөйлеме, себеби ақылсыз киши көп сөйлейди: айтқан екенлер, үндемей отырыу саламатлық себебидур деп, себеби көп сөйлеуши ақыллы адам болса да, халық оны ақылсыз дейди, ақылсыз адам үндемей отырса, адамлар оны ақыллы деп есаплайды. Егер сен жүде пәк, жаман ислерден әзинди тыйыушы болсаң да, әзинди мақтамағыл, себеби өз пайдаң ушын гуўа болсаң, сени ҳеш ким тың-

ламайды, сени халық мақтасын, соған қарекет еткіл хәм сондай етип сөйлегил: бул сөз саған пайда келтирсин, бийкар хәм заа кетпесин.

Әй балам, жалған хәм бихууда сөз айтпағыл, бийхууда сөз дийуаналар сөзидур. Биреу менен сөйлеспекши болсаң, ол сөзиниң қарыйдары ма ямаса жоқ па, соған қарағыл. Егер тыңлаушы сенин сөзиниң қарыйдар болса, сөзинди сатқыл, егер сөзинди қарыйдар қалемесе, ол сөзди қойып сөзиниң қарыйдар болуы үшін тыңлаушыға жағатуғын сөзди айт. Бирақ адамлар арасында өзинди адамлардай тут, инсанға инсандай мүнәсибette бол. Адам уйқыдан сергек болса, адамлар менен қалай жасауды мен баян етип айттым.

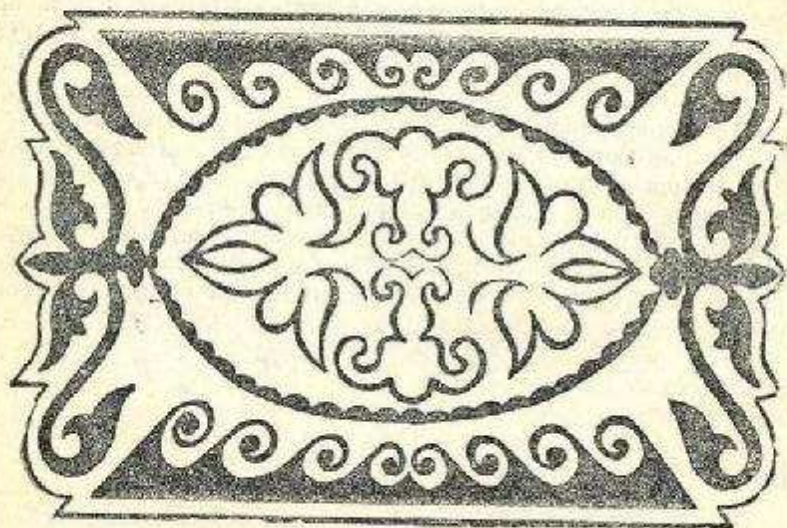
Әй балам, тыңлаудан қашпа, адам сөз еситиу, тыңлау арқалы сөзге иебер болады. Буны соның менен дәлиллеу мүмкин: анадан тууылған нәрестеге жер астынан бир жай илеп, сүт беріп сол жерде тәрбия берсе, анасы хәм тәрбияшы оның менен сөйлеспесе, ол бала бир адамның да сөзин еситпесе, үлкейгенде ол сақау болады. Ұақыттың өтиуі менен сөз еситсе, үйренсе, сөзге шешен болады. Басқа мысал: Қим анадан герең тууылса, ол сақау болады. Көрмейсең бе, хәмме сақаулар герең болады әсиресе, данышпанлардың сөзлерине кулақ қой. Данышпанлар айтқан: данышпанлардың пәнди-нәсиятлары кеуил көзин ашады, себеби бул пәнди-нәсият данышпанлық көзиниң сүрмеси хәм тотыасидур, демек бул тайпаның сөзин еки кулақ пенен тыңлау, еситиу керек, себеби булардың сөзинде пайда көпдур.

Ауыздан-ауызға етип жүрген хабарға қарағыл, оннан қашпа. Биреудің тәрелин алып сөйлемегил. Егер айтыспақшы болсаң, душпанға қара егер оның менен айтысуға күшин жетсе хәм гәп созылсын десен, дәлиллер хәм мысаллар менен айтыс. Болмаса сөзди тоқтат, бир мысалға қанәәт, бир дәлил менен тур, бийкарлама итият бол, әуелги сөзинди кейинги сөзиң бузып жибермесин. Егер уламалар тартысса, сөзди биринши нөубетте үрип-әдеттен баслағыл хәм үрип-әдетти соған уқсас хәм дүниедағы бар нәрселер менен баян еткіл.

Әй, перзент, егер дилуар болсаң, шешен (хәпиз) бол көп нәрсени яддан билгил. Хәш ким менен тарыспағыл хәм тартыс сөзге бармағыл. Минберге шығып алып кеуилиң қалеген нәрсени ислеуге урынбағыл, шийрин тил менен сөйлегил, кийиминди таза услағыл.

Тәсирли сөз айтқыл, хәр бир сөзинди еситип, ах урсын хәм жыыйнды қыздырғыл. Минберде босан болма, қабағынды үйіп, жақпайтуғын сөзди айтпағыл. Хәмме Ұақ қарекет етип турғыл. Сөз сөйлеп атырған Ұағында жыыйнға қарағыл, егер сөзди, еситкиси келсе, сөйлегил, егер ертек, әпсана еситкиси келсе, ертек әпсана айтқыл, себеби халық соған қарыйдар болып, хәмме сени қабыл еткеннен кейин хәш нәрседен қорықпағыл. Жаман сөзди жақсыраа бахаға сатқыл, себеби қабыл еткен /тыңлаған/ Ұақта не сатсаң

да алады. Сениң қәдиринди биліп атырған Ұақытларда абайлы болғыл, қорық, себеби тап сондай Ұақта дилуардың душпаны пайда болып қалады. Сен табысқа ернелеген жерде турмағыл. Минберде турған Ұағында саған сорау берсе, билгениңше жууап бергил, билмегениңше минберде турып: «бул мәселеге жууап бериуим мүнәсип емес, үйге барғыл, үйде жууап беремей»-дегил. Олар өжетлик пенен жазып жиберсе, оларға: «Бул мәселе динсизлердин мәселесидур буны сораған адам «динсиздур» деп жууап бергил. Ядында болсын: бир сөзди бир жыйында айтсаң және қайтарып айтпағыл хәм бийабырай болмағыл... Жақсы сөзли болғыл. Базарда пұқара халықтың ишинде көп сөйлемегил, сонда оларға қәдирли болып көринесен. Жаман истен өзинди тый. Минберде туруу әдебин сақлағыл, тәкәббирликтен, жалған сөйлеуден хәм парадан аулақ бол. Сен өзиң қылатуғын исти буйырғыл, халықта соны қылсын /орынласын/

3. ИМАН

Иман — дегеніміз ісенбеклік кеуіл менен, иқпар қылмақлық тил менен делінген ислам динінде. Иман бул ісенім. Имансыз деген — ісенімсіз дегенди билдирип ол бизің халқымызда жүдә жамап сөз. Шынында да хеш нәрсеге ісенбейтуғын яғный сыйын-бәйтуғын, хеш бир шарапатықты, хасыллықты, мойынламайтуғын адам қәуіппи адам. Адамға ишіу, жеу ғана зәрүр емес. Ол сондай етип жаратылған оған қандайда болса бир ісенім менен, сыйынұ менен жасау керек. Адам қарыулы, ғайратлы хәм құдиретли, соның менен бирге ол хәлсіз, уғайымшыл. Себеби оның құдиретли санасы оны қыйнайды, ойландырады, алдында не боларына ойлауға мәжбүрлейди. Усында ол өз хәлсізлігін сыйынұ хәм ісенім менен толықтырады. Ісенім менен жүріу адамға жеңил болады. Соның үшін адамлардың ісенімін бузыу әдепсізлик. Оның менен пикир тартысы, жарысы, айтысы болуы мүмкін, лейкин оның ісеніміне тийіуге болмайды.

Дин әсірлер дауымында «құдайға сыйынұ», «құдайдың өзі яр болмаса» бендени қолынан хеш нәрсе келмейди», «құдай көз жасыңды көрер» деп адамды құдайға ісеніуге шақырып келди. Адамның турмысындағы, бахытсыздықлар бундай ісенімге мүмкіншілік туғырады. Дин о дүньядағы бейишти, өлгенлер менен көрісуіди уәде етип адамның қайғысын жеңилдетеди. Егер ол дүньяда хәммеси тайын тұрған болса, жерде шийрин жанды қыйнап, турмыс үшін тәбияттың сада күшлери менен жәмийеттің ауыр

қубылыслары менен соқлығысудың неге кереги бар деген сорау туғады. Демек, адамды жубата отырып қуралсыздандырады.

Адам ісенімсіз, үмітсіз, қиялсыз жасай алмайды. Адамның ой-өріси, ақылы, қиялы жүдә алысты шарлайды. Сонлықтанда адамға дұрыс ісенім, тийкарлы көз қарас керек.

Адам неге ісеніу керек? Адамға хұждан еркинлігі берілген. Бизің халқымызда гейде иманды хұждан менен алмастырушылық ушырасып турады. Себеби имансыз дегенде уятсыз, хұждансыз деп те түсіниледи. Иман жуәли адам дегенде қайыр-сақауатлы, туұры сөзли, мийримли адамды айтады. Бул жерде диннің хәм әдеп-иқрамлықтың түсінниклерінің араласып кеткенін көріуге болады. Хұждан дегеніміз адамның өз қылуаларын өзі иштен сынап, басқалар алдында әдеп-иқрамлы болуы жууапкершілігін сезіуі хәм өз хәрекетлерінің дұрыс ямаса надұрыслығын жәмийетлик көз-қарас мақсетлери тийкарында бақалауы болып табылады.

Ал хұждан еркинлігі болса адамның әдеп-иқрамлық категориялары хәққында өзінің түсіннигінен шыға отырып іслейтуғын қылық-қылуалары.

Демек адам неге ісеніуі керек? Адамлар ертеде, тауға, тасқа, жанға, хайуанларға, сыйқырлыққа, жулдызларға, бултарға, порханларға, дууаханларға, әулиелерге, көп құдайларға хәм хәзир бир Аллаға ісенбекте.

Буллардың қайсысы дұрыс, қайсысы надұрыс. Өз уақты үшін хәммеси де дұрыс. Ал хәзир диний инанымлар адамлардың көпшілігінде жасап тұрған гезде, илимий материалистлик көз қарас адамлардың ақыл ойын ийелеп алған жағдайда қандай болмақшы?

Бизлер совет власты жылларында коммунизм идеясына ісендик: Шынында да ол диний инаным еди. Себеби «динде ісле дийхан бейишке барасан» десе, булда «ісле дийхан коммунизмге барасан» деп үгітледі. Дин бул жарыста алға шықты, себеби ол бейишти өлгеннен кейінгі уәде етіуіне байланысы оның қашан болатуғынлығын хеш ким биледи. Ал, коммунизм болса қанша жақын деген менен адамлардың көзін талдырды.

Хәзир адамзаттың алдында еки көз қарас диний көз қарас, илимий-материалистлик көз қарас тур. Буның қайсысы қалай? Диний уламалар исламды илим деп есаплайды. Егер ислам илим болса, онда олда дүньяда илимий көз қарасты жақлайды дегенди аңлатеди.

Лейкин диний инаным мейли ол мазалы қиялма, ямаса халықты тәрбиялаудың қуралыма бул адамлардың тағдирин жеңилдетеди, минеэ-құлқын жумсартады, мийирбайлығын арттырып, бирлесігін бекемлейди, әдепликті тәртіплейди. Демек адамға бундай ісенім де керек. Айтайық сабырлылық ісенімі, нисап, көпсини тыйыуға ісенім бул адамды тәрбиялайды.

Ал илимий-материалистлик көз-қарас болса шынықты табыудың хәқыйқый түйіні болып ол хәр қыйлы қыйын жағдайларда

илимий көз-қарас ғана адамлардың, қақыйқат турмыс адамның тиришілігі екенлігін дәлелдеп берді.

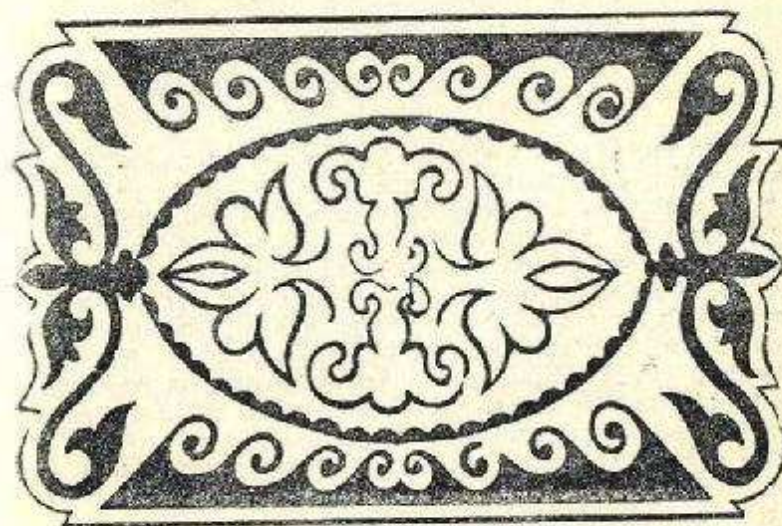
Жаңа турмыстың дәретиушісі болған адамға қақыйқат турмыстың мәнісіне түсініп, реаль үмітті басшылыққа алуы керек. Шынында да белгілі ерте заман философы Вергилийдің сөзі («Побеждает кто верит о победу») Бұның дәлилі: «Жеңіске исенген адам ғана жеңеді». Сондықтанда біздер адамларды илимий исенім рухында, рухый тұрақтылықта, уақытына қиыншылықтан қорқып, үмітсізленбеушілікке тәрбиалауымыз керек.

Анық білгі, ийман болмай кем,
Зыятта емесдур бірдейдур қар дем.
...Хызметтің бағасы ийман менендур,
Мудам екісін тең тұтпақ керендур...

(Суфий Әллияр)

Залымдар езіп жүр, халықтарды сансыз,
Бетінде қаны жоқ гилес иймансыз,
Мәхмин құллар отыр теміріні — нансыз,
Душпанлардың жебірі өтті заманда,

(Бердақ)

6. ИНСАП

Инсап — диннің жартысы дейді халқымыз. Жаман адамға инсапсыз дейді. Инсапшылық бұл құдайлық деп есепланады. Себебі адам туылғанда көкірегі қақ, пәк болып туылады және ол әдалатшыл болып хызмет етуге тырысады.

Инсап әдеп-иқрамшылықтың ең әхмийетті талаптарының бірі. Ол өз ишине қақыйқатты, тууылықты, алынған миннет-емесіне садықты, ісленіп атырған итін тууылығына ишлей исеніп, адамның өзіннің және басқалардың алдында расғөйлігі, басқа адамлардың хуқықтарын мойындау және хұрметлеуді қамтыды. Инсапшылық адамлардың іскерлігі менен байланысы болып, олардың күнделікті турмысындағы талабан және хәрекетін өз-ара қадағалап, байланыстырып отырудан келіп шыққан. Адамлар арасындағы қайырхәмшы және жауызлықты бағалауда инсапқа байланысы. Сондай-ақ адамлардың жәмийеттегі ролі менен оның социаллық ауқалының үйлесуін, қисилігі менен оны бағалаудың, хуқық және уазыйпалы қатнастарын көрсететүнің ұлыұма инсаныйлық пикирлерге мууалық келетүнің турмыс тәртібі. Соның үшін адамлар қандай да бирейдің іслерінде надурсылықты байқаса, әдилліктің бузылғанын көрсе, хуқықына пайдаланып жаманлық іслесе, өтирик-өсек көбейсе «я инсап» деп елді инсапқа, мийрим-шәпәетке шақырады.

Алыпбай адам есапқа,
Шыдай алмай бұл азапқа,
Нәлет айтып бийнсапқа,
Халық шулап посқан екен».

(Бердақ)

Сонлықтан, инсапсыз кимселер өтирик, урлық, екижүзділік, басқыншылық, әдепсіздік еткенде адамлар «Астаупырла» деп жағасын ұсылап, қайран қасиреттер қылады. Инсапты бұзған адамды инсапсыз деп жек көреді.

Инсаплы адам адамларға қатнаста кisinin қорламайды, зорламайды, kisinin дақын жемейді, рәхмилі болады, адамға меңрибан адамгершілікке қатнас жасайды. Жауызлыққа қарама-қарсы айтылған «Рәхмилік лақырларға тилегенім» деген сөздің дурыслығы усында. Адамзат тарихында халықтың жауызлықтан азап көрмегені жоқ. Күші жеткеннің заманы жауызлық еді. Жауызлық мәдениетті, адамылықты, гөззаллықты қыйратты дән нәрсеге рәхмилі келмеді. Адалатсызлықтан қутылу үшін халық күрес жүргізді, өзлерінің әдеп-икрамлық қатыйдаларын іслеп шықты. Рәхмиліліктің жаслар поэзиясында беккем орын алуын әрман еткен халық өз жасларының атларын: Рахим, Рәхм, Рәил дән тағы басқа усындай исимлер менен атауды үрліс етті.

Инсаплы адам өзінің парызлы ұазыйпаларын іслеуінде сайлап алған төрепине, әдеп-икрамлық муратына берілгенлігінде танылады. Өзі іслеген, туурылығына ісенеді, қыйыншылыққа шыдамлы, әдептілікке шын берілген, өзінің пидә етіуге таяр адам. Ол ҳәр кимге ермейді, мәселені шешкенде инсапты, ҳужданды ойлайды. Мәлим бир нәрсені іслесе шын жүрекпен іслейді. Жалатайшылыққа жаны қас болады.

«Сөйлесім ҳәр ұақ анықты,
Еткенім жоқ қалаң-жулақ».

(Бердақ)

Инсапшылық бұл ҳақыйқатшылық, ол адам өзіне шынлықты айтыуды миннет етип, ҳақыйқатлықты өзінен дән басқалардан жасырмайтуғын қасийетке иіе. Ғақыйқатлық — бұл улыға адамзаттың мораллық талабы. Ол адаилардың өзлері өмир сүретуғын жәмийети ҳақында, олар баға бернуге тийисли болған өзлерінің дөгерегиндегілердің қылға-қылықлары, жасайтуғын турмыс жағдайлары ҳақында ҳақыйқат түсініклерді талап етіуден келіп шығады. Усының нәтижесінде ҳақыйқатшылық адамлар арасында әдеп-икрамлық ісенімді де қәлиплестиреди.

Инсаплы адам белгилі бир идеяға, ісенімге садық болады дән ол идеяны өзінің жүрис-турусында ізбе-із қолланыға тағын турады.

Шах болсан қайғылығы рәилім ет,
Султан болсаң сорлығы рәхмилім ет.

Р. Хорезмий.

Ғарамлыққа кул болма ҳадал болсан,
Ғәлсәлерді қыйнама адам болсан.

Наср Хсраф.

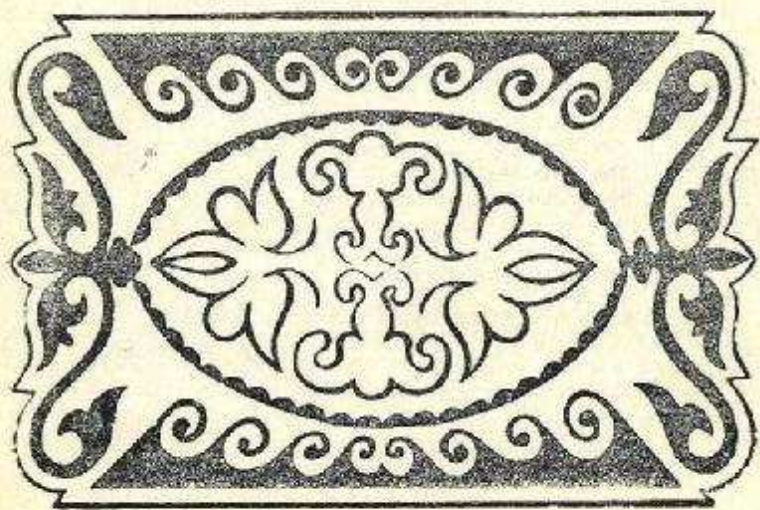
* * *

Инсаплы — асыл жер,
Инсапсыз — бағын жер.

* * *

Инсапсызға ерк берсең,
Елді талар,
Зулым есіктен кирсе, инсап түңдіктен шығады.

Махмуд Қашкарай.

7. ҚАНААТ.

Қанаат әдепшіліктің баслы түсінігі хәм оның тийкары. Ол адамның сана-сезіміндегі хәм іскерлігінде жақсы әдет. Егер оны әдетке айландырған адам өмирінше бахытлы болады. Себеби ол туұры жолдан тайдырмайды, азғантайғада қанаат алады. Ол ашкөзлікке берілмейді, қисиниң затына нәзер тасламайды, аяғын оған қарай қыя баспайды. Соңлықтан қанаатшыл адам жұмсақ хәм әлпайым болып ол жұрттын құрметіне миясар болады. Соның үшін халқымыз:

«Құдайым хәр не берсе қыла қанаат,
Жүректен қылма миллетін хәм жарақат».

деген.

Инаплы адам қанаатшыл болады. Қанаат бул жетіскен табысларына, қолда барына разы болуу. Бул хәмме үшін айрықша ғәззал сыпат. Ол ғәзийне хеш уақыт орта түспейді. Гейпаралар сонша байлығы болсада қанаатсыз келеді. Қанаатсыз адам «болған сайын болсам, алған сайын алсам» деп, алатуғын нәрсесін көп болғанлықтан ашкөзлігі шексіз болып ақырында өз мұрадына жетіу үшін жалған сөйлеп, жалатайлық қылады.

Егер адам баласы хәр уақытта өзинен бийшара жағдайдағы адамды көріп өзинде бийшара халға түсіп қалуының мүмкін екенлігін еске түсірсе ол барына қанаат етеді.

Қолындағы бар малын тийісли нәрсеге сарп етіп, өзинің тиришілігіне рыйза болса хәм шүкірлік етсе «Саулығың—байлығың» деген сөзді ұмытпаса қанаатшыл болады.

Ашкөзлік әсіресе аұқат мәселесінде көбірек көрінеді. Ол өзинің мүмкіншілігін билмей тамаққа ұмтылуу, ямаса «жақсы аұқат қалғаннан, жаман қарын жарылсын», «Өатирсе палау өлтірсін» деген сыяқлы түсінніклерден де көрінеді.

Бул туристтік саяхатларда ямаса ресторандағы швед әдісінде аұқатланууда жүдә анық көрінеді. Ол столдың үстінде тұрған түрлі-түрлі тағамлардан өзинің қалейінше алуына рұқсат етілгенде гейпаралары хәмме аұқаттын түрлеріне қызығып көп алып жейбереді де, кейінінен оны тауыса алмай уялып қалады. Уяты болса пушайман жейді. Себеби оның сыртынан бақлап, сынап тұрған адамлар бар олар тек оның өзіне ғана емес, оның туұған елінде, оның тәрбиесіне да баха беріп турады. Ашкөзлік қисиниң зейінін пәсейтеді, рухый жетілістіріуден алжастырып барлық пикир аұқатқа, байлыққа беріліп дос-яранлардан айырылуға, солай етіп инсанлықтан пәсликке қарай жол болып есапланады.

Қанаатсызлық бул жастан алынған тәрбия менен байланысты. Жаслар еркінлік психологиясында әке-шешенің, тапқаның баскөз демей оңлы-соллы шашып үйренсе, ол байлық тағыда минетсіз табылған болса, онда ол бала әлбетте ашкөз болып өседі. Себеби ол хәмме нәрсені «меникі болсын» деп үйренеді. Соңлықта балаларға хәр бір материаллық байлықтың қунын, оның қандай мийнет пенен өндірілетуғынын, адам қанаатшыл болуы кереклігін түсіндіріп баруу жүдә әҳмийетлі.

Бизің халқымызда:

«Қанаат қарын тойдырады,
Бий қанаат ат сойдырады».

деген нақыл жүдә дурыс хәм хәмме уақыт есте тутуға тийісли нәсіхат болып есапланады.

Қанаат-тәбиаттың бас баласы.
Және денсаулықтың сақшысы.

Абул Фарабий

Аз нәрсеге жоқлықта қанаат қыла білгенің,
Өз еркіңе ийе болып патшалық өмір сүргенің.

Хорезмий,

ҚАБУСНАМАДАН

Ақыллы адамлар айтқан хәрекет қылын, абаат боласыздар хәм азға қанаат қылын дәулетің (бай) боласыз, кишіпейіл болың.

достыңыз көп болады деп. Соның үшін да көп мийнет пенен табылған дәулетті ғәплеттік хәм босаңлық пенен қолдан жиберип қойыу ақыллы адамның иси емес, жарлы болып қалсаң, пұшайман қылуы бийпайдадур.

Бар дүнья-малыңа қанаат ет, қанаат—питпес-таусылмас байлықдур хәм сен қандай аұхалда болсаң да ырысқына нйе боласан. Шийрин сөз яки халықтың шәпәзти менен жақсы бір ис сениң қолына түссе оны жоғалтып алма, себеби дүнья-малсыз қәдири болмайды. Бирақ байдың хеш пайдасы тиймесе де бай кембағалларды душпан көреді. Халыққа жарлышылықтан жаман жағдай жоқдур.

Дүнья-мал беріу халықтың көрки-зийнети, бирақ исирапшылықтан қашқыл.

Хәр бир истиң бир себеби бар. Бирақ жарлышылықтың себеби исирапхорлық.

Исирап тек дүнья-малды сарплауда ғана емес, аұқатта да, адамның қылықтарында да, өзінде де болады. Исирап тәнди алдайды, нәпесті иренжтеді, ақылды қашырады хәм тириин өлтiredi, көрмейсен бе, шыраның тирилиги май менендур. Егер майды хәдден тысқары көп салсаң, май пидиктин басына шығып, шыраны өширеді, май болса шыраның жаныуына себепши еди исирап болғанлықтан оның өлиминне себеп болды...

Даналар айтқан: қандай ис болмасын қылмағыл, исирап қылушы хәмме уақыт зыян көреді. Бирақ тириликте ашшы, қыйын қылатуғындай қатты зықпа-пасық та болмағыл. Турмыстың зәрур ислери үшін сараң болмағыл. Жанына жәбир қыла: дүнья-мал қаншама қәдири болса да, жанынан қәдири емес. Әлқыс-са, хәрекет қылып жыйнаған дүнья-малыңды орны-орнына сарп-ағыл.

Әйтеуір керексиз ис үшін қарыз алмағыл, гиреуғе беріп пайдасын жеңе. Қарызды аұыр деп билгил. Мүмкиншилиги болса өнреуғе қарыз бермеңил. Әсиресе дос адамларға берген қарызды сорап алғаннан көре қарыз бермегеннің жақсыдур. Егер қарыз берсең, қарызды өз дүньяң деп есаплама хәм достыма бағышладың деп ойла, тап өзи бермегенше сорамағыл, себеби қарызды сорапсаң дослыққа зыяны тийеді хәм достың душпан болады. Бундай ис әңгөдеклердің хәм аңқау-наданлардың исидур, қарызды қыстамау болса, дана хәм ақыллы адамлардың исидур. Дүнья-малыңнан мүнәсип адамларға бергил. Басқалардың дүнья-малынан тәме қылмағыл, сонда сен бәрше халайықтың жақсырағы хәм қәдирилис боласан.

Дүнья-малыңды өзгелердің дүнья-малындай деп билгил, басқалардың дүнья-малын өз дүнья-малыңнан артығырақ бил. сонда аманатқа қыянет қылмау, дуұрылық пенен халыққа белгилі боларсан.

Әй перзент, билгил бул хитаптың бир неше жерінде қанаат туұралы айттым хәм және тәкирарлайман. Бирақ хәмме уақыт қайғы-ғамды болмағың келсе, қанаат еткил, қызғаншақ болмағыл,

сонда ғана хәмийше кеулің хош болар, себеби бәрше қайғы-ғамның тийкары қызғаншыдур, көре алмаудур. Белгилі пәлек гәр-дишинин тәсиринен адамға хәмийше жақсылық хәм жаманлық етип атыр. Мениң устазым айтты, тәғдирге бола адам мойнын совады аұзын ашады. Тәғдирге бола аұыр машақат ушырасса, адам оны өз мойнында көтереді, бир тислем нәрсе ушырасса аұзына салады...

Хикая. Бундай деп еситкенмен. Шайық Шябли бир күни мешитке барды хәм еки рәкәт намаз оқып аз ғана дем алды. Од мешитте жас балалар жыйналып китап оқыр еди. Балалардың аұқат жейтуғын уақты болып қалды. Булардың арасында бир байдың баласы да бар еди хәм бир кембағалдың да баласы бар еди. Бай баласының алдында халұа, кембағалдың баласының алдында құры нан бар еди. Бай баласы халұа жеді. Кембағалдың баласы оннан халұа сорады. Байдың баласы оған: «Егер халұа жегің келсе, мениң ийтим бол, сонда халұа беремен» деді. Кембағалдың баласы оған: «Мен сениң ийтимен» деді.

Демек, егер тәркидүнья хәм бузақы болса да қанаатлы болғыл.

Аристотель данышпаннан: «Ақылдың күши неден ибарат?» деп сорапты данышпан: «Бәрше адамның күши аұқаттандур, ақылдың күши болса, хикметтендур» — деп жууап берилти.

* * *

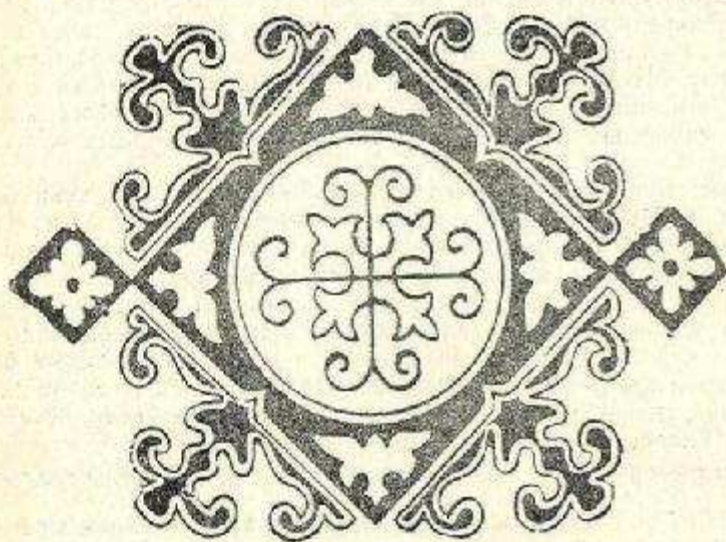
«Талап-еңбек, терең-ой,
Қанаат, рәхим, биліп қой
Бес қасыл зат көнсеңіз,
Өсен, өтирик, мақтаншақ,
Еріншек, бейбар мал шашпақ,
Бес душпаның билесеңіз».

(Абай).

* * *

Қанаат төзлеген инсанды инсан,
Ғалы дәуес етпес, шынта-шал тапса,
Кімлер дүнья құуып болар сергізден,
Нәне тапсам дейди артық мал тапса.

(Мақтымұлы).

8. НӘПСИ

Гейпара адамлар бір нәрсе қылайын десе, тек өзі ушын қылады, тек өзін ойлайды. Ол ушын исленген не қандай болмасын мейли ол жаманба, ол истиң өзі ушын пайдасы болса болды. Ондай адамлар пайда күнем делинеди. Олар барлық нәрсени пайда арқалы түсинеди. Бул қаққында И. Юсупов:

«Рухый дүнясы болды оның ноль,
Пайда қууы болды оның талабы,
Гөңи қандай екен бул қуестың деп — ол,
Бұлбұл сайрап тұрған жаққа қарады».

деп бул тақлеттеги адамларға жүдә дурыс минезлеме берген. Пайдакүнем хәр бир нәрседен, хәр жағдайдан пайдаланыуа урынның барған басын нәпсихау деп атайды. Нәпсихаулық нәпсини тыймаудың нәпсини ашыудан яғный хәммә нәрсеге нәзер таслаудан, ийелеуден, солай етип басқаларға зыян келтируден көринеди.

Дурыс, нәпси адамның денесинин, рухынның талаптарын қандыруға қаратылған хәбеслениу. Инсан жасап тұрғанда өз денесинин саламатлығы, тууры ислеп туруы ушын тәбиаттан өзіне керек затларды алады. Хауа, суу, ауқат, ишмликлер, мийуелер, палыз өнімлерин пайдаланады. Өз уақытында уйықтау, денени шынықтыруы дем алыу, мийнет етиу, рухый талаптарды қанаатландыруы ушын саз-сәубет тыңлау, газет-журналлар оқуы, теле-

визор көриу, киноға баруы зәрүрлигин, сондай-ақ кийиниу, либасларға ийе болуы, үй-жай, тағыншақлар хәм тағы басқалардың кереклигин түсинеди. Бул зәрүрликлер ақыл хәм нәпси менен басқарылады. Егер ақыл нәпсиден үстем келсе, ол инсанға бахыт алып келеди. Егер нәпси ақылдан үстем келсе ол әдепсизликке, бахытсызлыққа анарады.

«Бере береді деп ала берме,
Қунып береді деп ише берме».

десе халық яғный нәпсиди тый деп ақыл берсе, Бердақ атамиз нәпсини сум дейди.

«Баба бүйтип хәдден аспа,
Сум нәпсидини аузын ашпа».

Нәпсид айтар «жутсам» дер,
«Нарамат не етсем» дер
«Нисем, жесем, жатсам» дер
Салқын хайуан ишинде, —

(Мақтумқұлы).

деп нәпсинин күсейтуғынлығын хәм оның бузылуыға қарап жол сийлетуғынлығын көрсетеди. Себеби нәпсини инстинкт басқарады. Соның ушын хайуан нәпсини тый алмайды. Ал адам болса ақыллы болғаны ушын нәпсини иркип жүриу мүмкиншилигине ийе болады.

Нәпсиқау адамлар хәммә уақыт өз нәпсисин қандыруы ушын әуре болады. Соның нәтижесинде көпшиликтин, жәмәәттин мәлерин умытып қояды. Хәзир жәмийетте көринип атырған арақ-хорлық, нәшебентлик, гнябентлик, паракорлық, урлық, зорлық нәпсини ирке ала алмайтуғын кисилердин қылмыслары болып есапланады. Демек, инсанның өз нәпсисин өзі тыйуу уқыпшылығына тәрбиялау жәмийет ушын үлкен әҳмийетке ийе. Адамзат бизиң бабаларымыз инсанның нәпсиге берилиушиликтен сақтауға тәрбиялауды биринши орынларға қойған. Буның ушын адамлардың тәбийғый талаптарын әдиллик пенен орындап барыуға жол излеген. Лейкин нәпси адамлардың тәбийғый талаптарынан көгерилип, оны тәшхүшке салып тәбийғый жолдан шығарыуға хәрекет етип отырған.

Егер адам нәпсиге берилсе, оның қуаты бир нәрсеге нәпсиге кетип басқа талаптарды умытып кетеди. Бул әскресе басшылар ушын зияны. Олар әдалат жолын орнатудың орнына күшлерди хошеметлеп, күшсизлерге жәбир көрсетеди. Соннан жәмийетте наразылық шығады. Тарих нәпсиқаулықтың себебинен неше турли бахытсызлық хәм қарап болыушылықтарды биледи. Сондықтан нәпсиге берилиу өмирдеги хәқыйқый талаптан шетлегиліп, ақылдан адастырады. Қуран: «Әлбетте көп адамлар илим-

сиялигинен хәуейи — нәпсиге берилип жолдан адасады». («Анбом» сүреси 119 — аят).

Сонлықтанда «нәпсикау айтта өлер» деген халықтың сөзінде жан бар екенлигин көреміз. Нәпсикауды гейде халық гөрқау деп те атайды.

Гөрқау бар нәпсин тоймаған,
Ишсе тамаққа тоймаған,
Өз қолы менен жыймаған,
Дүнианың қадирин билемес.

(А. Дабылов).

Нәпсикаулық қалай пайда болады? Бұл көбінесе жастағы тәрбияға байланысly. Адам туыылғаннан сыртқы дүнияға талап пенен туыылады. Нәресте қолына не түссе соны аузына салады. Кейин, еси кире баслағаннан кейин, ол ащшыны, душшыдан, ыссыны, сууықтан айырып биледи. Кейин пайдалыны, пайдасыздан айырады. Усы дәуірден баслап баладағы ақыл менен нәпси арасында гүрес басланады. Қайсы үстемлик етеди? Ол баланын усы жасқа дейин алған тәрбиясына байланысly. Ол бала өз тәрбиясын алды ма мәселе усында болып есапланады.

Нәпсини жибермеу үшін ақыллылық керек, ақыллы тәрбия керек. Мазалы ауқатлар, гөззал жананлар, жағымлы ишимликлер, шырайлы липаслар, миннетсиз байлықлар мәселесинде нәпси өзін көрсетеди. Ал нәпсини басқарыуда ақыллылыққа тәрбиялау үлкен мийнетти талап етеди.

Мәселе баланы жасынан хәмме нәрсеге ерикли етип тәрбия бермеу керек. Рухсат не? Рухсатсыз не? соны үйретиу керек. Хәммесин оған берип басқаларды көзге илмеу баланы бузады. Өз өзін, семьясын басқалардан артық деп есаппап қойса қыйын жағдайға алып келеди. Сонын үшін «мынаны жубатып аламыз» деп басқанын ойыншығын яки затын алып бериу. Ямаса ауқатын аузына тығып «жемесең пәленше жеп қояды» деп үйретиу нәпсиниң ашылыуына алып келеди. Сондай-ақ дастурхан дөгерегинде де балаға өз пайын көрсетип, хәмме ауқатқа асылдыра бермеу үлкен тәрбиялыққа ийе.

Нәпсини тайыу хәм оны басқарыу хәққинде өткендеги данышпанлар өзлериниң көп ғана өлмес хикметли сөзлерин қалдырған.

Мысалы, буннан мың жыл бурын жасаған Жүсип Баласағуний өзиниң «Қутадғу билік» китабында:

«Нәпси деген бәледур, янған отқа саладур» деп нәсиятлаған болса, Әжинияз шайыр нәпсиге берилген адам көзи жер көрмей, хеш кимди танымай тек нәпсиге берилип дос-яранларынан жуда болады деп көрсетеди.

«Қасқалдаққа бир ағары май итсе,
Ғарқылдасып қонар қолын танымас,
Патшаның дәулеті қайтайын десе,
Көзине май иитип елин танымас.»

* * *
Мықлыман деп мақтанба, ақыл билсең,
Мықлы болсаң өзиниң нәпсинди жөн.

Абай

Барлық жеңістер өзинди-өзин жеңе билиуден басланады.

М. Н. Леонов.

Өзиниң нәпсисине бийлитин жүргізген адам да ер.

Демокрит

Өзинди бийлеу — ең жоғары бийлик.
Нәпсикаулықтың қулына айналу — ең қорқынышлы қулық.

Сенека

Нәпси бузықтың — шийети бузық.

Өзбек халық мақалы.

Ақыллы адам өз нәпсисин тыяр болар әбелі,
Тикенектен ажыратып алуу үшін мийуени.

Муслихаддин Саади

Нәпсине ерп бермесең сен жақсысаң,
Кемтарды айып көрмесең сен жақсысаң,
Тығылғанда жудырықлау ерлік пе екен?
Қулағанды сүйесең сен жақсысаң.

А. Рудакий.

«Байлық малы дүнианың көплиці менек,
емес, балки нәпсиниң тоқлығы менен белгилідур»

Мың бир хәдис 678

«Нәпси қумарлық пенен... Соқыр исенимниң түбири
дәрмансызлықта».

М. В. Вольтер.

Қулап жарығын булттын бүрнеп турғанындай гейде ақыл
нурын нәпси бүрнейди.

Пифагор.

Өзин тута билген адам бахытқа ериседи.

Тен хәм жанға (яғный нәпсиге) тилек-арзыуларды берме.
Тилекке ериссе нәпсиниң басын аяқ асты қылады.

Итүде көп көрдим, ұллы атқа ийе адамларды,
Нәпси құл қылып, жер жастандырды.

Жүсип Баласағуний.

Нәпсим мени жолдан урып хор ойледі,
Телмирттиріп халайыңға зар ойледі.

Басымды тигіп, белді байлап қылсам ықлас,
Нәпсі шайтан шенгелінен болсам қалас.

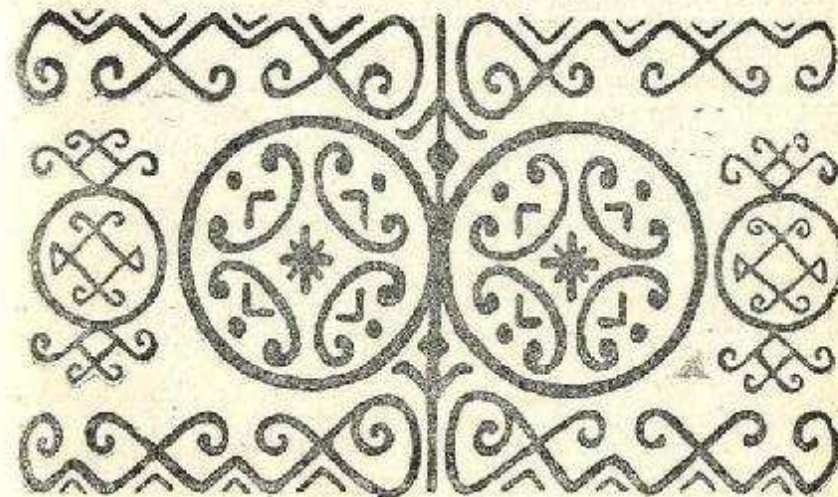
Құл Хожа Ахмад алайын десең Хақтан үлес,
Баязидтей нәпсің менен күн-түн урыс.

Құл Хожа Ахмед нәпсіден уалы бәле болмас.

Хожа Ахмет Яссауи.

Нәпсіңа? қызғаншақ адам жағының етін жеп, тийкарында
душпанына емес, өзіне жәбір қылады.

Демокрит.

9. ТӘУБЕ

Бұл әдептік тийкарынан қасиетті өзін-өзі жетілістіріуіннің бір түрі. Яғни адамның өзінің іс-леміне тийісін қылығына өзінен-өзі пұшайман жеп, оның ізін дүзетуі арқалы келешекте іс-леміне тиккелей шешімі болып табылады.

Тәубеге келуі әдептілікте үлкен роль ойнайды. Ол біреулердің жаман істерін көріп я «тоба» деп инсапқа кіреді. Егер біреу жаман қылу ісін қойса оны көріп тұрған адам жоқ несіне уайымдайса деген әдепсіздік пікірге бармаса «тұтылмаған уры емес» деген тәкаппарлықты тастыйықлауға қарсы адамда хұждан бар ол адамды қадағалайды, тәртіпке шақырады, қынайды. Соның үшін адамдар «Сыбырлағаныңды құдай еситпей-мә» деп қандай-да бір күштің адамның қылық-қылғаларының әдептілік хәм әдепсіздігі екендігін ескертіп тұратуғын күштің хұжданның жасайтуғынын білген.

Сонлықтан адамдар хұждан азабына шыдамай тәубеге келген, қылған әдепсіздігіне өзінен-өзі кешірім сораған ямаса кейінне қайтқан.

Ислам динінде ким құдайға әсі болса, тууы жолдан шықса, кейін бұл қателерден, гүналардан қайтса оны құдай кешіреді деп жариялаған «Ким зулымлық қыланнан кейін тәубе қылып, жақсы істерді іслесе, әлбетте Алла оның тәубесін қабыл қылады. Алла гүналарды кешіріуші хәм реймхлидур» (*Куран. «Мойда сүресі 39 аят»*).

Тәубе қылғанда жаман істерді билместен қылыу хам тезден тәубе қылыу халықтың әдебинде ақылға туура келеди. Соның ушында олар Ислам дининде «Жаманлықтарды қылып жүріп, ожел жақынлағанда енди тәубе қылдым» дегенлердің яғный көңір халында өлип кеткенлердің тәубеси қабылланбайды. Ондай кисилерге о дүньяда азаптарды таярлап қойғанбыз» (*Қуран. «Нисо» сүресі 18 аят*), деп Қуран тәубеге үлкен әхмийет беріу менен бирге тәубеге кеш келгенлерді о дүньядағы азаптар менен қорқытады.

Қуран Алланың жарылқауына ушырау үшін тәубе менен бирге жақсы істер іслеудің кереклигинде адамлардың есине салады.

«Әлбетте мен ким тәубе қылса, иман келтirse, жақсы істерді қылса, кейін тәртіпті жүрсе оны жарылқайман» (*Қуран. «Тохо» сүресі 72 аят*).

Демек, тәубе ең әхмийетлі әдеп-икрамлық ис болып, олегер кейінге қалдырылса инсан бузыла береді хәм өзіннің хәм сөзінің әхмийетлі пазийлетлеринен айырылып барады.

Сонлықтан:

«Яшамғында тәубе қылсаң,
Қартайғанша көнлигерсең,
Қартайғанда тәубе қылсаң,
Көнликкенше көмилерсең»

деген халқымыз.

Солай етип жаман әдет үйреншикли болып кетпестен бұрын тәубеге келип оннан ұаз кешіуге, көнлигудің кереклиги жүдә әхмийетлі. Ким тәубе қылыуға асықса өзін-өзі тазалағаны хәм жаманлықты жойыуда үлкен күшке ие болады. Ал жаманлықты жойыу хәр бир жәмийетке исйли ол ислам жәмийети ме? мейли ол Христиан дүньясы ма? Будда ели ме? хәммеге керек. Себеби жәмийет жаман әдеттер менен гүреседи, жаман істерге қаталлық етеди. Лекин тек қаталлық пенен жәмийет толық дүзелмейди. «Қайырлылық пенен ала алмағанды қаталлық пенен ала алмайсаң» (*А. П. Чехов*). Соның ушын үгіт нәсият, адамның өзине салыу, оның хұжданын оятыу, екінши рет қайталамауға, тәубе етиуге бет бұрғызыу жүдә тийимли тәрбиялық усуллар болады.

Тәубе қылыу өзін-өзі тәрбиялау жолы болып әдеплиликтің қурады хызметін атқарып, онда жаманлық өзгеріп жақсылыққа өтип отырады.

Сонлықтан адам балалық етип натуұры жолға түсіп қалса дәрхал өзіннен-өзі кешірім сорауы, адамылыққа қарай жүріуге бел байлауы, бойын тиклеп алып хұжданы алдында пәк болыуы керек. Сонда инсан «Мениң хұжданым таза» деп бахтияр өмир кешіреді.

Тәубе — тәубеге келиу халқында бир қанша рәўиятлар, нақыл-мақаллар халқымыз арасында кең тарқалған. Солардан бири Рабғузидің «Қарынбай халқындағы хикаяты». Хәзирети Муса-

ның жетик шәкиртлеринен бири Қарынбай дүнья қуып, нәпси-қаулыққа берилип ақыр аяғында алайхиссаламға душпан болды.

Тәңирден саза келди: «Әй, Муўса, Қарынбайға айт, малыу-дүньясынан тен жартысын дәрүишлерге берсин — ол зәкатдур».

Қарынбай бұл сөзлерге кулақ аспады. Көзін жер көрмей дүнья қуып ет байлағанлықтан Тәңирди яд етиуді ұмытты. Кулақларын гәплет басты. Дарғазап болған Муўса:

— Әй, қара жер, Қарынбайды тарт бауырыңа, — деди аспаныу-зәмин ләрземге келип, Қарынбай ақыл-есинен айрылды. Тобығына дейін жерге сиңди. Бирақ ол тәубеге келмеді, тағы дизесине дейін жерге кирди, тәубеге келмеді, алқымға дейін сиңди. Әне сонда барып Қарынбай: «Тәубеге келдим» — деди.

— Енди оны жердің үстине шығарыңлар, — деди Муўса алайхиссалам. Солай етип Қарынбайды жердің жарығынан суўырып алып босатып жиберген екен».

Әлбетте, бүгінги күни де биз жоқарыда айтып өткенимиздей меҳир-мухаббет, мүриубет пенен ис тутып өз қәтесін мойынлап тәубеге келиу арқалы ишкни руўхый дүньясы гөззал әуладларды тәрбиялауға ерисиўимизге хәм сол арқалы елди абад етпегимиз хәркардур.

Гүнасын өзі мойынлауы —
Нөргейли кисинің гириксиз сезими.

А. Сухомлинский.

Ким де ким гүна қылса, оның иманы ушады,
Тәубе қылса Алла таала кеширеди.

Мың бир хәдис 840.

«Гүнакар пушайман болыу хәм тәубе буйрықдур».

Санда. 918.

Егер ашлық болып үзілсе де жан,
Нәтиминің халысын жеме хәш қашан.

Саадий Шеразий.

Түйеге жүк азап береді, адамға хұждан.

Гүнасыз адам сөзге батыр болады.

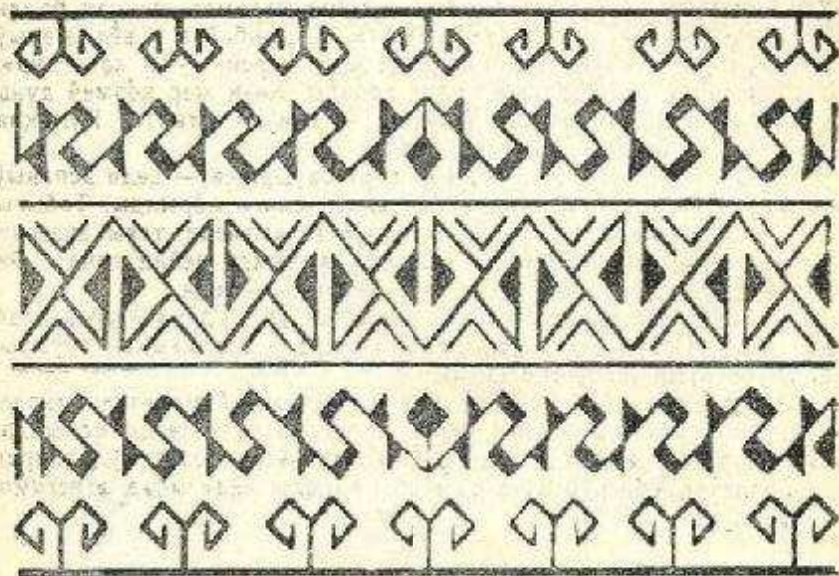
Саадий Шеразий.

Халықатлық жеңіске ериседи, бирақ оған нәскин түрде көрдем беріу лазым.

Ю. Фучик.

Көнлигинди саңлап қалыу ушын
Үлкен шеберлик керек.

М. Е. Салтыков-Шедрин.

10. ХАДАЛ ХӘМ ХАРАМ

Биздің халқымызда «хадал адам» деп жақсы адамды, «хадал болсын» деп жақсы табысы мийнетті қастерлессе, екінші біреулерді «харамы адам», яғни жаман адам, ямаса «жыйнағаны харамға айланды» деп түсіндіріп отырады.

Әлбетте адам тиришілік етіу үшін өмірінде хадал мийнет етеді. Мийнеті менен атақ алады, өзінің ырысқы-несийбесін табады, даңқын шығарады. Оның өз мийнеті менен тауып жасауы ата-бабаларымыздың тастыйықлағанындай хадал деп аталады.

Хадал деген сөз араб сөзі болып рұхсат етілген таза дегенді аңлатады. Яғни мұсылманлар үшін рұхсат етілген қылық-қылғалар хәм ислер соның менен қатар таза хәм пәк есепленген азық-ауқаттар.

Мийнетсіз тиришілік жоқ. Егер адам мийнет қылмаса адам да болмаған болар еді. Ал мийнетсіз тиришілік — ол урлық, басқыншылық, тилемісшілік бұл харам болып есепланады.

Харам — араб сөзі бийкарланған қылық-қылғалар, ислер, соның менен қатар жеуге қадаған етілген азық-ауқаттар.

Тәбиятта хәмме хайуанлар, хәттеки өсімдіктерде жасау үшін гүреседі. Өзі тауып жейді, еседі, нәсил қалдырады. Ол өз жолы менен кетеді.

Ал адамның тиришілігінде адам хәммеси бірдей болмауына байланысты бір-біріне мәлел беріу мүмкіншілігінің үлкенлігіне байланысты оларға қойылатұғын саналы талаптар келип

шықты. Олардың қылатұғын ислеріне, жеп-ишиулеріне, қылық-қылғаларына жоқары адамылық талаптар қойылып, олардың шегарасы анықланған. Себеби хәр бір адам басы ауған жаққа кете берсе, ойына не келсе соны истей берсе, онда жәмийетте ойраншылық пайда болып, адамлар бузылып, өсіп рауажланыу шатасар еді. Динлер ұсыны түсініп адамларды бір жәмәетті ұсалау үшін хадал, харам тәртіптерін шығарған.

Бұннан шыққан идея ырысқыны хадаллап жеу. Ата-бабаларымыз біреудің малына, біреудің пулына жаман көзі менен қарауды, көздің қыясын таслауды қадаған еткен. Қисинің қатынына қол салуды да харам деген. Олар қисинің хақы кетпесін деп ескертип отырған. Әсіресе «жетімнің хақын жеуді» қатты қаралаған. Мийнетсіз табылған малларды, урлықты харам деген. Олар «харам бар жерде сатқынлық, адалатсыздық бар жерде жәбір, жалған бар жерде дөхмет болады» деп келтірсе.

Мақтумқұлы:

«Өмір бойы жыйнағаның жоқ болар,
Харам сүйген жігіт пенен дос болма»

деп ескерткен.

Мудам хадалға садық болған бабаларымыз затларды бөліс-тиргенде де бири-біреуіне қыянет қылмаған. «Өзі жоқтың көзі жоқ» деп ойламаған. Харамлықтың тек бұл дүнясы емес, о дүнясыда күйеді, о дүняда дозаққа барады деп инанған. Қисинің затына тиймеу адамлардың санасына сиңген. Хәттеки тәрзегіне салынған затты ауыррырақ қылып тартып беріу хадаллықтың белгиси деп түсіндірілген.

Солай етип бизің бабаларымыз әдетінде ишип-жеген ауқаттарды ғана харам хәм хадалға бөліп қоймастан олардың қылықтары, тәртібі, ислеп атырған ислері хадал хәм харамға ажыратылған.

Қуранда «Хәй мөминлер сизлерге ыразылық қылып берген нәрселериміздің пәклерін жең. Егер Алла-таалаға бенде болсаңыз, онда шүкір қылың. Әлбетте ол сизлерге өлімтік қан, шошқа гөші хәм Алладан басқаның атын айтып сойылған хайуанлардың гөшілерін харам қылады». («Бақара сүресі» 172—173 аяттар).

Хайуан өзінен өзі яғни қандайда бір кеселіктен өлсе, оның денесіне зәхәрлі хәм зәлеллі заттар жайылып оны жеген адам денсаулығына зыян келиуі себебли ол харам болады. Жыртқыш хайуанлардан қалған гөш бұл да адам денесіне зыянлы.

Елде шошқаның гөшінің харамға шығуының мынандай тарихы бар. Енді адамлардың искерлігіне байланысты харам хадал түсінігіне келсек, онда халыққа турмыс жағынан хызмет көрсетушілердің тәллі-пәллі хызметі үшін оның пулы харам. Ямаса сапасыз өнімдерді алдап сатып пайдаланыу, малларды сатууда оның кемшілігін айтпай сатуы арқалы, зорлық пенен тар-

тып алынған, пара яки алдау арқалы табылған пуллар, өнімлер, заттар қарам болып есапланады.

«Залымдар умытып әкпін алланы,
Арзан алып қымбат сатар гөлдени,
Сүтхор бийісәптар қадал тиланы,
Қарам пайдасына берісін көрнең».

(Мақтумқұлы).

яғный сүтхор, алып сатарлықта халыққа жәбір болса оны қарам деп есапланылған.

Қадалалыққа тәрбиялау балалықтан оны қадал мийнетке, әдеп-лиликке тәрбиялаудан басталады. Бала өз иесибесін қадал мийнети менен шөплейтуғын адамның халықтың алдында құрметке миясар болатуғынлығын түсіню керек.

Балалар тауып алған затын ямаса пулын иесине беріуге хәрекет етиуге, дөгерегінде хеш ким болмасада жұртқа билдириуге урынды керек.

Қадалалыққа, пәкликке берілген адам оны өзіннің қасиеті деп есаплай биеудің бұйымына затына хеш қашан сорамастан, рух-сатын алмастан тиймейді.

Қарам — қадал ерлі-зайыптылардың өз-ара қатнастарына да тийсесі болып бири-бирине қыянәт қылмаушылық әдеті менен байланысы. Сондай-ақ некесіз қатынлар менен танымайтуғын қаяллар менен байланыс халқымыздың әдеп-лигинде қараланған.

«Намақремлерге көз салма,
Көсі ярына сөз салма,
Өз ярыңнан қаладурсаң»

Бердақ.

Демек инсан адамлар арасында құрметке иіе болайын десе ырысқы-несийбесін мийнети арқалы тауып нанын қадаллап жөю керек екен.

Соның менен қатар қадалалық қарийдарларды иренжитпеуде иеленген өнімнің талапқа жуап беріп халықтың алғысына миясар болуы да көрінеді. Ертедегі тарихта «тотемизм» деген диний инаным яғный адамның, хайуанлардың, өсімдіктердің, гейде заттардың белгилі бір түрі менен табиғаттан тыс тууының байланысы болған деп иеленген. Олар өзлерінің табиғаттың заттарынан хәм құбылыстарынан өзлерінің айырмашылығын билмей, турмыстың қиыншылықтарында жасау үшін «мүмкіншілік берген» хайуанларды, өсімдіктерді өзлерін қоллаушы тууылары деп есаплай диний иесіні етип алған. Олардың қалдықтары елге дейін бизің республикамызда ушырасады.

Тотемизм диний системасындағы тамаша нәрсе: тотем бир уақытта ауқаттың дәрегі, соның менен бирге «бабасы», «тууысы» күнделікті иесіне «жәрдем беріуісін» болған. Сонлықтан гейпара халықтар өзлерінің хайуанын өлтиргені үшін, олардан кеширні сорап сыйқырлық ырымларды иеленген. Уақыттың өтиуі менен бир қанша халықтарда тотемизмнің хожалыққа байланысы тийкары умытылып, бирінші орынға тотемнің культы (тотемге сыйынды) шыға бастаған. Усының тийкарында тотемлік хайуанды ауқатқа пайдаланбаушылық, ұрмаушылық, оларды сыйлаушылық бир қәуімнің адамы, екінші қәуімнің тотемін ұрса, өлтирсе ол қәуімді масқаралады деп, есаплаушылық келип шыққан. Австралиялылардың тотемі кенгуруды колонисттер өлтиргенде олар: «Бул адамды неге өлтирдіңдер, бул бизің туысқанымыз еди ғой» деп наразылық билдирген.¹ Сондай-ақ Қиіндегандағы гейпара халықтардың: сыйырды, маймылды, жолбарысты қадірлеп сыйлаушылығы хәм тағы басқалар тотемге сыйындышылықты көрсетеді. Шошқаның гөшин ауқатқа пайдалануының қадаған етилуінде усы сыяқты оның ертедегі тотемлік культы менен, яғный оған сыйындышылық пенен бизің тууысымыз деп есаплаушылық пенен байланысы.

Қазіргі заманда бұрынғы Советтер Союзының территориясында жасап, ислам диний иеленген халықтардың басым көпшілігі, бул динге кирместен бұрын шошқаны асыраған. Кавказ халықтарынан әсіресе, кабардинлер XVI әсірге, яғный ислам диний еңдирилгенге дейін шошқаның гөшин ауқатқа пайдаланған. Дағыстанлықтарда ислам диний таралғанға дейін шошқаны асыраушылықтың болғанлығы хәққинда дағыстан жазушысы Э. Капиев былай деп көрсетеді:

«Абу Муслим әскерлері менен убурларға келип, ислам диний қабыл етиуін талап еткенде убурлар: «бизлерге, дузлап қойған шошқаларымыздың басын жеп болғанша үш күн мәулет берін» деп сораған.² Сондай-ақ СССР Илимлер Академиясының хабаршы агзасы С. П. Толстовтың басшылығында Қарақалпақстанның территориясындағы алып барылған археологиялық экспедицияның материаллары, ертедегі, бул жерлерде жасаған халықтарда басқа маллар менен бирге, шошқаны да асыраушылықтың болғанлығын көрсетеді. Демек, шошқаның гөшин ауқатқа пайдалануы қадаған етилушілік, кейинирек араблардың жаулап алушылық сипатының тийкарында, бул халықтарға ислам диний тарауы менен қосыла таралған.

Ислам пайда болғаннан бери шошқаның тотемлік культын бұрыннан киятырған дәстүр ретінде өзінде қалдырған. Ислам диний өз аяғынан тикленип, толық күшіне мийгеннен кейін шошқаның тотемлік культының сыйындышылық тәрепін елеслесіз қалып.

¹ «Билим хәм құдайға иесийишілік». «Знание» баспасы, 1960 ж. М., 12-бет.

² Э. Капиев. «Записная книжка» Москва, 1956 ж. 15-бет.

сол сыйыншылықтан шыққан оның төшінің қадаған болуы, бірінші орынды иіселей баспаған. Ислам деректерінде шошқаны ауқатқа пайдаланудың қадаған етілуінің себебі. Мұхаммед пайғамбардың бір жорығавы оның әскерлері шошқанын төшін жеп ауырып қалған эпидемияға ұшырасқан деп келтіреді. Бұл да дұрыстыққа келеді. Себебі сонша ыссы климат шошқаның семіз етін бузбай сақтау мүмкін емес екенлігі өзінен өзі түсіндіріледі. Солай болғанда да оларға төркінінде қәуімлік дәуірдегі тотемизм тәсір еткен болуы итимал. Шошқаны исламға дейін ауқатқа пайдаланып отырған халықтарды оннан айыру мұсылманлар үшін ақсатқа түспеген. Сондықтан олар шошқанын жаман атын шығару үшін қар түрлі өсектер менен қаралаған. Усындай қаракеттердің нәтижесінде шошқанын төшін жемеу-шиликтің тийкары себебі оның тотемлігі ұмытылып, керісінше шошқаны жек көрушілік ең жайған.

Дұрыс, сататұғын затты барынша көрсетіп, оны реклама қылу, қунын анықтап, пайдасын көрсетіп беруі оның сапасын, ийгілігі үшін хызмет етуі мүмкіншілігін көрсетіуі сауапты. «Лейкин алдамасаң сата алмайсан» деген жеңіллікті әдепшілік деп есеплауға болмайды, тәрезіден ұрып қалуы арқалы тапқан нан да қарам болады. Биреудің затын сорамай алып, өзіне сияируде қешкім көрмеді деп ойлап қойуы надұрыс. Қеш кім көрмегені менен құждан көріп тұр. Иіесі сеннен көріуіде итимал, артынан сөз таратыуы мүмкін. Жойылған затты тауып беріп иіесін қуғанты адамға үлкен жақсылық болып, оннан алған сүйеніш қарал болып есепланады.

«Қарал көсіп аз емес,
Иқтият бол қарамнан,
Қағ жолды тапта айырма,
Қараллық қалар мәңгіге».

Қарам нәрселерден сақланайық — адамлар
Ишінде ибадатлырақ боласыз.

Менің бір хәдис, №19.

Қарал хәм, қарам хәм рәушан болды. Қайсы нәрсе сени
шубхаландыра, оны қойып шубхасыңа өтебері

Бұл да сонда, 404.

«Қағымды толығы менен болса да, кемі менен болса да
қарал қылып ал».

Бұл да сонда, 410.

«Қарамлыққа құл болма
Қарал болсаң,
Хәлсізлерді қыйнама
Адам болсаң».

Насыр Хысрау

«Қасыл қасиет — қараллық, қасыл мінез — қараллық»

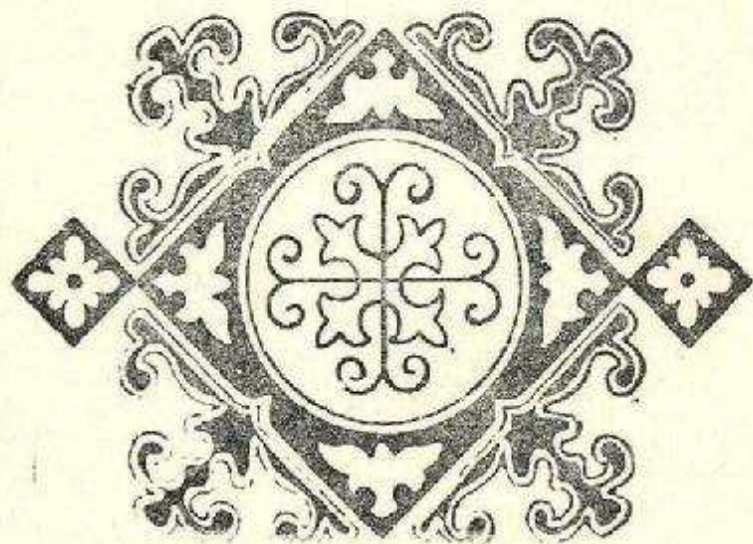
М. Горький.

«Адам өз құжаны алдында қарал, қағымқатшыл болуы —
қарал, өзіне-өзі қаракетері болуынан, жүріс-түрісі
ұлти болуынан қана туады».

Әл-Фараби.

Қарал болса есап,
Қарам болса азап.

Ахмед Юсупов.

II. КИШИПЕЙИЛЛІК, ӘЛПАЙЫМЛЫҚ — ӘДЕПТИҢ БАСЫ

Бұл өзін қоршаған дөгерекке, өзі-өзіне қатнаста адам өзінің жеке бір айрықша артықмашлығының ямаса өзгеше бір құқығының бар екендігін мойындамау, жәмийеттік тәртіпке өз еркі менен бағынуу, өзінің жеке тұтынуы соя жәмийеттегі халықтың материалдық жағдайына мууанық ішкелеу, барлық адамдарға құрмет пенен қарау, бұның мәліне қайшы келген гейпара адамдардың майда-шүйде кемшіліктеріне шыдау хәм соның менен қатар өзгенің хызметіне хәм кемшіліктеріне критикалық көз-қарас пенен қарау әдеттері.

Адамның кишипейил хәм әлпайым болуына тийкарғы себеп, ол тәбийғый мақлұқ ретінде өткінші, ал өзінің адамзат ұрпағына жетуі менен социаллық мақлұқ ретінде күшлі. Демек, адам өзінің адамлар алдында, жәмийет алдында, тәбият алдында, жууапкершілігін сезсе ол кишипейил болады. Кишипейил адам өзінің жағымлы қасиеттеріне өзгеше әхнийет бермей, оны өзінен өзі болуы керек нәрсе деп ойлайды. Бұндай адамлар шынында да айрықша артықмашлығы бар адамлар, өзін адамзатқа хызмет етуге еркі менен келіскен адамлар болып келеді.

Бұл адам өміріндегі барлық исинен, тәртібинен, ис-хәрекетинен, сөзинен, хәттегі кийген кийімлеринен де көрініп турады.

Кишипейил адам басқа адамдарды сыйлайды, оларға әлпайымлық қатнас жасайды, басқалардан айрықша болып туруға

хәрекетленбейді, өзінің жеке хызметтерін көрсетип марапатланбайды.

Кишипейил адам сөйлескенде сөзге устамлы келеді, өзінің сезімін басқаларға билдируге асықпайды, басқалар менен қарым-қатнасты бузып алыуға урынбайды. Лейкин, хәр қандай жағдайда да өз пикирін айтыудан тайсалмайды. Себеби, ол өзіне де, басқаға да жоқары талап қояды.

Кишипейил адам адамгершілікке, меҳрибан болады, киште хәмме уақыт жәрдем беріуге тайын турады. Кишипейиллік бұл әлиұайы нәрсе емес, ол әдет, ол социаллық дәреже болып есепланады. Соның ушын да халық «кишипейиллік — кишилік емес, ал кишилік» деп дурыс айтқан.

Патша Ануширван өзінің ақыллы ұзирі Бузургмеҳрден: «дана деп кимді айтамыз?» деп сорағанда ол: «Өзін басқалардан кишипейил, әлиұайы тутқынды деп жууап берині».

Шынында да кишипейил, әлпайым адамға базда қатты сөйлеп, қоналлық еткен адамдарға да жақсылық көрсетип гәзеби қайнап аузын ашпайды, зыян көрген адамын жазалауға күш жетсе де ашыуын ишине алып оған қол жумсамайды.

Хәквм Улықпан әлпайымлықта жеті қасиет бар деп көрсеткен.

1. Зийнетке миясар болуу.
2. Салтанатсыз айбат.
3. Мийнетсіз ибадат.
4. Дияуалсыз қорған.
5. Кеширим сораудан қутылу.
6. Пернштедей тазалық.
7. Айыптардан қутылмақ.

Демек, хәк кеула, әлпайым болуу зийнет көрсетуіге хәмме уақыт миясарлыққа, салтанатсыз-ақ сизге айбат беріуге, мийнетсіз-ақ сизді сыйлап қәстерлеуіге дуушар қылатуғын болып есепланады. Сизін әлпайымлығыңыз сизің қорғаныңыз сизге хеш ким ауыз сала алмайды. Соның менен қатар сиз өзіңіздің кишипейиллігіңіз бенен, әлпайымлығыңыз бенен хеш нәрсені бұлдирмейсіз, хеш кимге зыян келтирмейсіз, солай етип сиз хеш кимнен кеширим сорамайсыз, себеби сизде айып болмайды, өйткені сиз пернштедей пәк адамсыз.

Егер әлпайымлық жасалмалы болса, ол адамы басқадан бөліп тұрып, дыққатты тартып турса онда ол мениенлікке айланып оны шайыр Т. Жұмамуратов:

«Хәмелліге әлиұайы
Хәмелсізге дым турпайы»

деп сыпатлайды.

Әлпайымлық әлбетте менменлікке тиккелей қарама-қарсы.
Сондықтан: —

«Менменге зағад,
Кемлікке камал»

дейді халқымыз. Менменлік жәмийетлік құбылыс ретінде адам-
лар арасында бөлінушілікті, адауатлықты пайда етеді. Мен-
мен адам өзінің кемшілігін, айыптарын еслемей, өзін жоғары
санайды, өзін мақтауды жақсы көріп, оннан басқаны есептесіп
келмейді, нәсіпқатты алмайды. Солай етіп, адам наданлықтың
батпағына батады. Құранда: «Жер бетінде гөрдийін жүрме! Әл-
бетте, сен жерді тесіп жиберсе алмайсан ямаса өсіп кетіп
таулар менен тең бола алмайсан» («Исра» сүресі, 37 аят).

Әлпайымлық керісінше адамдардың тәбиятынан адауатлық-
ты, қысыметтілікті, ғәзепшілікті яғни ұсы сияқты кишіпейіл-
лікке жат әдеттерді таслауға мүмкіншілік береді.

Әлпайымлық, кишіпейіллік адамдардың бір-бірі менен сөй-
лескеніндегі сөздерінің дауысынан, берген жууаптарынан көрі-
неді. Биреулер бірден «яқ, болмайды» деп қайтарып таслайды,
ямаса дауысын көтеріп миллет етеді, болмаса хәкіренлеп кейіп
таслайды. Шет елдердің гейпараларында кишіпейіллікке жүде
кеуіл бөлінеді.

Японияның адамдары бір-бірі менен сөйлескенде «жоқ»,
«билмеймен», «болмайды» деген сөздерді кейін таслауға арнал-
ған сөздер сияқты түсініп, оларды тууры айтпастан жатығы ме-
нен түсіндірер екен. Егер, бір кесе чайдан кейін скиппи кесе-
ден бас тартқанда да «жоқ», «рахмет» деместен, «маған сондай
жақсы болып қалды» деп қайтарады екен. Егер танысыңызға ми-
рәт етсеңіз Ол: «мирәтиәзді қабыл етпестен бұрын хаялым ме-
нен ойласайын» десе, сіз оны хаялдың хуқықын жақлаушы деп
ойлауыңыз қате болады. Ол сізге «яқ» деп айтыудың бір ұсылы
болып есепланады. Егер сіз оған «ертең саат алтыда пресс-клуб-
та ушырасайық» деп мирәт етсеңіз, ол: — Саат алтыда ма? Ғе
пресс — клубта ма? — деп қайтадан сораға онда оған сіз: «сізге
қолайсыз болса басқа уақытта, басқа жерде сөйлесейік» деп ай-
тыуыңыз керек.

Кишіпейілдікті тәрбиялау баланың жас гезінен басталады.
Англияда ата-ана баланы жөргектен бастап кишіпейілдікке үй-
ретеді, әлпайым қылып шығарады. Мысалы, дем алыс күні әкесі
баласы менен машина жуып атырғанда әкесі:

— «Қайырлы бод, Томма — мархамат маған жууған шүберек-
лерді беріп жибер.

— Мархамат аға.

— Рахмет қымбатлым, сен жүде сүйкімлісең.

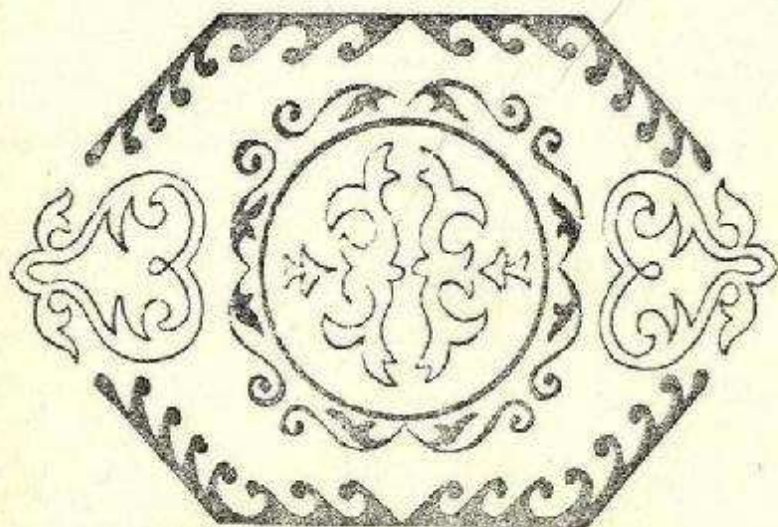
— Рахмет аға, оның маған хеш қыйыншылығы жоқ» деп бір-
бірі менен сыпайылықта сөйлеседі екен. Бұл әлбетте, бизің
балаларымызды тәрбиялауда үлгі алғандай пәзийлет. Баланың

турпайылығы оның ата-анасының көргенсіздігінен, жениллігі-
нен хәм наданлығынан пайда болады. Себеби, «Атаға қарап ұл
өседі, анаға қарап қыз өседі» дейді халқымыз, ямаса «Анасын
көзде қызын ал, табарын көзде асын иш» дейді. Булардың хәм-
меси кишіпейілдік, әлпайымлық әдеби, ұсы нсте әлбетте ата-ана
балаға қарыздар. Себеби, ол әсіресе үйдегі тәрбияның нәтийже-
сі. Ал, мектеп ол тәрбияның дауамын жетілістіреді.

549-хадис Абдуллаһи Умар Расулуден
рауиат қалды.

Расулудің: «Кім өзін басқалардан үлкен деп есапласа, яки
жүріс-турыстарында басқаларды писент етпесе қиямет күні Алла
Таала оған ғәзеп нәзері менен қарайды» дейді.

Ал — Бухарий.

12. ҲАҚ КЕҒИЛЛИЛИК.

Ҳақ кеғиллилик инсаннинг жақсы пазилетлерининг бири. Ҳақ кеғил адам басқаларнинг ығбал бахтына, оларнинг хизматинга ҳам онинг жеке өмиріндеги жеңилдерине өзининг бахты, өзининг жеңил ретинде қарап оған қуғанады. Ол адам кимилердин бахты-нында, жәмийеттин бахтып сәулелендиретугын адамлар. Ол адам болсын, қәмменин иси жүрисин менинг хизматим, менинг табысым қала береді, қәмменинг табысы болсын, қәмменинг табысы менинг табысым деп исенеди. Ол өзін биреудин көмек сарауын тилетпей-ақ, өзининг ҳақ кеғиллиги менен көмек беріуге таяр турады. Бундай адамы халықта ҳақ жүрек адам деп атайды. «Ҳақ жүрек ердин өзін екен». Ол адамлардын уқпыллыгын, талапшаңлығын, дәулетлигин, бир-биреу менен досласып қатнасыуын, жәрдемін, сыйласыгын табиғый деп есаплайды. Ҳақ кеғил адам ақ көкірек, кеғилде кир жоқ, өтирик айтыұды, алдаұды билмейди. Оның руўхый дүньясына жат қумарлықты, мақтаншақлықты, менсинбеушликти, төкаббырлықты да билмейди.

Лейкин көкірегі қара, бақыл, зықна адам биреудин бахтын ҳам табысларын көре алмай «иншинен қасық айланбайды». Бундайлар көкірегі қарзлық қылып «менде жоқ нәрсе сенде не ушын олдыуы керек», «мен жаман тураман, сен неге жақсы турыуың керек» деп бахыллық қарам нийетининг қулы болып қалады.

Бахыллық қайдан пайда болады? Бул әлбетте қан қәм жан арқалы адамға келетугын физиологиялық қубылыс емес ҳәр қандай нәресте туғылғанда жақсы ямаса жаман қасиет менен туғылмайды. Олардағы болажақ қасиетлер ата-аннның, семьяның, индғы басқада ересек адамлардын тәрбиясына байланыссы. Олардын балаға қадағалауы, оны үйретиу болмаса, мектеп тәрбияшыларына да қыйынға соғады. Ҳәр бир ата-ана өз баласын жаман болсын деп тәрбияламайды. «Ғарға өз баласын аппағым, кирпи өз баласын жумсағым» деп сүймей ме? Оның кемисиз өсиуін, семьяда, өмирде бахытлы болыуын ойлайды. Сол табиғый тилек менен гейпара семьялар, ата-аналар балаларын кишкентайынан баслап қуғыршақтай қылып қояды, қолларын суық суыға урдырмай, әлпешлейди, еркетай қылып тәрбиялап тентекти келтирип шығарады. Нәтижеде бундай балалар иш тар, зықна, қызғаншақ болып шығады. Буларда барына қанаат етиу, жоқда шыдау, қайыл болыу қасиеті жетиспейди. Керисинше кеғил күсеген нәрселерди ислең, ҳәр қандай да -ол менен (гейде қарамлық жоллар менен де) болсада мақсетине жетіуге урынады. Егер усындай жағдайды сезип баланы туғыр жолға салмаса ол бала руўхый жақтан да физикалық жақтан да майып болады. Бундай балалар ата-анасының абройынан қауаланып үйінде қеш кимнин айтқанына қулақ аспайды. Мектепте классластарын, қаттеки мугаллимлеринде көзге илмей, жәмәетте өзін басқалар менен тең туғыудың орнынан писент етпей кетеди. Бундай минезқулық турмыстың қыйыншылықларынан қорқатуғын «ауырдың үсти менен, жеңилдин асты менен жүретугын» бир параларға тән болып қалады. Яғнай, олар турмыс машақатларынан қорқатуғын болып, қыйын иске баспайтуғын, мийнетти сүймейтуғын болып шығады ҳам жеңил, аңсат жол менен тиришилик етиуге урынып өзининг инсанлық ұазыйпасын, жәмийет алдындағы мийнетин умытады. Нәтижеде майда алаяқ, жалатай, көре алмайтуғын адамға айланады. Бундай жалатайлар өмирден аброй таба алмағаны ушын, дөгеректеги адамлардын құрметине ылайық бола алмағаны ушын, басқалардын өмиріндегі, мийнетіндегі табысларына, ел арасындағы тапқан құрметлерине ызаланып, ишлери күйип қарайтуғынлар.

Ислам дини бақыллықты қатты қаралайды. Себеби, бақыллық кимилердин ортасында муҳаббетти жоқ қылады. Ол адам өз-ара жәрдемди, меҳир-мүрийбетти жек көреді. Бийшара, қамбағал адамларға жәрдем беріуді ойламайды. Қайсы халықта бақыллық тараған болса ол халықта өз-ара жәрдем болмайды дейди ислам дини. «Болар елдин балалары бирин-бири батыр дейди, болмас елдин балалары бирин-бири қатын дейди» деген бизин халқымыз.

Бақал адам сараң, қытымыр және кеғил тар келеди. Олардын сықмарлығының ақыбетин Қуранда: «Қыямет күнинде бақыллық етип бермеген нәрселери менен мойындарынан буғылады» («Али Имран» сүресі 180 аят) деп жазады.

Бақыл адам байлыққа беккем жабысып алған менен ол кам-бағалықта жасайды. Себеби, байлықты топпап, оннан пайдаланбай жүріуде камбағалықтың бір түрі. Бәлкім, ең жамап түрі. Ислам бақыл кихихор болады, адамлардың ғарғысына ушырайды деп нәсиятлайды.

Демек, кимде ким кеулим тыныш, өмирим машақатсыз, денім сау болсын десе бақыллықтан, яғни иши тарлықтан, көре алмаушылықтан, қызғаншылықтан ұаз кешиу керек. Себеби, ол адамды аздырады, досларын қашырады, абройын төгеді хәм әлбетте ден саулығына тәсир етеди.

«Қызғаншақ адамның кеули бос болмас»
Басқалар шад болса, ұақты кош болмас».

Мақтумқұлы

Кишипейилдің абройы асады,
Танаббирдің қуты қашады.

Ахмед Юсупи

«Танапбырлық қай тилде болсада қәсипетсиз сөз»

Ахмед Юсупи.

«Такапбырлықты теңири сүймес».

Қорқыт ата.

«Ең үлкен қәте — хеш қашан қәтелеспеймен деп ойлау».

Т. Кармилъ.

«Алтын жалақан ғарға сыяқлы мақтаншақлардың да иши сыртына сөйкес келмейди»

Пифагор.

«Биреулер ұллысының мен-мен дейди,
Ондай адамды халық та, құдай да сүймейди.»

Ахмед Юсупи.

«Кишилик пенен пейиллик — ұллылықтың белгиси»

Малмуд Қашқарий

«Жасалма кишипейиллик — жақсы қәсипет емес».

Абай

«Жалған кишипейилликте — менменлик сыяқлы жеркешилик».

К. Гольдони

«Әниұайылық—мораллық сулыұлықтың баслы шәрті».

Л. Н. Толстой

«Адамның жоғары сулыұлығы — оның сезгіншллігі,
әниұайылығы, тилеклеслігі хәк нийетлнллігі...»

В. А. Сухомлинский.

«Халласлап кетип биреуден асамап деген
күншилликте пайда етеди күншиллик күншилликте қуғандай».

Абай.

«Зат неғурлым саямақсыз болса, Мақтаншақ сондай».

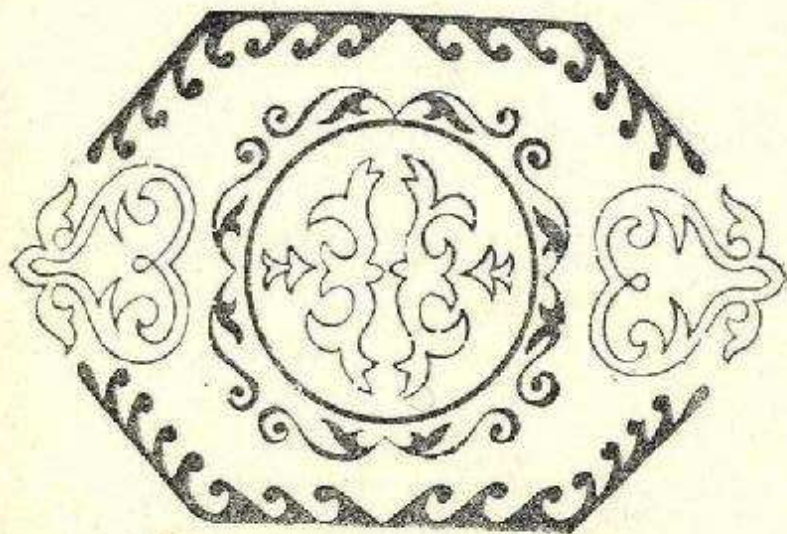
Л. Н. Толстой.

«Өйтеуір сөйлей беріу, хеш нәрсени тыңлағысы немәу —
мақтаншықтың белгиси»

Демокрит.

Мақтанған тилде — мың бәле.

Жүсип Баласағұни.

13. САБЫРЛЫЛЫҚ

Сабырлылық — адамның өзін-өзі бийлеуі болып, ол өз ишине өзіннің қаракетін, алдына қойған мақсетіне жетіуге, өз қаракетін бағындыруға уқыллылығы, қиыншылықтарды жеңіп өзінің сезімдерінің үстінде қадағалауды іске асыруға, өзін басуға, дегеректің қарсылығына ұшырасқанда пессимистік яки авантюристтік кейіптерді тастауға уқыллылығы. Ол адамның еркіндік күштілігінің көрсеткіші және соның менен қатар гуманистік қатынастың тийкары болып есепланады.

Сабырлылық әдеп-иқрамдылықта жоғары бағаланып ұшқалақтыққа, шыдамсыздыққа қарсы түсінік. Бұның тәрбиалық сылығы сонда, адам бірден қызып кетпестен қар істеді соңына бағып, ойланп іс қылу. Себебі, «Ашыу алдында, ақыл кейінде келеді» деген халқымыз. Ашыуланп, қызып кетп іс қылмастан сабырлық іселеу адамылық қасиет болып,

«Сабыр өйле кеулім, сабыр өйле,
Сабырлы жетер мұратқа,
Бийсабыр қалар уятқа»

«Сабыр түбін сары алтын
Сарғайған жетер мұратқа»

деп көрсетіп халқымыз адам мұрадына сабырлылық пенен, ізбе-ізлік пенен жетеді деп дұрыс нәсіхат берген.

«Мақтұмқұлы шүкір әйлегіп қудаға,
Өлім бара-бардур шаху — гадаға,
Бийсабыр құл тез жолығар бөлеге,
Сабырлы құл бара-бара иад әйлер».

(Мақтұмқұлы).

деп халқымыз адамларды ұстамлы болуға, қызбалық пенен шешпеуге, салдамлы минез-құлыққа шақырған.

Адам өмірінде нелер болмайды. Айырым пайытларда қуанышы қойнына сыймай кетсе, гейде көзіне әлем зимистан болып көрінеді. Бұндай жағдайда әсіресе жаслар өзін қалсыз, шара-сыз көріп, гейде дүниядан кешіуінде ойлайды.

Әлбетте, инсан өмірі бір тегіслікте рауан болып өте бермеуі мүмкін емесігін еске алып, қайсы күндерде де машақатлар болатұғынлығын және бахтияр күндердің де келетұғынлығын ядта тұтыу және соған байланысы сабыр-тақат қылу, шүкірлік етіу бұл әхмийетлі қасиет болып есепланады.

Сабыр әдеп-иқрамдылықтың рухый таянышының бири. Сабырлы киі қиыншылықтарды мәртлік пенен қабыл етеді. Ал, жеңіл киі қәпа-қәсте болады, өзін отқа таслайды, қайғы-ғамға бөленеді.

Егер сабыр-тақат болмаса, инсан көрген қиыншылықтардан қалби қәсте болып рауажланыудан артта қалады. Ал сабырлы киі болған исти изертлеп, байқастырып, себебін табуға тырысады. Соның үшін қуранда сабырға қатты әхмийет берген. Сабырлы киілерді жүде әжайып киілер деп атаған.

Қуранда сабырлылар Алланың артықша мәрдәматына о дүниеде және бұл дүниеде да миясар болады деп көрсетілген. «Сабыр қылғанлары үшін оларға бейиште және жипек киімлерді сыйлық қылып береді» («Инсан сүресі» 12 аят). «Сабыр қылылар, әлбетте, Алла сабыр қылушылар менен биригеді» («Алфал сүресі» 46 аят).

Адам арзыу-үміт пенен жасайды. Қандай қиыншылықтарда оларда оның жүрегіндегі үміт отын сәндіре алмауы, сабырлық пенен байланысы. Қар бир инсан мейли ол инсанта, яки қанаатта, сабырлықта мұтаж және оның менен байланысы. Сондықтан да исламда сабыр-тақат барлық пәзийлетлердің анасы деп есептейді.

Сабырдылық адамның өз минез-құлығын қадағалап биілуі, айшығы уақыттарында, ызаланған пайытта, өмірдің қиын мәселелерін шешкен гезде, ауырған жағдайда өзін-өзі басқарып, соңына барушылық болады. «Ұстамлылығы ямаса сабырлығы жоқ, адам тормозсыз машинаға ұқсайды» деген А. П. Макаренко.

Адамның ий қабыршығында қоздыру және тежеу процесіле-

ри болып сабырлы адамда бұл процесслер бір қалыпта болады. Ал ашығұлы, жеңіл, ойланбай не істейтуғын адамдарда қоздырығұ тежеуден басым келип адам айырым уақыттарда өзін баса алмай қалады. Лейкин бұл тәрбия арқалы шешиляп, шынығығұлар нәтижесинде жөнге түседі.

Айтайық, балаларды кишкене уақыттан баслап сабырлылыққа үйретіғұ керек. Мысалы: несыға, суыққа шыдамлы етіғұ, орынсыз еркелетпеғұ, ауырығұға шыдағұ, күтіғұ уқыпшылығын өсириғұ, баслаған исин шала етпеғұге үйретіғұ хәм тағы басқалар.

Сабырлылық, бұл жуғанкершилик сезимин тәрбиялайды. Ол зәрурий емес жағдайда адамның еркин-ықтыярын, өз хәуесин ирке биліғұ болып есапланады.

Сонлықтан да сабырлы адам жәмийетте үлкен абройға ийе болып, оны хәмме мойынлайды адамлар оның тәсирине өз ерки менеп берилип, оның сөзлерин иштен де, сырттан да оны ықласы менеп, ықтыяры менеп хәм бар нитасы менеп орындайды.

Сабырлылық — минездің негизі.

О. Балзақ.

Ақыл — адам керегі, ақылдың сабыр шеригі.

Мухтар Әбдиев.

Сабыр менен тіленке жетсе болар,
Темірди ақырынлап ийсе болар.

Құтыб.

Ийманның абзалы — сабыр хәм хақыықатдур.

Мың бир хәдис 145

Сабыр хәм тақат — алладандур,
Сасқалжылық — шайтандандур.

Мың бир хәдис 324.

* * *

Сабыр — қуғанның гилти.
Сабыр — ашшы, мийғеси — душшы.
Сабыр — тағды жығар.

* * *

Биреғұ жәбир етсе,
Сен сабыр ет.
Сабырлы — шымдар,
Сабырсыз — жанар.
Сабыр — өмір гәзийнеси.

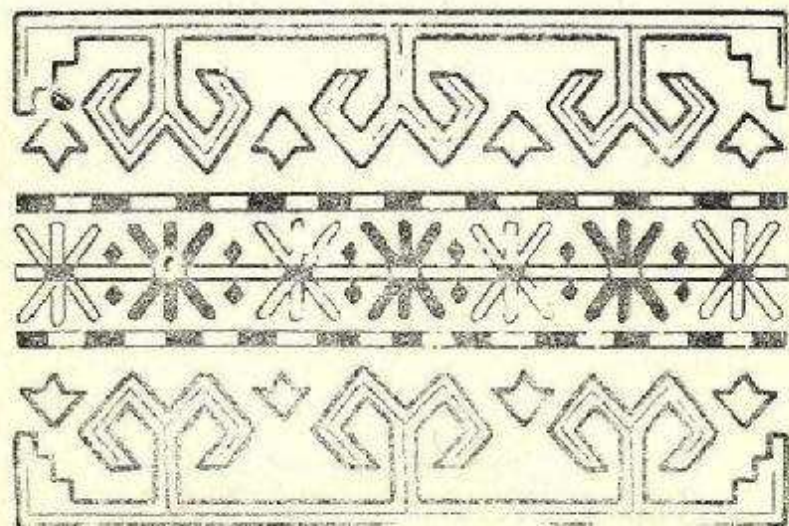
* * *

Сабын — кирли ашады.
Сабырсыз сырды ашады.
Жақсылықтан үмітленсең, сабыр ет.

Ахиад Юсупқий.

Сабыр етсең рәхәт бар,
Бийсабырға нәлет бар.

Қарақалпақ халық нақымы.

14. САҚЫЙЛЫҚ

Исанның ең гөззал сыпаттарының бири сақыйлық. Бул сыпат, инсанға хызмет қылуға бел байлаған үлкен келешекли кииниң қасийети.

Хәким Улықпанның, Ануширван патшаның уәзирі Бузургмехрге берген сағаларын келтиргенде мынандай сорау ҳам жууларға айтарлықтай кеуил бөледі.

«Дүньяда ең бахытлы адам ким?» дегенде уәзир: «Өзин әдиллилик пенен, сақыйлық пенен безеген адам» деп жууап берген. Бул ҳақ кеуиллилик жақсылық басқаларда да болсын деп ғана қоймастан, оған жәрдемлесіу ҳам адамларға шадлық бағышлау. Бул ҳәммеси өзимде болсын «Менин атым жүре тұрсын, кииниң аты тура тұрсын» деген қасийетке қарама-қарсы болып адамлы уллы мәртебелерге умтылдыратуғын қасийет. Сақыйлық жәмийет ағзалары арасында өз-ара мухаббатын бекемлеуге үлкен роль атқарады. Керисинше сықмарлық адамды қолайсыз жардайға қалдырады.

«Әлишбайдың беті жоқ,
Табаққа салған еті жоқ.
Адам болыу ниьети жоқ,
Хасылы жоқ сықмар екен».

Хәзирги заман психологиясының көрсетуі бойынша адам басқаларда жақсылыққа урынбаса өзи дәулетли болыуы мүмкин

емес. Басқаларға жақсылыққа урынуу дос көбейтуу дегенди билдиреди. Сақыйлардың досты көп болады. Соның ушын халық:

«Сақый дос көбейтеді,
Бақыл мал көбейтеді»

деген.

Ислам дини кең пейилиликке ҳам сабырлылыққа шақыруу менен бирге сақыйлыққа шақырған оларды мақтаған. «Өзлери жарлы болса да, поскынлар пайдасын өз пайдасынан артық көреді. Нәпсилерин тыйып дүнья-мал қууышылықтан аулақ жүргенлер өз мақсетине жетеді» («Хашр» сүресі 9-аят). Ұсы аяттан түсіу себебі тууралы Абу Хурайр деген Сақабә хикая қылып мынандай дейди: «Бир киес пайғамбарымыздың алдына барып: «Мен қыйын ауҳалда қалдым» деди. Пайғамбарымыз қатынларының алдына адам жиберіп «бул киеске беріу ушын бир нәрселер барма екен?» дегенде, ҳеш нәрсе табылмайды. Сонда Пайғамбар мына ер киесин бир кеше меҳман қылып «Алланың раҳметине сазауар боламан деген киес барма? дедилер... Сонда Абу Талла деген сақабә: «Минне, мен барман, ҳай Расулаллах» — деди де бул киесин үйине алып барып ҳаялларына... Алланың расуллығын мийманың зияпат қылып» деди. Сонда ҳаяллар үйде балалардың ауқатынан басқа ҳеш нәрсе жоқ» деди. Абу Талла: «Балалар ауқатланбақшы болса, оларды әмеллеп уйқылатып қой, шыраны өширип ауқатты алып кел. Бул кеште пайғамбарымыздың мийманын риза қылайық» деді. Ҳаяллары тап сондай есепте. Ертеден азамда сол киес пайғамбар алейҳиссаламның алдына барған. Пайғамбар: «Алла Талла Абу тилха ҳам оның ҳаялларын тааж-жубда қылды ҳам олар ҳаққында мына аятты түсиндирди деп жоқарыдағы айтылған аятты оқып берген екен.

Бул уақыа исламның мусулманлардың қалбине салған сақыйлық әдетиниң терең екенлигин ҳам жәмийеттиң мәппине әҳмиетли екенлигин көрсетеди.

Сақыйлық бул ҳақыйқый байлық. Сақый болыу ушын затлардың көп болыуы шәрт емес. Сақый болыу сизде не нәрсе болса соны зияуайы түрде шын кеуилден белисіу. Хәким Улықпанның патша, уәзир әнимесинде мынандай сағал қояды «Сақыйлықтың шегі қандай? Бул сорауға «бар затын беріу» деп жууап берген.

Сиз көп нәрсеге ийе емес шығарсыз. Оның әҳмиyeti жоқ. Ким көп нәрсеге ийе? Ким бир уақалары ҳәммеси жеткиликли демейди. Сиз уақытта ҳеш ким көп демейди, ҳәммеси жеткиликли демейди. Сиз ҳешнәрсеге ийе болмауыңыз мүмкин, сиз сақый болыуыңыз мүмкин. Сиз танымайтуғын адамның қасынан өтип баратырғанда мыйық тарта аласыз ба? Яғный таныс емес адам менен өзиниздиң түр түсинизди, кейпинизди бөлисе аласыз ба? Егер ауа лесеніз сиз сақыйсыз. Биреу қапа уақытында оның кеуилин алып оны қосық айтып күлдирсеніз сиз сақыйсыз. Сизниң сақый болыуыңыз сөз-сиз, себеби сизниң күле шырайыңыз сизге ҳеш нәрсеге түспейди.

Сиз биреудин жаманлыгын кешире аласызба? Егер аўа болса онда сиз сақыйсыз.

«Жақсылыққа жақсылық,
Хәр кимниң исидур.
Жаманлыққа жақсылық,
Нар кимниң исидур».

(Мажитов С.)

Демек, сиз өзиниздин барыңыз бенен, кеўилиңиз бенен бөліссениз ол сақыйлық. Ол үлкен байлық, бул байлық пенен адам тууылған, оның болмысы, оның байлығы. Болмысың менен бөліс, басқаға қолыңды соз басқа жүректен шыққан мухаббат пенен қатнассаң сақыйсаң.

Сен жүдә бай адам болыуың мүмкін, бірақ хеш ким менен хеш нәрсени бөліспесен сен сықмарсаң. Онда сениң балаларың саған жат, онда сениң қатының бийтаныс. Себеби сықмар менен ушырасып болмайды. Ол жабық. Ол қашшан өз гөрінде тур. Өлген адам. Сықмарға қалай барасаң. Сен оған жүрсең ол қашады. Ол хәммә уақыт биреу жақынлап қалмағай да деп қорқып жүреді. Себеби, бир нәрселерди бөлісу керек. Хәттеки, қол қысыпада сықмарды тәшүишлендиреди. Ол ким билсин, дослық пайда болып қалар, онда қәуиплилик пайда болады деп ойлайды.

Сықмар адам ықтыятлы, сақ биреуге жүдә жақынрақ келиуге рухсат етпейди. Ол адамларды бир қашықтықта услайды. Мыйық тартыу қәуипли ол қашықтықты бузады. Ол егер аш болса оған аўқат беру керек. Жақсысы қолынан өте беру керек. Күле шырайдың не кереги бар. Қаттылық тынышлық береді, шығымсыз боласаң, қәуипли емес деп ойлайды.

Демек, сақый болыу үшін бай болыу керек деп ойлауға болмайды. Керисинше сиз бай болғыңыз келсе сақый болыуыңыз керек, онда сиз өмирде көп сыйлықларды алып жүресіз. Рахмет-намалар еситесіз. Көп адамлар менен көп кеўиллерди бөлесіз. Таза боласыз. Сақый адам таза, сықмар адам жабық, сараң. Ол сөзсиз патас болады. Ол ақпай қалған қауыздың суына ұқсайды. Оған хеш ким келмейді, ол хешкимге суын бермейді. Оннан хешким суу алмайды. Оны бәхәр суға толтырмайды, суу патаслана береді. Ақырында қурийды. Көпшилик адамлар тап усындай болады. Адамларды өзиниздегилер менен бөлісуге шақырып сақый болыу үлкен бахыт болып есапланады.

Сақый кимниң қәтелерин кешариңлер, себеби алдатаала оның хәр бир сүрингенінде қолынан тутып турады.

(Мың бир хәдис, 161.)

Пәстегі алыушы қолдан,
Жоқарыдағы беруші қол жақсыдур.

Мың бир хәдис. 184.

Минездин жақсысы, өдеттиң минисин —
— билеп қой сақыйлық.

Ол — сықмардың айнасы,
Сықмардың — еми жоқ.
Сақый — ер халықтың хұриетлисин
Сараң — уятсыз, малдың гүзетшисин.

Ахмед Юғнакий.

Бағыл да бар болса да — жоқ,
Сақыйда жоқ болса да — тоқ.

Басқаларды бахытлы етиуге тырыса отырып,
бахытымызды да табамыз.

Плаконт.

Сақый бергенін айтпас,
Ер айтқанынан қайтпас.
Қолы ашықтың — жолы ашық.

Сараң — пайғамбардың жиисин болса да бейнишке
бармайды.

А. Нағайы.

Сараң хәммә уақыт гедей.

Ф. Петровка.

Сақыйлық — мысалы бейни дараңларының биридур.
Оның шақалары дүниәге түсін турады.
Кимде-ким шақаларының бирин тутып алса, Ол бейнишке
баслап барады. Бағыллық болса — дозақ дарағыдур.
Оның ушлары дүниәге шығып турады.
Кимде-ким сол шақалардан бирин уласа,
оны дозаққа баслап барады.

Мыңда бир хәдис. 488.

ҚАБУСНАМАДАН

Бийкарга жаза берме. Бир бийгүианы жазаға сазауар қылма-
ғайсан, хәр нәрсе үшін адамға гәзебин келмесин хәм гәзеппленген
уақытта ашыуды басуға әдетлен. Бир гүна үшін сеннен кеш-
ширим сараса, кешириуді өзіне лазым деп билгил. Егер гүна-

кардың айыбын кешірмей жаза берсең, сенің оннан қаншалы артықлығын мәлім болады. Адамның гүнасын кешіргеннен кейін оған кейімегіл хәм оның гүнасын қасла есине алмағыл, өйтпесең гүнасын кешірген болып есапланасаң. Өзін кешірім сораитұғын дәрежеде гүна қылмағыл, егер гүна қылсаң кешірім сораудан уялмағыл.

Әй, перзент, демек егер гүнакар кешірім сораға қабыл қыл. Егер бір адам саған мүтәж болса, илажы барынша мүтәжин питкеріуден оны махрум қылмағыл хәм ол мүтәж адамың өзін туу-ралы өтириқши деп гүман етпесин. Егер ол сенің жақсы адам екенлигіне гүман еткенде еді, сеннен хәжетин сорамағ еді. Мүтәж адам хәжетин сорағанда саған тутқын болады, тутқындарға рехим қылыу керек, себеби тутқын болыу аңсат емесдур хәм көп мүшкил исдур. Демек, бул исте қәтелиқ қылмағыл, тап сонда еки дүньяда жақсы атқа ийе боларсан.

Егер сенің бир адамға исин түссе, әуел сол адамның кең пейил яки нәкес екенлигін билгил. Егер кең пейил болса хәжетинди сорағыл, егер нәкес болса сорамағыл. Кең пейил адамнан хәжетинди сорағанда да көп сорамағыл... (Ашыұланып турған ұағында, қарны аш ұағында хеш нәрсе сорама, қолай бир пайытты гөзлеп). Хәжетинди сорағанда жақсы бир пикирди ойла, шийрин хәм жумсақ мәмиле менен хәжетинди билдиргил, себеби хәжетти сорағанда жумсақ мәмиле қылыу-хәжетти витириу ушын үлкен қуралдур, себеби хәжет сорау қағыйдасын билсең хеш жерден хәжетинд питпей қайтпайсан. Биреуге мүтәжин түссе, өзінди оның хызметкери хәм қулындай билгил... Хәжетинини қабыл етилгенін, питкенин билсен шүқирлик қылғыл (рахмет айтқыл). Егер ол адам сорағанынды питкермейтуғын болса өз бахтынан көр, ол адамнан өкпелеме. Сен оған өкпелегенін менен ол сеннен қорықпайды, ол сени көзине илгенде еді, хәжетинди питкеріуді рәуа көрер еді. Егер хәжетин түскен киши онбаған, нәс адам болса, оның сап-сау ұағында оннан хеш нәрсе сорамағыл, себеби нәкес, ашкөз онбаған адамлар мәслиқ ұақтында сақый болар, олар екінши күни пушайман қылады. Егер бир нәкес, сықмар, нәс адамға исин түссе, сен өзінди рейимли жердемен деп түсингил. Себеби, үш түрли адамның халына рехимлик қылыу керек: Бирі — ақыллы адамның ақылсыз адамға мүтәжин түседі, екіншиси — әззи адам мойны күшлі адамға ийиледи, үшіншиси — кең пейилли адамның нәкес, нәс адамға мүтәжин түседі.

Әй перзент, егер сен жомарт киби хәрекет қылғын келсе, әуел жомартлықтың не екенін хәм оның қаяқтан келип шыққанлығын билгил. Адамның қасиетинде үш нәрсе бардур. Бул үш нәрсенің бири — ақыл, бири — дуұрылық, бири — жомартлық (адамгершилик, сақыйлық, қолы ашықлық).

Жомартлықтың тийкары үш нәрседур: бири айтқан сөзинди өзін орынтасаң, екіншиси, дуұрылыққа қылаплық қылмасаң, үшіншисен қайырды есинде тутсаң, уяытпасаң.

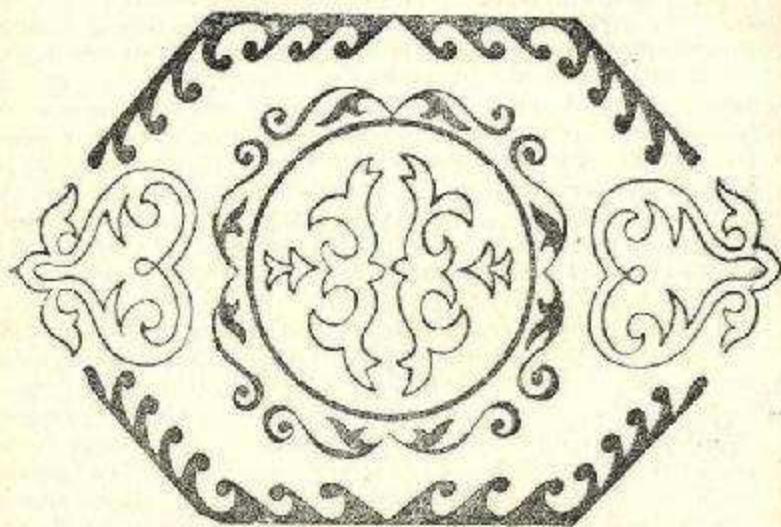
Билгил, жомартлық бир неше хәнери болған адамға ылайық.

Бул хәнерлерден бири — қорықпас мәрт, сабырлы, шыдамлы, ғәдеге оға қылыушы, сан жүрекли, дурыс сөзли болыудур. Және бири бул өз мәнин гөзлеп қуларға азап бермеу, оларды қоллап-қууатлау, әззилерге мәдет бериу, жаманлардың жаманлығынан жақсыларды қорғау, дуұры сөз сөйлеу хәм одил болыу; жақсыға жаманлық қылмау хәм зыян бермеу, яғный адамларға зыян хәм зәлел жеткізбеу. Буларға дыққат етип қарасаң булардың хәммеси үш қасиет пенен байланысдыдур.

Егер мәртлик — жомартлық жолында жүрмекши болсаң, хәмме ұақыт үш нәрседен сақланғыл: көзди жаман нәзерден, қолды жаман истен, тилди жаман сөзден. Үш нәрсени дос хәм душпанға ашық ұслагыл: үй есигин, дастурхан басын хәм киесиниң (қалтанның) бауын.

Хеш жалған сөйлеме, нәмәрт жалған сөйлейди. Егер хәр бир адам сенін мәртлигіне — жомартлығына исенсе, егер ол әзийз, хұрметли адам болса да саған өзін төслим еткені хәм бәрне халықтың алдында сенің мәртлигіне — жомартлығына исенер болар. Жаның барынша хәрекет етип мәртлик — жомартлықты ийелегил... Хәм және хәргиз еткен ис бойынша еш алмағыл, қыянет қылыуды ойламағыл: себеби, қыянет қылыу — мәртлик, жомартлық емес.

Билгил, мәртлик-жомартлықтың жетилискени соннан болады: ол өз мал-мүлкин өзиники, басқаның мал-мүлкин басқаныки деп биледи. Халықтың мал-мүлкиннен дәме етпегил. Өз қолы менен қоймаған нәрсени алмағыл. Халыққа жақсылық қыла алмасаң да жаманлық қылмағыл.

15. АР-НАМЫС, УЯТ, АБРОЙ

«Кім шаппаса туған елдің арына,
Найза сұғып керек оның баурына,
Қосылмай-ақ қойсын адам сапына,
Олардың барынан жоғы аралаар.

Ердің арын арламаған,
Барды жоқты барламаған,
Аш хәм төкпе қарамаған,
Ауан, басшы неге керек.
(Бардақ).

Бұл қосық қатарлардың ар-намыстың ең жоқарғы әдептік сыпат екендігін көрсетіп, оның халық арасында жоқары бағалылығын билдиреді. Ар-намыс абыройға ұқсап оның өзіне хәм жәмийет тәрепіннен оған қатнасты ашып береді. Адам абырой үшін ислейді, кейін абырой адам үшін ислейді. Абыройды мысқалап жыйнайды, қапшықлап төгіледі. Соның үшін бізде «Аззеті абырой, абыройдан айырмағай бір құдай» деп патия қылады хәм абыройды төкпеуге урынады. Абыройы төгілсе намысы келеді. Демек, ар-намыс адамның іштей сезімі абыройды қорғайтуғын құрады. Абырой адамның жәмийеттік ауқалына байланысы оған нұқсан келсе ол адам қазарланады, ары келеді.

«Қоянды қамыс өлтірер,
Ердің намыс өлтірер» десе халық

Белгілі қарақалпақ әдебиетінің баслаушысы С. Мәжитов,

Намыс үшін жан қыяр,
Туған жигит бодымды,
Намыстан өтер көрсе жоқ,
Намысың жанның қадирли.

дейді.

Егер абырой уят бұл адамдардың кеклігінен келип шыққан әдеп-иқрамлық болса, ар-намыс адамдарды жеке бағалап оның репутациясын сәулетендіреді. Ол жеке адамылығын бағалауға ямаса өзінің ата-анасын, туған туысқандарына, Ұтанына тиісін мәселелерге байланысы.

«Қарақалпақстаным намысым-арым,
Келсем перзентім деп кутип аларым».

(Г. Есепуратов),

Ар-намыс үшін адамдар жан берген. Рыцарлар дуэльге шыққан, ер жигиттер малы дүниасын сарып еткен. Намысты қолдан бермеуге тырысқан. Сонлықтан да жәмәеттің абыройын қорғауда абырой менен, намыс пенен байланысы.

Сонлықтан да адамның ең үлкен кемшілігі биреудің намысына тийіу. Адамды урыу, қатты сөз айтыу мүмкін, лейкин намысына тийіу оның адамгершілігіне тийіу кеширилмейтуғын әдепсізлік. Айтайық намысына тийген адамға қатты зақым келтірсе, Ұтанды масқаралау, халықты кемситіу ол елдің ер азаматларының хәммесінің намысына тийіп арын келтіріп урыс-жәңжел, қан төгіспелер келип шығыуы мүмкін. Соның үшін қешкімнің намысына тиймеу, әсіресе мектепте, басқа оқыу орындарында, жәмәетте тил айырмау керек. Миллетке бөлинушілік миллетінің аты менен хәй... деп сөйлеу ойын дәлбек пенен болса да миллеттің атына нұқсан келтіріу адамдардың намысына тийеді хәм қатты қараланады. Ол адамда ар-намыс жоқ десе ол адамның бузықлығын көрсетеді. Ал жақсы адам ар-намыссыз болады. Соның үшін халық:

«Налқау жарлы болады,
Жаңсы арлы болады»
«Малым жанымның садақасы,
Жаным арымның садақасы»

деп тастыйықлаған.

Уятқа келсек ол адамгершіліктің бір мийәсі. Соның менен қатар ар-намыстың қосшысы. Уятлы ис арынды келтіреді. Арсызлық намысқа тийеді. Уятсыздық ауызбиршілікті бузады, әдепшілікке нұқсан келтіреді. Соның үшін Абай:

«Уйтсыз, арыс, ериншек,
Көрсө қызар жазмауың,
Сорлы қазақ сол үшін
Алты бадан ала ауыз.
Өзін өз күллейді,
Ияқынын жалған минейді»

деп көрсеткен.

Уят, уятлы, уйтсыз түсиниги хәм хәр бир жәмийетте хәр бир халықта хәр қыйлы. Айтайық жаңа Гвинеядағы Қор қәуиминиң кишкене папуас қызы өзиниң жалаңаш жүриўи менен уялмайды. Лейкин ол егер өзиниң басындағы сол елдиң сулыўлығын өзгешелигин көрсететуғын жуллық таўарсыз оны биреў көрип қойса ол сондай уялып қалады.

Түслик Африканын қәуимлериниң адамлары тыр жалаңаш қыдырып хәм өзлерин жүде бабында сезип жүре береді. Лейкин, өзлериниң аўқат жеп атырғанын биреў көрсө сондай уялады.

Бундай өзгешеликлер дүнья халықларында көлеп ушырасады. Мысалы, ҳаял — еркеклердиң яхутларда араласып моншада жуўыныўы уят емес хәм әдеп-ишрамлықтың бузылыўынада тәсир жоқ.

Лейкин, бизиң елде халқымызда «Сорамай кирген уят, сорамай шыққан айып». «Сәлемлесип сөйлеспей уят. Пинҳамы қатнастарды киесиге көрсетпей уят». Аўқатқа мирәт етпей уят.

Кисиниң затын өзиндики деп есаплаў уят. Жала жабыў уят. Нәпсикаўлық, гөрқаўлық уят. Қонақ келгенде баланы урыў, қатыпы менен жанжеллесип уят хәм т. б. Күнделикли турмыста көлеп ушырасады.

Уяты бар адамды жеңли адам деп есаплайды. Ал уяты жоқ адам өтирикши болады. «Бети былш етпей өтирик айтты дейди».

Ал, «өтирикши түбинде хор болады», «Намыссыз адам жалахор болады. Жалахор менен сәўбетлес болма» (Х. Улықпан). Соның ушын бизиң бабаларымыз «От бәлесинен, суў бәлесинен, жала бәлесинен сақла» деп жаланы суў тасқыны, өрт апатшылығы менен тең қараған.

Өмир салы ылайға батар,
Күннен — күнге дәрті артар,
Иарлы жигит гийне тутар,
Ар-намысын алмағанша».

(Мақтумқұлы).

Адамлардың сырларын билип алып, ген тасыўшы
жалахордың қаслының пәс екенлигине шубхобардур.

Мында бир ҳәдис 847.

* * *

Кимде-ким адамлардан уялмаса,
Ол Аллаталадан да уялмайды.

Мында бир ҳәдис 886.

* * *

Ар берилмес қырман қызыл берседе,
Бағдақ жан берилер намыс-ар үшін.

Ар-намыссыз болыў пәсликке дәрек,
Ар-намыссыз болыў саўлат көтериў.
Алтын сақлап өлиў кул болыў демек,
Намыс сақлап өлиў — байрақ көтериў.

Т. Мәтмуратов.

Ар-намыс деген уялы шың,
Уялылар жетер сол шыңға.
Сонлықтан да күнге жақын,
Күн қуяштай күлип тұрсын-дә!

Т. Мәтмуратов.

Арсыз — адамның хоры.

Жүсип Баласуғаный.

Хәр адамның қудайы — өзиниң ары.

Менандр.

Уят — адам өмириниң исенимниң жол басшысы.

* * *

Уялы — жақсы сезим. Ең жақсысы өзиниң өзин уялы.

* * *

Ніурттан уялған жақсы,
ал өзиннен уялы бәринен жақсы.

Л. Н. Толстой.

Қызара билиў, уяла билиў — адам бойындағы ең тамаша адамгершиликли қосиет.

Ч. Дарвин.

Ар жазасы — барлық жазадан аўыр ыза.

М. Әбдиев.

Нимнің уяты жоқ болса,
Оның ийманы жоқ.

Абай.

Бетің қаралығы уят емес,
Жүзің қаралық уят.

* * *

Ары жоқтың — ақылы жоқ.

Жақсының жаты болмас,
Жаманның уяты болмас.

Өтирік сөз жанға қас,
Өтирік пышақ қығға қас.

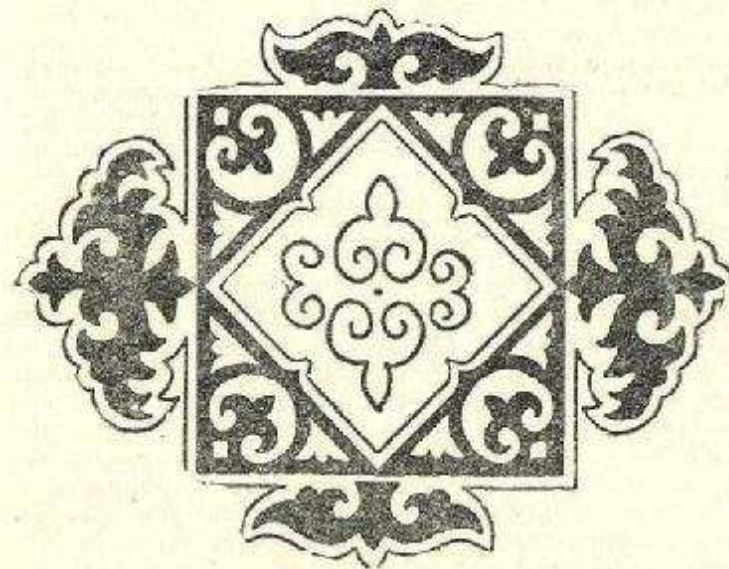
Қарақалпақ халық нақылы.

Өтирік айтыудан сақланыңдар.
Себебі өтирікші иймансыздур.

Мың бір хәдис 309.

Расғойлин жолында қауіп-қатер көрсендер де рас
сөйлендер. Сонда құрмет табасыңдар. Қаттені пайда
көріп тұрсаңыздарда өтиріктен сақланыңдар. Себебі,
бәрі бір өтирікшінің түбі байраң.

Мыңда бір хәдис. 338.

16. ТӘРТИПЛИК

Тәртіпшілік — бұл белгілі әдепшіліктің формасы. Биз күнделікті турмыста «тәртіпті бала», «тәртіпті қыз», «тәртіпті жақсы», ямаса «тәртіпсіз оқыушы» деген сөздерді жиі-жиі ушырастырамыз. Себебі, баланың тәртібі оның келешегінің айнасы болса, адамның тәртібі бұл оның екінші натурасы, яғни оның тиккелей жолдасы және келбеті болып есепланады.

Тәртіпшілік — адамдардың, жәмәттің ішінде келісімді хәрәкетін тәмімдейтуғын, көрсетілген қағыйдалардың сөзсіз орындалуы және сиңирилиуі болып ол адамдардың күнделікті қылық-қылғаларының үстінде жәмийеттік қадағалаудың құралы.

Тәртіпті орнатудың тийкары құраллары: дәстүр, үрп-әдет, хәр қыйлы жәмийеттік әдеттер, жәмийеттік және мәмлкеттік шөлкемлердің, гейпара жәмийеттік іскерлердің, адамдарды жәмийеттік тәрбиялаудың абройының дәрежесі.

Хәрбір жәмийет белгілі бір тәртіпке мүтәж болады және қандай жол менен болса да тәртіп орнатады. Тәртіпсіздік жәмийетті, жәмәтті, сондай-ақ шаңарақты да ыдыратады.

Сондай-ақ хәр бір мәдениет, хәр бір өндирис, хәр бір іс-тәртіптен басланады. Бұнда «мен қалаймен яки қаламеймен» деген сөз болмайды. Бұл жерде мен тек ұсылай іслеуге ұқыпыман, ұсындай етип іслениу керек, ямаса тек ұсылай болуға тийис деген мақсет пенен іслеу керек.

Әпиуайы мысалды алайық. Хәзирги заман өндирисінде бір

адам қандайда бір затты басынан аяғына дейін өзінің іс-ілеуін жүзеге асырады. Бұл затты іс-ілеуге аялаған жүзлеген адамдар, аралас өндірістер, қаттеки басқа бір елдерінде араласуында болады. Демек ол қанша көп шақаланған болса, ол жұмыстағы аз талап қойылатынын сыяқлы көрінеді. Кишкене бір деталь үшін механизмге тәсір ете ме? Оны жұмысына зияны бола ма?

Ал қажықатында да болады. Кеуілсіз іс-іленген операция (қаттеки механизмді қасқалау сыяқлы әп-іуайы операция) қандай болмасын механизмнің нормасы жұмыс іс-ілеуіне зиянын тийгізеді. Екінші тәрәптен қазіргі өндіріс жағдайында өзінше кетіуге де болмайды. Сөнің өзінше іс-ілеген деталың оның талабына жууап бермейді. Оны тастай, тап көрсеткендей етіп іс-ілеу керек. Демек, өндіріс мәдениаты ол өндірістің тәртібінен басланыуы керек. Егер өндірістің қәр бір қатнасыушысы тәртіптен өзінше қалайлы жағын түсінсе, оның өзінше қалегеніндей етіп пайдаланса онда улыуға мәдениат қажында гәп болуы мүмкін емес. Онда қәр қыйлы бузылушылық, халықты, мәмлкетті алдау қам озбырлық, менсінбеушілік орын алады.

Айтайық, турмыста адам орып-іс етіуі керек. Бұл да тәртіп, орынсыз іс ерсі. Ол көргенсіздік. Адам мысалы театрға шомылатуын костюм менен, шомылуға театрдың киімі менен бармайды. Сіз олай ете алмайсыз. Сізге мүмкін ол қалайлы шығар. Бірақ оған сіздің мәдениаттылығыңызды көрсететугын тәртібіңіз рухсат етпейді.

Тәртіпшілік өзінді өзін қалағалаудың, өзінді өзін басқаруудың тууысқан сипатсы. Өзінді-өзін қалағаламастан өзінді-өзін басқармасаң — тәртіп сырттан танылған, жағымсыз бір жүк болады. Керісінше өзінді-өзін қалағалау қам өзіңе-өзің сын назар менен қарап қам соған сай тәртіпшілік болмаса, ол мәзі бір гәп болып қалады.

Тәртіпші адам қамме ұақытта, мейлі үйінде ме, мектепте ме, жұмыста ма, жәмийеттік орындарында ма, қаттеки, өзі менен өзі болып бір өзі тұрғанда да қамме ұақыт бірдей мәдениатты болып тұрады. Оның үшін тәртіпшілік оған сырттан тапылған нәрсе емес, ал ішкі талап. Тәртіпші адам сыпайы қам шөлкемлескен болады. Оның бойында, ойында, аңдамды сөзі менен ісі туура келеді. Сіздің досларыңыздың ішінде, таныс-арыңыздың арасында сыртқы көрінісі пәжмүрде болған менен оның менен жолығуы сізге қызық оның менен тапысыуы сіздің рухың жақтан байытады. Сіз оған ұқсағыңыз келеді. Ал гей-пара досларыңыздың сыртқы көрінісі жылтырап, сәтеңдісіне тән беретугын болынсада сіз оның менен жолығудан қашатуын болығыңыз керек. Себебі, ол сізін үшін ауыр жүк. Оның бослығы, қеш нәрсеге турмайтуын ойлары оның жағымсыз манералары, онда қандайда бір ішкі тәртіпшіліктің болмауы, өзін-өзі қалағалаудың, өзін-өзі басқаруудың жоқтығы сіздің оннан

қашырады. Себебі, оның қылық-қылұалары сіздің тәртіпшілік мәдениатыңызға қам оны қалағалаушы әдебіңізге туура келмейді.

Демек, тәртіпшілік жөншіліктің анасы, тәртіпсіздік жөншіліктің дәні. Ол дән өсіп, көгеріп, рауажланып кетсе адамға, жәмәетке, жәмийетке зиянлы тәсірін тийгізеді.

Қызы анадан үйренбей ұлғи алмас,
Ұл атадан үйренбей сапар шекпес.

Қорқыт ата.

Тәртіпке бас ийген құл болмайды,
Тәртіпсіз ел — ел болмайды.

Бағдыржан Момын ұлы.

Тәрбия — тағаны тууырылайды,
Талап тауды төңкерер.

Түрк мақалы.

Инақсылыққа ұлғи көрсетіп жетпесе,
Ұаз айтып жетіу қыйып,

Сенекә

Атасынан ақыл алса,
Тентек ұлда дүзелер.

Махмұд Қашғарий.

Қатты тәртіп көрсе бала күшінде,
Өнер менен қуғандырады түбінде.
Бала неңи билесе — жастан уядан,
Өле-өлгенше соны таныр қыядан.

Жүсіп Баласағұний.

Ақыллы аз сөйлер.
Нәмерт айып іздер тууған елінен,
Бұлбұл айра түссе қызыл гүлінен,
Гүлдің әрман етер қаремге қонбас.

Мақтұмқұлы.

17. КӨРГЕНЛИЛИК

Көргенлилик — бул ҳамме әдеплилик түсниклеринин түйини. Бул өзінде барлық әдептерди жыйнақлайды ҳам оның тууындысы ретинде көринеди... Бул адамның материаллық ҳам рухый турмыс тарауларындагы ата-бабадан мийрас болып киятырған қылық-қылдардын, әдеп-иқрамлық қәделерине тийкарланады.

Егер ҳәр бир аўлад дүньяға шыққаннан кейин барлық рухый ҳам материаллық байлықларды өзи басынан баслап қайтадан ислеп алғанда, яғний тек өндирис қуралларын ғана емес, адамлардың социаллық тәжірийбелерин яғний әдеп-иқрамлылық ҳам минез-құлық пәзийлетлерин басынан баслағанда онда жәмийет ҳеш бир раўажлануўды бастан кеширмеген болар еди. Сонын ушын адамлар өзинин еркинен ғәрезсиз өзинин мийнет қуралларын, ис тәжірийбелерин, әдеп-иқрамлылық бақалылықларын өз жасларына берип отырған. Сонын ушын:

«Ата көрген оқ жонады,
Ана көрген тон пишеди.

деген халық.

Бунин аҳмийетин ертеден түсинген, ҳам:

Нисе уақтында көргенин болмай,
Үлкейгенде исилигиң болмайды».

деп дурыс айтады. Ата-ананын тәрбиясын алмаған адам, оны тыңламаған ҳам иске асырмаған, ретсиз, ретди «бузып ала беретуғын адамды» «көргенсиз» деп атаған яғний оны:

«Атадан тыйыу.
Анадан жыйыу көрмеген» — деп қараған.

Бундай ата-ананын айтқанын қылмай, олардан я тыйыу, я жыйыу көрмеген ҳам әдеплиликти үйренбеген, солай етип халық дәстүрин бузып жүретуғын адамды «көргенсиз» деп атаған. Бул аўыр сөз болып ол тек оның өзине ғана тийимли емес, сонын менен бирге ата-ананың атына келетуғын аўыр сөз болып есапланады.

Көргенли адам адамлар менен қатнаста, әнгимелесиў гезинде ҳәдден аспаў, сөзи менен яки иси менен адамның зейинне тиймеўи ойлап сыпайлықтын шегинен шықпаў, сонын менен бирге ол адамның ғейпара кемшилигин байқамаўға әдеплесниў. Егер онын қәтеленин көрсетиўге урынса, ол адамды қолайсыз жағдайда қалдырса, ол адамға көмеклесниў нийетинде болсада ол адамға кериснише тәсир етеди.

Көргенли адам тәрбиялы болады. Ол адамларды сыйлайды, сонлықтан жұмсақ, кишипейил, сыпайы болады. Олар өйтеўир нәрсеге шаўқым көтермейди. Олар кеширимли болады. Олар бирге пайдалы жұмыс ислеўге пәйк болады, адамларға меҳрибан болады.

Көргенли адам басқаның мийнетин сыйлайды, ҳақ жүрек, ҳадал болып, өтириктен, жаладан, өсекке үйирсек болмайды, ондай адам бирге миннет етпейди, басқадан бөлинген түрде көрип-бейди, басқаға, әсиресе кишилерге турпайыланбайды. Ол сөзге қалғанда мылжыннан қапады, сорамиаса араласпайды, аз сөйлеп көп тыңлайды. Олар нәпсиқаўлықты қаралайды ҳам ис жүзинде өз бойында көрсетеди. Тәлли-пәлли жұмыс ислеп көбирек пайдаланыўға урынбайды. Өзин-өзи көтермелеп, алға шығара бермей, мақтаншақлықты жек көрип, кишипейиллик әдетин бойына сиңиреди. Сонлықтан баслықлардың мазасын алмайтуғын өзин азада, үй-жайларын таза услаўға дағдыланады.

Улыўма көргенлилик үлкен адамылық пәзийлет адам — «Уяда не көрсен ушқанда соны ислейсен» деген халық нақылын беккем услап балаларды көргенли қылып тәрбиялаўға талпынуў керек. Онын ушын жасынан баслап биз жоқарыда көрсетилген әдеп-иқрамлылықтын түсниклеринин аҳмийетин балалардың саңасында сиңирилсе балалар олардың барлығын өз қалбинде ийлеп алса, онда ол көргенли болып қалыпсеседи.

Жасында тырысқан — қартайғанда қуўанады.

М. Қанқарий.

Жасында не өйсең, есейгенде соны орасаң.

Г. Ифсен.

Ашшы менен душшыны татқан билер перзентим,
Алыс пенен жууықты жортқан билер перзентим.

«Аламыс» бастагынан,

Ел аралаған сыншы,
Тоғай аралаған үйші.

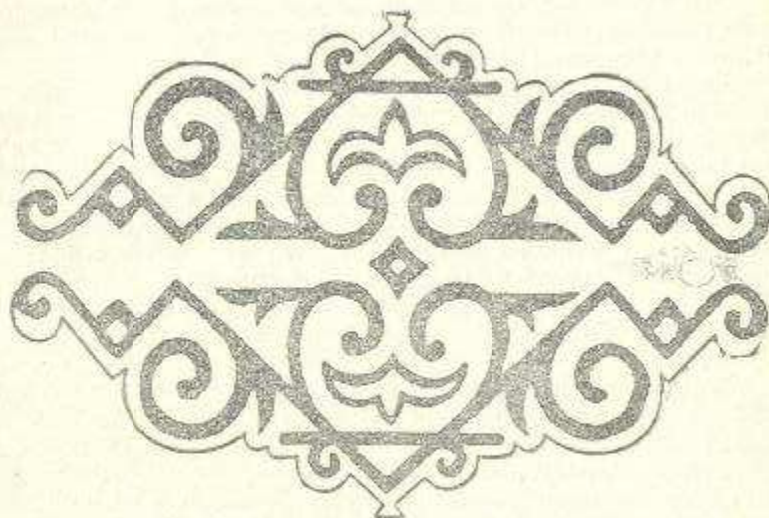
Қарақалпақ мақалы.

Ялған сөзден жақсылық күтпе.

Ахмед Югнакий.

Таза өтиріске қарағанда,
Ярым шындықты өшкәралау ең есе қиын.

О. Мәлбе.

18. УАТАНЫМ — ЖАНЫМ АНАМ

Уатаң адамзаттың әсірлер бойы қәстерлеген шарапатлы түсінуге. Ол өз ұл-қыздарын әлпешлес өсіреді, бағады, камалға келтиреді, рухый қалыпестиреді.

Уатаным жаным анам,
Өстим қушағында мен»

(Ж. Аймурзаев.)

деп жырлайтуғынынның мәнісі соннан ибарат. Уатансыз адам болмайды. Уатаннан айырылған адам болады. Оны бахытсыз адам деп есептейді.

Уатансыз адам,
Бахытсыз бұлбұл.

Уатаң адамға дүньяның жарығын бағышлайды. Оны жоқтан бар етеді. Ол тек өзіне емес ата-анаға, тууысқапларына, сәуер ярына, бала-шағаларына тийісін, олардың бахытлылығының тийкарығы нышаны ретінде жасайды.

«Атам күйеу болған жер,
Анам келін болған жер
«Гүлдин қаным тамған жер».

(Қоблан)

деп жырлаган шайыр адамның жаратылысының тийкары, оның камалатының тийкары, оның дәулетінің тийкары, туған жер — Ұатан екенігін дурыс көрсеткен.

Ұатан адамға оның дүниеде жасап атырғанлығына қуаныш, өзінің күшіне иесінім, өзінің елінің табыстарына мақтаным береді. Соның үшін «Ұатан үшін жан беріу мүмкін» дейді халқымыз. Ондай перзент Ұатан үшін жанын пидә еткен перзент хеш Ұақытта халық тәрәпинен умытылмайды. Оларға қарақалпақ халқы үшін Ерназар батырдың, Айдос бийдің, Маман бийдің, кейинирек Аллээр Досназаровты, Қасым Әуезов хәм т. басқаларды, өзбек халықлары үшін белгилі кирилер Ю. А. Ахунбаевты, Ф. Ходжаевты, Икрамовты хәм т. б. қазақ халқынан М. Әуезовты, Кеңесары Қасымовты, Амангелди Батырды хәм т. б. айтыу мүмкін.

«Ұатан күннен сулыу, алтыннан қымбат» дейді халқымыз. Себеби Ұатанды сүйиушілік ананың сүти менен киреди. Ананың тили менен қәлиплеседи, елдің напы менен беккемленеди, халықтың абыройы менен рауажланады. Ол өз перзентлерінің қәте кемшилликери үшін қандай жағдай, қандай система дүзгенлиги үшін жууап бермейди. Кериснише ол жағдайлар үшін ондағы қәте-кемшилликлер үшін Ұатан алдында оның садақ, улқызлары жууап береді.

Сонлықтан да Ұатанды сүйиу, ананы сүйиу менен барабар. Елди жаманлау, ананы жаманлау болып, «көпті жаманлаған көпшисіз қалады» дейді бизің халқымыз. Сонлықтаңда «Хәр ким елин жаман демес, жақсы дер» (Әжинияз). Қандайда жетиспейишлік, кемшиллик болса оны жақсылау Ұатан алдында хәм менің парызы хәм қарызы. Сол жағдай менен қоса сүйиуге тийислилик, Ұатанды сүйиудің тийкары.

«Құрбақа — бұлбұлым,
Искеним — бағым»

Ұатан гәдалигинде жасау адамды кемне қылады. Өзбекстан гәрәзсиз мәмләкет болып жәрняланғаннан бері қанша өзбек миллетінің адамлары шет елдерден келип өзлерінің ата-бабаларының қәбирлерін, жасаған үйлерін көрип, қанша тәспраер алып, қанша көзлерден жас алып атырғанларды билемиз.

1972-жылы бизің белгилі жазыушымыз М. Сейтниязов Мюнхенде болып өткен олимпиадаға журналист ретінде қатнасып ол жерде Ұатандарлық урыс дәуірінде пленге түсип жеткен қарақалпақлар менен сөйлескенде: Ұатанды бир көрип өлиудің қандай қәдирлисін былайынша билдирген: «Егер елге барып Әмиүдәрьяның суын қос-қолдың алақаны менен симирип ишсек, оннан кейін өлсек әрманымыз болмас еди» деген. Солардың ишинен Есемурат деген адам өзінің еки аяғының жоқ болыуына қарамастан, сол қыйын жыллары Қарақалпақстанның Тахтакө-

пир районына келип, ағайын-туысқанларын көрип кетип турған.

Бизің Қарақалпақстан республикамыз көп миллетли. Ол жерде жасап турған өзбек, қазақ, түркменде оны өз Ұатаным, өз елим деп есаплайды. Олар «Аталастың аты озғанша ауыластың тайы озсын» деген пикирде жасап Қарақалпақстанның экономикасының, мәдениетінің өсиуіне, гүлленуіне өзлерінің үлеслерін қосады хәм ол үшін гүреседи. Себеби, ол миллетлердің Қарақалпақстан Ұатаны болып олардың үкиллерінің хәр бири ұсы республикада өсип жетилисип, өзінің мийнетін сиырди, бул топырақтан камал тапты. Сонлықтан олардың Ұатан туйғысы ен дәслен Қарақалпақстан республикасы ҳаққында, оннан кейін оның миллеті жасап атырған республикаларға өтеди.

«Еркиң Қарақалпақстан» газетасында 1992-жылдың март айында Қарақалпақстаннан Қазақстанға көшип кеткен әпиуайы бир адамның қосығы жүректі тербендиреди.

«Туғылған жер Қарақалпақ елатым,
Сем уямсам, сеннен шықты қанатым,
Сенің бәрүа шың жүректен уатып,
Толғанарман жырмен өтер таңдарым»

деп жазып Ұатанның қәдирін жоқары бадалаған. Сондай-ақ ұсы газетада шыққан «Топырағым — мен үшін әзиз» деген (26—2—1992) мақалада «Миллетимиз басқа болған менен көшиу ҳаққында ойламадым. Көшкенде қаяққа барамыз; ұсы жерде туғылдым өсип-өндим. Қарақалпақстанымыз қандай гөззал. Көп жерлерде, қалаларда болдым. Қарақалпақстанның мийуеси, палмынан артық мазалысын татып көрмедим. Қауышымды бир тилисине тояр едим. Қуяшта пискен мийуени жесен әлбетте, мийрин қанады. Қәтте, көп түрлі кеселге ем Аралға суу түсприудің илажы болса, қыя жатқан таста гүллен кетеди. Қарақалпақ жери — ен абат, байлығы мол, шадлы елат болатуғынлығына исеменен».

Ұатанды сүйиу менен бирге Ұатанды қорғау бул перзентлик Ұазыйпа. Хәзир Қарақалпақстан республикасы Өзбекстанның құрамында болыуына байланысты биз Ұатанды қорғау дегенди пүткил Өзбекстанда Қарақалпақстан республикасы ҳаққында оннан кейін миллеті жасап атырған республикаларға өтеди.

Биз Өзбекстанның Қарақалпақстанның өткендеги бай тарихы менен, өскен мәдениеті менен рауажланған илим хәм техникасы менен әжайып ислери, табиғый ресурслары менен мақтанамыз хәм оны ардақлап хеш бир елден кем демеймиз.

Ер хәм ел билан дур ел хәм ер билан,
Елсиз ердің қәдирі дәрбе дәр билан.

(Әжинияз).

Азаматтың Ұатан деген үлкен анасы.

(Н. Юсупов).

Ели ушын белин буѳмаса,
Қашқан жауларды қуѳмаса,
Ұатан ушын туѳылмаса,
Қорқақ жигит неге дәркар.

(А. Давыдов).

«Гийне қылып жұртты таслап кеткеннен,
Надирин билмес жерде қызмет еткеннен,
Жет елдерде мүсәпірлік шеккеннен,
Урып-соғып қорласада ел жақсы».

(Әжипия).

Россия менсиз күн көрер-аў, ал мениң Россиясыз күнім қарап қой.

И. С. Тургенев.

Ұатан семьядан басланады.

В. А. Сухомлинский

Ұатан — өз бесігің, өз үйің.

В. А. Сухомлинский

Ұатан дегеніміз — ең иләуый сезім.

Л. Н. Толстой.

Хәрбір адамның терең мәнісі оның Ұатанға еткен мийнәти менен, оның адамгершилiгi, азаматлығы — оның патриотлық күші менен өлшенеді.

Н. Г. Чернышевский.

Патриот — Ұатанның абройын үстем етiу жолында өз халқына деген сүйiспеншилiгi жолына қолда барып, өмирин аямайтуғын адам.

Мирза Ахундов

«Қорғансыз, хуқықсыз еле социаллық ой-өрісi тар болған жерде, зорлық пәхен езиушилiк үстемлiк еткен ортада Ұатанға деген патриотлық сезім болмайды».

Мухтар Әбдеев.

Өз Ұатаның жан-тәні менен сүйiу адамшылықтың асқар шыңы.

В. Г. Белинский.

«Ұатансыз бахыт жоқ. Қим-қимнің де тамыр жаяр топырағы тууған жері».

И. С. Тургенев.

«Өзіңнің бауырларың менен өзіңнің Ұатаныңды қорғап ямаса тек өз Ұатаныңның мәнін қорғап, өміріңді құрбан етiуден артық қасыл мұрат жоқ».

Ф. М. Достоевский.

Ақ сүтін беріп, аңулап өсірген ананы қалай сүйсең, елңді де солай сүйiу — қасиетлi парызың.

М. А. Шолохов.

Ұатаның намысы үшін оттан қашпа,
Шың сүйсең, мақсәтiңнен қыл баспа,
Тайсалма, бар, Ұатаның құрбаны бол,
Өлімің орынсыз бол кетпес боспа».

Н. А. Некрасов.

Ұатаным жаным жүрегім хәм көзім хәм қасым менің
Бұл Ұатаның топырағы қасыл тауқар тасым менің.

Ибраһым Юсупов.

«Ұатаның — арын намысың,
Ұатаның — тәңің демекдүр»

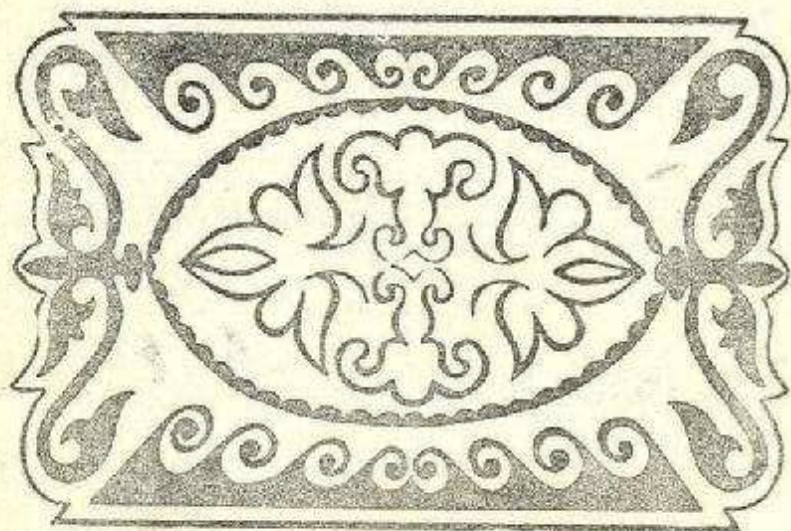
Т. Мәтмуратов.

Ұатансыз инсан — сайрамас бүлбұл
Ұатан гедейі — кепіс гедейі

Өзбек нақыллары.

«Өмір мен үшін бәрінен қымбат, өмірден қымбат мұхаббат, ал бірақ елімің еркінлігі менен азатлығы үшін зәрүр болса, екеуінде құрбан етiуге таярман».

Ш. Петені.

19. ХАЛЫҚ ПЕНЕН ДОС БОЛ...

Елде халықшыл адам жоқары бақаланады. Сондай-ақ «халық пенен дос болыу онын арын алыуда ғана емес, онын менен бирге жасауда, ашшы-душшыны бирге татыуда, онын менен ерсиң, қарасып кетиуде. Бердақ: «Жалғыз сүйіншім халқым панайым. Жуанымд солдырар душпан сол ушын» дегенде халық адамның абыройын көтеретугын, хошеметін беретугын, соның менен қатар керек жерде қорғапта қалатуын үлкен күш болып есепланады. Демек халыққа хызмет етиу, ол хызметті өзінің жеке басының талаптарынан жоқары қойыу әдепlilik хәм көргенлик.

Жигит болсаң арысландай туғылған,
Хызмет етиң удайына халық ушын,
Жигит болсаң арысландай туғылған,
Қайтпас хеш уақ қара бастың ғамы ушын».

Бердақ.

Халықшыл халық пенен бирге болыу, халықтың мұнын муңлау, жырын жырлау, көпшиликтін кеулинен шығу бул тек идея ғана емес, ал соның менен бирге әдепlilikте болып есепланады. Соның ушын «Халқы сыйлаған қалый болмас» дейди бабаларымыз. Инсан адамлар арасында, жәмийет ортасында өзінің мәні менен байланыстырыуы тийис. Ол халыққа, халық оған түсиниуи

керек. Оның ушын дер орында халыққа жуан күш болып барлап, бақлап хәм сезип барыуы керек. Оның күн тәртібіне қойған сорауына жуап табыуға хәркет етиуи шәрт. Оның ушын үлкен революциялар қылу зәрүрли емес. Ол сол көшениң, сол жәмәәттиң, сол қонсы-қобалардың мәллеринен шыққан талаптар болып есепланады. Ол талаптарды бирден орындап таслауда зәрүрли емес, ал оны жарыққа шығарып, оны көпшиликке жеткизип, оны жырлап барыуда халықшылықты тәмийинлейди.

Адам күшан, билимли, илимий, адам болыуы мүмкин. Лейкин, оның адамылық қасиети тек өзін сүйиу, өзине хызмет етиу емес, хәммеге хызмет етиу, жұлдыздан жарқырап хәммеге нур шашыуға урынбаса ол инсан бола алмайды. Соның ушын халық дурыс айтқан:

«Алым болыу аңсат
Адам болыу қыйын»

Сақый, намыссы, мийзамкеш, кишипейил, мийнеткеш, мийирбан, көпшиликке болсын деген адамларды халық жақсы көреді оған хәуеси кетеді. Ондай балалардың тек ата-анасына рахмет айтып қоймастан оны «өзінң бала» деп айтады. «Жақсы бала тек әкесиниң баласы емес, елдин баласы» деген усминан қалған.

Жаман, пәскеш, мәскүнем, хулиган, жәнжелпараз балалардан әке-шешесиде безеди. Себеби, ондай бала ата-ананың жүзин төмен қаратады.

Ақмақ болса туған балаң,
Өмириң зимиғанға мөзгер»

Әженияз.

«Есикке келтирер төрде басыңды,
Тилеп алған улың қадап болмаса».

Мақтұлқали.

Халықшыл адам рахмет алған сайын, алғыс алған сайын алсам екен, халыққа пайдалы бир нәрсе ислесем екен деп мақсет етеди. Соның ушын халық құрметине, оның дыққатында, итибарында болады.

Даналар айтқан: «Ақыллы адам басқа биреулердин, кәтесинен сабақ алып, ондай қәтелерге жол қоймауға тырысады. Жаслықта халыққа хызмет етти абырой арттырсаң қартайғанда ол абырой оның өзіне хызмет етеди».

«Ғош жигитке қостар болса елаты,
Кем-кемнен артады онын қуаты».

Бердақ.

«Айна-айна емес,
халық қана».

«Өзің хақ болсаң,
Халық саған жақ болады».

«Ер жигит елі үшін туғылады,
Елі үшін өледі».

«Ер туған жеріне

«Жақсының жомарттық нәрер кеуліне,
Оған құда берер ығбал-пейліне,
Жақсының халық ерер қалмай кейпіне,
Жаманнан бас болса басты хор өйлер».

«Аспанта ұшарсаң болса қанатың,
Шад боларсаң шадлы болса елатың,
Халқың менен болса тілек мұрадың,
Сапа сүрсең ұзағына ел менен».

Құнқожа.

«Егер сен дауықат адам болсаң халқыңның тағдіріне
қабырғасы қайыспайтуғын қалтаң басты адам деуің болма».

Алишер Навоӣ.

Егленбес зйям айланар,
Базардағы нырық бузылар,
Асқан дәулеттер айрылар,
Ауыз біршиликсиз өлден,

Мақтұмқұлы.

«Дүньяда туған әлишпен артық ел де, жер де жоқ»

Ғабит Мүсірепов.

ҚАБУСНАМАДАН

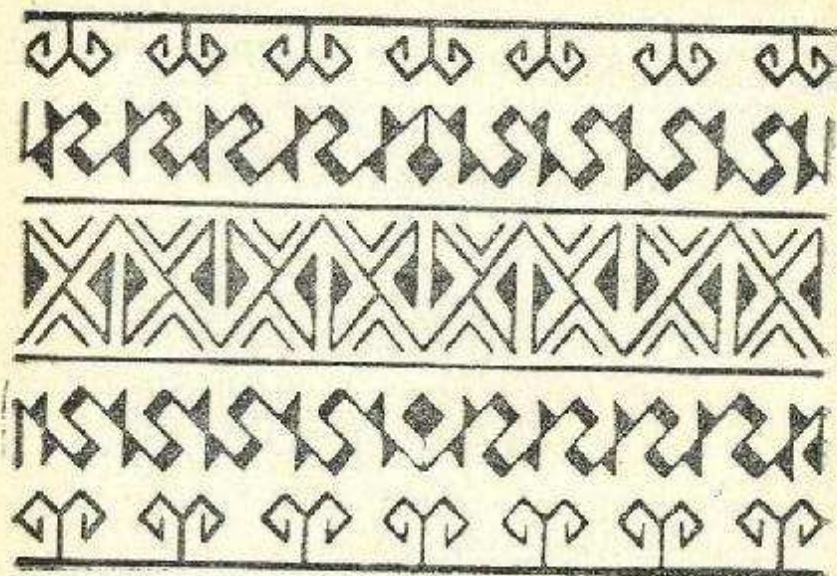
Халықтың жақсы хәм жаман тәрептеріне дыққат сал, олардың пайдалы хәм зиянды істерін хәм буа істердің қандай нәтиже бериуін қарап бар, оннан кейін өз мәпинди талап ет хәм қайсы нәрсенін халық мәпине жақын тұрғанын үйрен. Мине, усынан ақыл хәм өнер үйренип бәлент мәртебеге ерис. Бул ис сенде еки нәрсе менен пайда болады. Я билген өнеріне жараса ис қылыу жолы менен яки билмеген өнерди үйрениу жолы менен. Себеби Сукрат дәким айтыпты: Өнерден жақсы нәрсе жоқ, хәм билимнен ұллырақ нәрсе жоқ, ар-уяттан жақсырақ безеу жоқ, пейли қаралықтан жаманырақ душпан жоқ. Бир саатта бийкарға өтпесин, сонда ғана өнер үйренесен.

«Мен үшін халқыма, Уатанға хызмет етиуден артық хеш нәрсе болмайды. Өмиримше халыққа пайдамды тийгизсем деп тиришилік еттим».

Г. К. Жуков.

«Халық улы елі үшін,
Ар-намысын сатпайды,
Қыянат қылып халыққа,
Душпан дұзын татпайды».

«Қырық қыз».

20. АТА — АНАНДЫ ҚӘДИРЛЕ...

«Ата-ананды қадірле,
Өлгенінше жақсы сөйле,
Мал тапсаң торқаға бөле,
Өсеріне жақсы балам».

Уллы Бердақтың бұл нәсійхаты хәмме ғақыт ядқа алған хәмел қылған адам бахытлы хәм дәулетли болады.

Адамзат өзінің ең әжайып қасиетін, яғни ата-ананың алдында перзентлик парызын хәмме құрмет пенен атқарып киятыр. Бұл оның мәдениеттілігінің, адамилығының белгиси ретінде айрылып турады. Перзент үлкен бе, киши ме, хәмме ғақыт ата-анасының хызметінде. Ата-ана алдында шарапатлы парызды ұмытпай оған бийпәрұалық етіп инсан алдында жүдә үлкен қиянет болып есапланады.

Адамның хәр бирінің ата-анасы бар хәм болған. Себеби, олардың ата-ана дүньяға келуінің бириини себепшиси. Бала оның өмірінің жалғасы. Бала ұшын өзін қыйған, берген берген, керек десе жанын берген. Себеби, бала ата-ананың етінен жаралған көзінің қарашығы, белинің мәдаты, кеуілінің хошы. Сондықтан белгилі жазыушы И. Юсупов,

Космосқа кетсем жерде жұрттан бұрын сағынар едім.
Егер сен туғанда мен не қылар едім,
«Жаратыушы ким?» деп егер өзімнен сорар болса,
О, құдіретли атам! Саған табынар едім»,

деп анаһын құдіретін солай көрсеткен. Ол баланың жаратыушысы, ол тийкары, ол ең гөззалы хәм ең қасыл мураты.

Ибраһым Юсупов: «Ана киршик болса, перзент көз болар,
Перзент — кештер, ана зер гүмбез болар,
«Аналық хакымы толық өтсін».
Деген гөп кернеусіз құрғақ сөз болар» десе,

Ғаламд Алижан: «Перзент бир гүлдур, ана бир босаң,
Соның ұшына пүткил жақан гүластан»

деп ананың шарапатлы қасиетлерін бөлект бағалайды.

Қайсы бир халық болмасын өзінің турмысындағы қасиетли сөзлерін, ийгиликли істерін ананың аты менен байланыстырады. Қолына қалам алып, хат танып баслаған бала алды менен ана деген сөзді жазады. Жазыушылар менен шайырлар, ойшыл даналар өзінің ең жақсы деген мийнетлерін алды менен анаға арнаған.

Адамлар «Ананың ақ сүті урсын» деп ғарғанатұғынлығына ананың табиғий күшінің пәтийжеси. Ұлыұма халықтың анаға болған құрметін хеш нәрсе менен салыстырып мүмкин емес. Ананы аспандағы ай менен, күн менен, жақты жұлдызлар менен, бахасыз қасыл затларға теңеу дәстүрлерімізде де, өз тилимізде де бекем қалпылскен.

Сондықтан да М. Горький «Ананың даңқын көтерейик. Оның мухаббатында, күннің нурында шек жоқ. Дүньядағы ең қасыл затлар күннің нурынан, ананың сүтінен пайла болған. Ана — қайалсыз шайырда жоқ, жазыушыда жоқ, қахарманда жоқ...» деп жазды.

Бундай ең қадирли адам ұшын қанишама құрмет етсең, қандай қасыл сөз айтсаң арзыйды.

Мұхаммед пайғамбардың адам ең дәслеп кимди сыйлау керек дегенде ол «ананды» деп жууап берген. Оннан кейін кимди дегенде тағы «ананды» деп, оннан кейін «кимди» дегенде және де «ананды» деп оннан кейін кимди дегенде «әкеңди» деп жууап берген.

Бизин белгилі жазыушымыз Т. Қайыпбергеннов өзінің «Құдайдың неше аты бар» деген кітабында. Оның бир аты «Ана» деп көрсетеді.

Ғәким Ұлықпан өзінің кітабында патша Анушерұан Әдилдин өзінің дана ғәзирі Бузургмехре берген сорауында хәм оның жууабында да ананы алпешлеу көрсетілген. Ол «құдайдың кеуілі қалай табыуға болады? деп сорағанда оның ғәзирі Ата-ананды шад қылуы менен деген екен.

Ана-балаға жан беруі менен ғана емес оны тәрбиялап шығаруға да үлкен роль ойнайды. Ол түн уйқысын төрт бөліп балаға қарайды.

«Бала, бала деп
Түнде шоршып ояңған,

Түн уйқысын төрт бөліп
Музды бесік таяған».

«Қосық айтып бас ушымда анажан,
Тейде билмей қалдым танын атқанын».

Батыс халықтарында мынадай әпсана бар. Бір кемпірдің жалғыз баласы болыпты. Ол жигит бір қызға ашық болған екен. Қыз мени аламан десең ананың жүрегін алып келесен деген шерт қойыпты. Бала не қыларын билмей қапа болып жатырғанда, анасы оннан не болғанын сорапты. Сонда анасы дөш бір иренжімәстен жүрегін беріуге қайыл болыпты. Жүректі алып қыздың үйіне қарап жуырып баратырып, бала сүнигіп кеткенде де баланың қолындағы жүрек «Балам жараланбадыңба?» деп сорапты дейді. Бұл ананың балаға деген мұхаббатының қандай жоқары екенлігін көрсетеді.

Хөш бір ата-ана өз перзенті хақында жаман сөз айтқанды қалемейді, өз перзентін жаман болсын деп ойламайды. Оған үлкен үміттер жүктейді. Соның үшін туылған уақытта оған ат таңлап жақсы көрген адамдардың атларын қояды. Сондай болса екен деп орман етеді. Соның үшін хәмме адамдар ишінде ең қадирданы бала үшін өзінің мийирбан ата-анасы. Сонықтаң ата-ананы сыйлау хәм қарыз хәм парыз.

Ақ сүт берген ананың,
Балада хақы көп болар,
«Ана деген мийирбан
Сыйлайгер балам ананды,
Ата деген қадирдан,
Сыйлайгер балам атаңды».

(«Аламыс»)

Лейкин, «Ананың кеулі балада, баланың кеулі далада» дегендей ата-ана алдында перзентлік парызын түсінбейтуғын ямаса натуұры түсінетуғын ұл-қызлар ушырасып турады. Бұндай перзенттер тек пұл беріп туыу арқалы өзінің парызларын орындап туыудан ибарат деп түсінеді. Теренірек қарағанда бұл надүрыс. Ата-ананың перзентлерінен талабы хәр қыйлы: біреулері материаллық жәрдем болса, екіншілері жийи-жийи көріп туыуды күсейді, үшіншілері бірге отырып сөйлесуін нита етеді. Улыұма хәр бір ата-ана балаларының келешекке умтылуына, оның арзыу-арманларының орындалуына шерик болғысы келеді.

Соның үшін айтқанлар:

«Жақсы перзент сүйеңіз,
Жаман перзент күйеңіз».
«Қудайым берсе бір хадалдан перзент,
Қартайған уағымда жас етер сені»

Мақтұмұлы.

Шынында да ата-ананы сыйлау, оның менен бір пикирлес болуу «Атан жауға шапса бірге шап» оның сөзіне құлақ салуу, жүде әхмийетли. Ата-анаға меҳрибан болып, тилегін орындаған перзент ата-ананың абройы болып төрден орын алуына мүмкін-қиындық береді. Ал керісінше өз ата-анасының нәсіпхатын алмай оларды хұрмет қылмаған перзент өзінің әдепсізлігін менен атасының төрдегі басын есікке шығарады.

Семьядағы психологиялық ауҳал, тынышлық, татыулық, ата-ананың өз-ара қатнасы балаларға тәсір етсе, балалардың өздерінің ауызбіршілігін ата-анаға тәсір етеді.

«Жақсының үйінде
Ойын тамаша,
Жаманның үйінде
Ұай-ұай аранша»

Т. Жұмамуратов.

бұл жағдай ата-ананы сыйлауға нұқсан келтиреді. Ата-ананың алдындағы жасалардың ұрыс-қағысы бұл үлкен әдепсізлік болып есепланады.

Балалардың ұрысқақ, жәңжелпараз, өмірге наразы болып жүруін ата-ананың кейінлеріне жаман тәсір етеді. Ал мийнеткеш әлпайым перзент хәр сапар ата-ананың бахыты болуын ойлайды. Қишкенә нәрседен-ақ олардың кеулін алып, оларды шад етеді. Демек балалар ата-анасы шад болсын десе, ең дәлел олар әдепті болуын керек, өз жұмысын хадал хәм епін ат-қаруын керек, мийнетшендікті күшейтін, өзінің табысы менен ата-анасын қууандыруын керек.

Ата-анаға бақыруға, оны азарлауға болмайды. «Атаға не қылсаң алдына сол келеді», деген дүрыс нәсіпхат. Жүде ашыу-ланып қалған жағдайда өзіңді ұсалап, ата-ананың сені әлпешлегенін, саған меҳир мұхаббат ислеген пайытларын еске түсіріу керек.

Ата-ананың отырарда астына қалың төсек салып, көпшік қойуу, дәстүрханды тазаалап, төрге отырғызып иәйек болуу керек. Отырысшаларда, мерекелерде, үйде, ата-анадан жоқары отыруу әдепсізлік болады.

Егер ата-ана бийтап болып қалса, онда олардың хал-ауҳалын тез-тез сорау керек. Оған бір нәрсе ислеп беріуге, шай демлеп, дөри жегізіп кеулін алу керек. Үйге бір нәрсе алып келінсе, ямаса бірінші өнім піссе, ең дәлел ата-анаға көрсету керек. Олар өзге риза болады. Бірінші өніммен жаналық ислеп, жана өнімге жеткенше қууанып қалады, жақсы тилек тилейді. Әкелінген заттан не ислеу керектігіне кеңес береді, ямаса қутай болсын айтады.

Қыз бала, сондай-ақ ұл балада ерте туып шай қайнатып, дөгерекке қарап кишигирим жұмыс иткерсе бұл сол ата-ана үшін үлкен хұрмет хәм оның алдында жуғанкершілік, мийнетдарлық.

Ата-анаға ананы алып бер, мынаны алып бер деп қыйнай бериуге болмайды. Анауда анадай кийім көрдім, мынау да мынадай жиһаз бар екен деп налай бериуге де болмайды. Олар оны пайдалы деп тапса, мүмкіншілігі болса өзлеріде қарастырады. Себеби, баланы қатардан кем қылмау олардың өзінше хәуесі хәм ойы болып есапланады.

Баланы оқышылық дәуіріндегі айрықша оқыуы, айрықша әдептілігі бул ата-ананың қуанышы. Ол келешектегіде хәзірдегіде ата-ананы сыйлаудың басламасы. Ол баланың бахытының жаныуы. Ата-ананың құрметіне ерисиу. Хәр бир адамның өмірінің гүлленуінің тийкары.

Содай болса, дүньяға келуіне себепші болған, тәрбиялап өсірген ата-ананың тапсырмаларын ұмытпай орындаған бала, әдепті бала. Соның үшін балалардың ата-анаға құрмет қылып, разы қылуы, ақ пәтисын алыуы оларға ашшы сөйлемей, сүйспеншілігінді исте де, сөзде де билдирип тұрыу үлкей адамгершілік.

«Ерліктің болар ең зоры,
Ата-ананың кеуіп тал,
Тәрбиялап өсірген,
Еңбегін жұрме заман»

(С. Мажитов).

«Ата-анасын күтпесе,
Айтықтарына көнбесе,
Ата-анам демесе,
Жаман іспәнт неге керек?»

(А. Дабылов).

Ата-анаға тирилгенде ұсындай құрмет еткеніміздей, олар қайтыс болғаннан кейінде рахмет және ықлас пенен еске алыу, олар үшін қайырлы ис іслеу, қарыздары болса бериу олардың үссияттарын орындау, жақсы көрген жолдасларына құрмет етиу баланың қарызы болып есапланады.

АНА ЖҮРЕГІ

(рафият сөзі)

Жигит айтты: «Не десен де көнермес,
Бас алып жетемен сүймесен егер.
Босағана бас қойма, ақ өлемес.
Маған хаял болып теймесен егер».

Мәхкір сұлуы мәсайрайды жол таслап,
Айтты: онда бар шәртім бар — тилегім:
Анық мені сүйген болсаң ыраслап,
Өкеліп бер өз аяғыңның жүрегін».

Жарымес жигит үйіне тез барды да,
Бел байлады бөжеріуге тилекті:

Кемпірдің басына бір қойды да,
Гейдесінен жулып алды жүректі.

Жығылды сүрінгіп ол босағаға,
Жүрек түсті уысынан ұлының.
Жерде жатқан жүрек айтты: «Абайла,
Ауырмадыма қеш жерің, құлным!»

И. Юсупов.

«Атасы ашшы алма жесе,
Ұлының тиси қамасады»

Махмұт Қашқарий.

«Кімде кім ата-анасының разылығын алған болса оған қандай жақсы?! Алла Таала оның өмірін ұзайтады.»

(Мың бір хадис М 811)

«Адамлар ишінде қатып кесіге қарағанда ақылырағы оның еридур. Екі кесіге қарағанда оның ақылырағы—оның анасыдур»

(Мың бір хадис М 137).

«Бейіш аналардың аяқтарының астындадур».

(Мың бір хадис М 377).

«Ата-ананы ұмытқан жас — опасыздың опасызы, рахәмсіздің рахәмсізі».

(Ғабиден Мұстафин).

«Ана өз баласын жаны менен де қаны менен де сүйеді».

(Б. Г. Белинский).

«Ата-ананың қадірін билмеген — халық қадірін биле алмас».

(Ғабиден Мұстафин).

«Ата-бабасын сыйламау — азғындықтың белгісі».

(А. С. Пушкин).

«Атаң қайтыс болғаннан кейін оның дослары менен байланысты дауам еттиріу ең жақсы істерден есапланады».

(Мың бір хадис. 750).

Атаны қастерлеу, алланы қастерлеу. Оған гүнакар болуу аллага гүнакар болуу менен барабардур.

(Молда бир хадис 529).

Әй, балам, ақыл жүритип билгил: ата-ананың құрмет-иззетін мойыңға алуу лазым, себеби, перзенттің түп-тийкары ата-анадур. Не ушын ата-анамды құрмет қыламан, деп кеулице келтирме.

Олар сениң ушын өлімге де таяр тұрады... Сен соны биліуің керек.

Егер хәр бир перзент ақылы, дана болса, ата-ананың меңір-мұхаббаты ушын хеш нәрсені орынлаудан да бас тартпайды.. Ата-ананың жұмысы — сени тәрбиялап өсіріу хәм саған жақсылық үйретіу.

Ата-ананың кеулің хеш те ренжитпе... олардың жүрек-баурын дағлама.

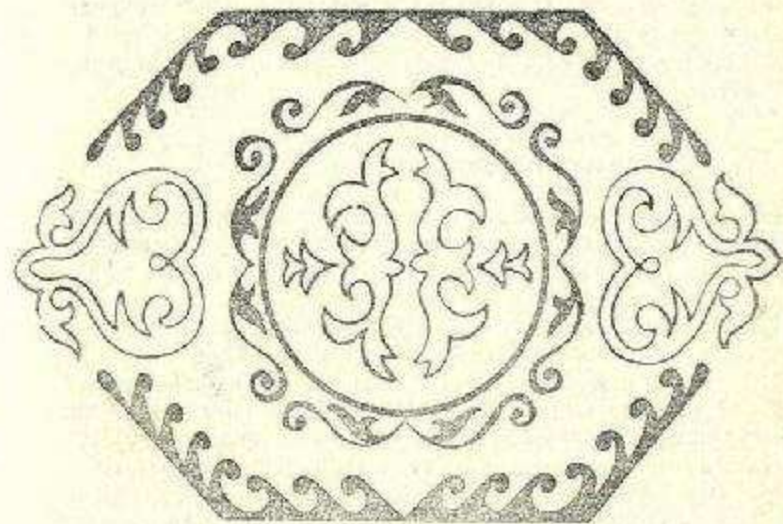
Сен ата-ананың хаққына дін жарынан әмел қылмасанда ақыл мүриүбет, амангершилик көз-қарастан әмел қыл. Қорғил, ата-ана саған жан-тәни менен ғамхорлық қылар, егер сен оларға қәте ис қыжсаң, сен хеш қандай жақсылыққа саяуар емессең, себеби адам ата-ананың (дәреғинің) жақсылығын билмесе, басқа биреудің жақсылығына баға бере алмайды хәм өз перзентінің сени құрмет қылуың қалесен сен де өз ата-ананды құрмет қыл, себеби ата-анаңа қандай ис қылсаң, перзентің де саған сондай ис қылады.

Адам мийғаға, ата-ана дараққа ұқсайды. Дараққа жақсы тәрбия қылсаң хәм құрметті көбірек қылсаң, сен хаққындағы олардың дууасы тезирек қабыл болады.

Егер ақылың болса, өнер үйрен, себеби өнерсіз ақыл — ли-иассыз тән яки бет-әлпеті жоқ адам сыяқлы. Билим — бұл ақыл белгиси деген екенлер.

Перзентім! Ескертемен, өнерсіз киен хәмме уақыт пайдасыз болар хәм хешкимге пайдасы тиймейди. Денеси тап саясы жоқ, тикени муғилан өсимлиғине усайды, өзине де, өзеге де пайдасы тиймейди.

Қабуснанадан

21. ТУҰЫСҚАН-ТУУҒАНЛАР, АПА-СИНДИЛЕР...

Хеш ким тууысқансыз ағайынсыз емес. Себеби, хеш ким жердің жарығынан шықпаған, оны адам дөреткен, ал адам көп тамырлы.

Тууысқанлар бир ағаштын путағы сыяқлы бир тамырдан өскен. Бирге тәрбия көрип, бирге ишип жеу, кииниу, турмыс рузыгершилиғинде ержеткен. Сонлықтанда тууысқанлық байланыс хеш нәрсенің салдарынан, (жаманлау, ақша, байлық) бузылмауға тийисли. Өз тууысқанларына мийирман болмаған адам, оның хуқықларын гөзлемеген адам басқаларда мийирман бола алмайды, басқалардың мәніне де итибар бермейди. Тууысқанлардың пайдаларын гөзлеу, оны өзіңнің пайдандай көриу, бул адамның әдеплилік қасиеті.

Семияда ағалар, апалар, әке-шеше орында болады. Оларға да құрмет көрсетиу, олар менен де есапласуу, оларды да жақтау, оғада әхмийетли әдеплилік.

Демек, тууысқанлардың өмир жолына әхмийет берип, олардың мәллерін умытпай, оның өзинненде жоқары болып шығуына үлесинди қосу әдеплилік, мәдениетлilлiк. Ол адамға үлкен аброй хәм таусылмас бахыт береді. Тууысқанлар менен татыу жасау бул үлкен ғәнийбет хәм табыстың гиреуі.

*Ағайын татыу болса ат көп.

Абысын татыу болса ас көп.

дейди халқымыз.

Туұысқан-туұғанлар, апа-сиңлилер арасында татыулық қатнас, жас кишиниң жасы үлкенге құрметинен дәрек береді. Сонын менен қатар көп семьядағы тәрбиянында қуралы. Семьядағы ауызбиршилк, бирге ислесиу, көмеклесиу жәмийетлик ислерде өтеді.

«Ағасы бардың жағасы бар,
Иниси бардың тыншы бар»

деген халық, яғни ағасы ининиң абройын көтереді. Иниси ағасының ининиң питиреді. Семьяда татыулық жәмийеттиң табысы.

Семьядағы татыулықты, ауызбиршилкти балалардың жас фактынан баслау керек болады.

Бала ажағаға, ажапаға, үке қарындасларына жүде мийирбан болып қолындағы бір тислем нанды да бөліп жеп, олар менен татыу жасауы керек. Ата-ана алдында өзинен кишкене балаларға тәйе берген ажаға ямаса ажапа, ата-ананың кеулине тийеді. Ұл балалар әсіресе апа-қарындасларына қол силтеуі әдепсізлік болады: «Қыз баланы урыуға болмайды. Урсаңыз ол бахытсыз болады», деген гәп дұрыс. Сонын үшін қыз балаларда конфликтке бара бермей, еркекше бола бермей қызылық-нәзікқилікке тәрбиаланыуы керек.

Семьяда ҳәр бир бала өзинен үлкен балаларға құрметти сақтау керек, олар менен әлпайымлықта қатнас қылып «сен» деп айытнауы керек. Бизин ата-аналарда балаларды ала-гүла көрмеу керек. Бул еркетайы деп басқалардан артық көринген бала, ямаса көп қыздың ишинде бир өзи деп оған айрықша диққат қойылған бала кейин әдепсізлікке бир адым жақын турады ямаса әдепсіз дәрекетлерди ислеп ата-ананы зары-гирян қылады.

Ажағаңның, ажапаңның затларына сорауымз тийиуге болмайды. Мейли ол сақый болсын, үкелеринен ҳеш нәрсе аямасын онан бир ауыз сорау әдепшилик белгиси. Сорамай алыу, менсінбеулик болып оның кеулине зәлел келтиреді.

Кейин ҳәр биреу үйли-жайлы болып кеткенде апа-сиңлилер менен, аға-үкелер менен қатнасық күшли болуы керек. Булар бирин-бири тек мақтап жүриу керек. Онын мансабы өссе, оның абыройын бұрынғыданда бетер көтерип, онын кишкенеиндеги ҳәм үлкейгендеги тек жақсы тәрептерин айтыу керек. Бизде жаман әдет бир үлкенге адамның қандайда бир кемшилликтерин излеп соны айтып өзін жоқары қойып отыратуғын. «Ол ким бәлшты», «кешегі ламсер еди» қ. т. б. Бул гәптердин туұысқанлардың аузынан шығуы дослыққа мәлел келтиреді, кеуил қалыспаға себепши болады

«Жаман болса туұысқаның,
Күйил писип шығар жапың,
Ақ бетиннен қашар қаның,
Өсендағы ол қарамас»

(Бердақ).

Гейпаралар өзиниң мал дүньясына исеип, менменсисе, көзингәплет басып аға-инисин, апа-сиңлисин ұмытса, бундай адамларды жәмәт жек көреді. Бәри бир ҳәмели, дүньясы қолдан кеткенде оның дөгерегинде қал ауқал сораитұғын адамлар болмай өзін бахытсыз сезеді. Сонын үшін семьяның арзалары менен қатнаста әлпайымшылық, меҳрибаншылық, өз-ара жәрдем үлкен әҳмийетке ийе.

Әсіресе, семьядағы өзинен кишкенеелерге мийримли болуы олардың тәрбиясына ата-анаға жәрдем беруі ҳәр бир баланың жууапкерли ини. Оларға орынсыз бақыруы, урыу-соғуы, жаман әдетлерге ийтермелеу, оларды әжиуалап күлиу, масқаралау, ермеклеу әдепсізлік болады. Себеби, олардың кемшиллиги ата-ананың ҳәм оннан үлкен семья арзаларының кемшиллиги деп түсинуі керек. Себеби «алдындағы арба қайдан жүрсе, кейинги арба соннан жүреді» деген халық.

Олай болса үлкен балалардың ини, үлкенлерине қатнасы, жүде әҳмийетли. Аға-апаалардың минезине не ұқыпшылығына қарап кишкентайлар өседі ҳәм оларға еліклейди, сондай болсам екен деп ҳәүес етеді. Егер олардың минез-құлқы жаман болып «ата бийзар», «ене бийзар» болса сөзсиз ол әдетлер үкелерине де жұтады, олар да сонын жолына түсип кетиуі итимал. Сонлықтан кишилери мийирбан болуы, оларда жаман әдеттен сақтау, әдеп-ли қылып тәрбиялау тек ата-ананың емес, ҳәмме ажаға-ажапалардың да ислери болып есепланады.

Ұлыма жақын ағайын-туұғанларын сүйегенлер, оны ким болса соған жаманлап сол арқалы өзін жоқары қойып абыройлы боламан деген адамлар жақсы адам саналмайды. Әйтеуір нәрсе-ге өкпелеу, болмас нәрсе-ге ашыулануы, олардың кеулин қалдыруы әдепшилик емес.

Ағайын-туұысқанларға бир уялық сөзин менен қарау, жақынлығы бойынша құрмет ҳәм сүйиспеншилк көрсетуі, мұғажарына жәрдем беруі, үйлерине барып хабар алып туруы, бир нәрсе-лер менен кеуиллерин көтерюі, құтлықлап туруы, узақтағыларға хат жазуы, сәлемлемелер жиберюі, солай етип ағайыншылықтан қол үзбеу адамның тийкарғы парызы. Себеби, семья ағайын-туұғанлар менен айбатлы, бекем ҳәм қууатлы болады.

Үйге қызмет етип жүрген жақынларға да құрмет жүде әҳмийетли. Оларға да семьяның бир арзасы ретинде қарау, ден саулығына, рууый өсиуине әҳмийет беруі, жегенинен жегизюі, кийгенинен кийгизюі адамның әҳмийетли ұазыйпасы.

«Қарындасларды сыйлау, раҳим қылуы, хош қылықшылық ҳәм жақсы көриушилк журтты ҳәм өмирди зияда етеди»

(Мың бир ҳәдис 519).

«Жаслардың жақсылары — өзін үлкен жастағылар сияқты салмақты тутатуғынлары. Үлкен жастағылардың жаманлары — өздерин жас балалар сияқты жеңил тутатуғынлыаур»

(Мың бир ҳәдис 428).

«Жамап адам жақынға да жатындай»

(А. П. Чехов,

«Өзине-өзі анық болушылық, бұл адамның үлкен соры. Бұл
«ен дөслең өзимшиллікті, өзимшиллік күншиллікті туұдырады»

(Мұхтар Әбешов.)

«Өзимишил хәммеге ортақты өлердей жек көреді, ол адамды
адамзаттан айырады, адамды бөлек бір жағдайға апарып қоя-
ды, оған өз қара басынан басқалардың бәрі жаман».

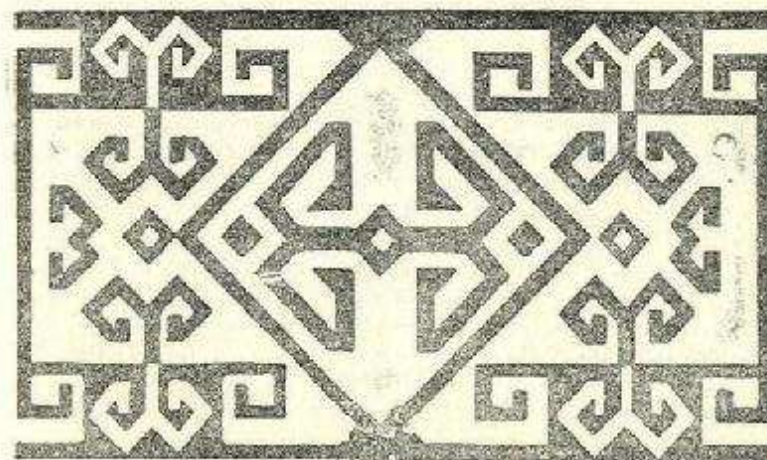
(А. И. Герцен).

«Таласып емшек емискен
Тай қулындай тебискен»

(Алпамыс).

«Жасы үлкенді сыйлағанның өзі сыйлы болады».

(Махмұд Қашғарий).

«УЯДА НЕ КӨРСЕҢ...»

Семья бұл кишкене мемлекет деп есеплеуға да болады. Хәр
бір мемлекеттің өзіне тән өндірісін оны бөлістиріуі, сыртқы
хәм ішкі сиясаты, экономикасы болған сияқты, семьяда да ұсын-
дай тәрептер жасап ол басшылықты, қонысшылықты талап етеді.
Егер ертеде семьяның ауыр жүгін көтеріу үшін, дау-жөнжелде
айбатлы болуы үшін адамдар қудайдан көп балаларды тілеген
болса, соң хәр бір халықтың ең бақалы кәсіпін санының көп-
лігі болған. Жәмийеттің социаллық жағдайы адамдардың бун-
да жақсы өмір сүріуі де ұсыған байланысы болған. Солай
етіп семьяның дүзіліуіне үлкен әхмийет берген семьяның ма-
нін қорғаған ол семьяның ар-намысын сақтауға, сырын шашпау-
ға, семья ағзаларын садықлыққа тәрбиядаған.

Шынында да адамның өмірінде семьяға, досларға, ұатанға
садық болуы керек. Егер олай болмаса адам семьядан шетлей-
ді. Оның ісінимінен шығып, ақырында ол ғарғысқа ұшырайды.
Ондай адам досқа да, ұатанға да нұқсан келтіреді. Оны опасыз
деп атайды хәм олар адамларға жапа келтіреді. Ұлыұма бір
әхмийетлі себеп болмай тұрмыс құрмағанлар өзінің адамгер-
шілік ұазыпасынан қашқан болады. Себеби адам өзінің адам-
гершілік қасиетін, абыройын, намысын тек ғана үйлену арқалы
қорғай алады.

Семьядағы тәртіп, өз-ара қатнас, ондағы демократизм үлкен
әхмийетке иіе. Лейкин, семьяны әке ол болмаса ана, ол болмаса

үлкен балалар басшылық етіп, оның сөзі орынланып барылуы керек.

Семья басшысы әділ хәм семья ағзаларына орынлы басшылық етіп барса, ол семьяда тәртіп хәм өз-ара құрмет, мийнетшенлік үстемлік етеді. Олардан шыққан балалар әдепті, мийирбанлы хәм мийнет сүйгіш болып өседі. Ол семьяның да абыройы артады.

Хәр бир ата-ана өз перзентлерінің ержетіп, құтлы үйлі-жайлы, бийгөрез семья болып шаңарақ көтерілуін, ол шаңарақтың бийік болуын арзұ етеді. Ондай семья құруу хәр бир ұл-қыздың ұазыйпасы болып, оған ақыл хәм денелік жақтан таярланыуы хәм семьяның ауызбіршілігіне сақтауға талпынуы керек.

Ата-ананың семьясынан бөлінгеннен кейін адам өз пикиріне иесініп, өз билегіне сүйеніп тұрмыс қылады, қыйыншылықтардан шығады. Бұл оның ата-ананың семьясындағы балалық дәуіріндегі алған әдеп-иқрамлылығына, тәжірибесіне, билиміне, көргеніне байланысты. «Уяда не көрсен, ушқанда соны илесең» деген нақыл дұрыс. Адам баласы өзіне рәхәтти, хақыйқый сүйіспеншілікті, мийирбанлық сезімлерін ана құшағында, әкениң шаңарағында табады.

Ата-ана баладан хеш нәрсе аямайды. Перзентінің сорағанын тауып беріуіге, оны қатардан кем қыламауға жанын пидә етеді. Оның ырайына қарайды, сөзіне құлақ салады.

Ал, бала болса өз келешегі үшін емес, ал көбірек ойынға беріледі. Соның үшін «ананың кеулі балада, баланың кеулі далада» деп айтылған. Демек айырым балалар ата-аналардың нәсіпхатын тән ала бермейді, азғантай тамаша үшін, хәр қандай пайдалы истен бас тартады. Лейкін адамның ким болып қалипласуы балалық дәуіріне, балалықтағы әдебіне, алған тәжірибесіне байланысты. Баланың үлкенлердің әнгимесін тыңлауы, олардың нәсіпхатына құлақ қойуы келешегіне пайдалы болып есепланады.

«Бір ғарры айтса әнгіме,
Иісесі хаққа қойдым құлақ»

(Бердақ)

Өзінің өмірбаяндық шығармаларында Бердақ ғаррылардың нәсіпхатын жоқары бағалаған хәм өзінің адам болуында әхмиетін көрсеткен.

«Ғарры сөзі нәсіпхатдур,
Билегенлер надан екен»

(Бердақ).

Семьяда мийнетке үйретіуі камалға келіудің тийкары. Мийнет етпеген адам бахытлы бола алмайды. Бөлек үй болып кеткенде де ата-ананың семьясының бір адамындай болып қалуы, оған

жәрдем хәм бирлікте ислесіуі, бирлікте дем алуы, бирлікте журиу бұл жүдә ажайып әдептілік болып есепланады.

Семьядағы хаял — ошақ иісесі, үйдің берекеті, оның мийрим-лигі, сабырлылығы, ақыллылығы қандай адамды болмасын өзіне тартады. Өз ерінің тілін табыуға тырыспаған, оны бағалай билеген («Ерің — пірің») хаял бахытлы да, бақалы да бола алмайды.

Сүйіп қосылғаннан кейін сүйгеніңе пүткиллей беріліп, күндіз де, түнде де оның кеулінен шығуы керек. Қолын бос болса, ұақтыңды сүйгеніңе жумса, солай етіп оның мийнетке құштарлығын арттырып, семьяға садықлығын күшейтіп, халық алдында абыройын арттыруу хәм құрметке миясар болуға себепші болуы керек.

Хәкімсінің яры болса,
Қыялыңды айтпай билесің,
Сөйлер сөзі болып шырға,
Өзі тұрып көзі күлсін.

Жанниңды аласың жәлләд көзі,
Хош мүләйім болсын сөзі,
Сөнің сөзің оның сөзі,
Мисли гүл кәби шырмалсын»

(Әжинияз).

Ерлі-зайыпшылардың бир-бирине хадаллығы, мухаббаты тууралы дәстанлар, поэмалардың жазылуы тосыннан болған нәрсе емес. Булай болуы жәмийеттің талабы. Өкпетигіне болса оны аўлақта айтып түсінсін алуы керек. Балалар бир нәрсені сора «әкең менен ақыллас», «әкең биледи», «әкеңнен ақыллы адам жоқ», «әкенді сыйла» деп үйретіу керек. Бұл балалар алдында әкенің абыройын көтеріу менен бирге, әкенің құрбы-құрдасларының алдында да абыройы көтеріледі. Себебі, балаға ана қандай керек болса әкеге де сондай керек. Гейде ержете баслаған балаларға әкенің орны пүткиллей басқаша. Соның үшін әдепті келіншектер өз жубайын көпшілік алдында бизің үйдегі «ағасы» х. т. б. деп жыллы сөзлер менен атайды.

Гейпара семьяларда жубайлардың өз-ара сыйласығының кемлігі, хаялдың еріне бас иймеймен деп жөнсіз ғайбарлығынан болады. Бұл оның түсінпаз балаларына қатты тәсір етеді.

Ер хәм хаял семьяның екі ирге тасы болады. Бұл ирге тас ер хәм хаялдың нызам арқалы қосылғаннан кейін пайда болып, олар семья дүзеді.

Ерлер өзі үшін өмірлік жолдас таңлап дүньядағы тиришіліктің шадлығын, қайғысын бөлісетуғын, жақсы-жаман күнінде сүйеніш болатуғын, жанына рәхәт бағыш ететуғын бир сырлас табыуы керек. Хаял, адам баласында болған гөззаллықтардың иісесі хәм дәретіушісі. Себебі ол қатаң адамдарды жумсартады, адамға бахыт бағышлайды, инсанды хайуанлық қылықтарынан

айырады. Хаял хызметкер емес, ол уя болып есапланады. Егер еркек уяның төр ағасы болса хаял олардың басшылығында болған уя — үйдің басшысы. Демек ол семья. Егер үйде хаял болмаса ол үйдің Семья деп атау мүмкін емес. Ол шаңарақ болуы мүмкін. Бірақ ол уя емес.

Семьяда ер сыртқы істерді атқарады. Түрлі керекті заттарды тәминдеуге міндетті. Сондықтан ол міндет етілуі зор. Соның менен қатар ол хаялына әдептілікті, дүниедағы билімдерді үйретуі, оған хәр дайым әлпайым, мийримли хәм ғам-хор болуға тиіс.

Солай етіп хаялда хожалықтың машқаласын ері менен бірге тартады. Бірге семьяның жүгін көтереді. Демек хаял уяның бузылмауы үшін ат салысуы дәрқар. Ол күйеуінің шаңарақтың төр ағасы екендігін мойындауы да шөрт. Оған сүйіспеншілік хәм құрмет пенен қатнаста болып, шын жүректен сыйлауы, керек. Бала тәрбиасы олардың денсаулығына қарау еркек пенен бірге қаялдың тикелей ұазыйпасы. Перзенттерінің әдепін болып өсіруінде, билік алымыда жақсы-жаманды танып ер жетілуінде ақ сүт берген ананың хызметі өз алдына. Сондай-ақ «Муошарат одобн» кітабында көрсетілгендей балаларды тәрбиалау ислам шәриатымыздың биринші дәрежеде итибар берген мәселесидур. «Ата-аналар қолында балалар әзиз аманатдур». Тәрбия менен баланы алтын етіу де мүмкін, топырақ етіу де мүмкін. Булардың екеуіне де ата-аналары себепші болады. Балаларды тәрбия етіуші апалардың өзлери алған тәрбиасына байланысты¹.

Анань бала тәрбиасында айтқан бесін жыры оның рухы дүниасын қалыптастырса оған қосылып тербелген бесиктің хәрекеті нәрестенің тәнінің саулығын, күш-жигерін қалыптастырады. Минс, усындай пәзийлетлер менен бірге хожалықтың жаманын жасырып, жақсысын асырып, ерінің табысын исрап етпей үйдің рузгершілігіне жұмсай биліу де хаялдың әхмийетлі ұазыйпасы.

Егер семьяны теңіз толқындарын пісент етпей ығбал-бахыт жағысына жүзіуші кемеге мегзетсек, ер хәм хаял оның екі екегіне ұқсайды. Деген менен семьяда хаялдың орны өз алдына. Мухаммед пайғамбардың хәдіслерінде:

Қыямет күнінде хаял намазынан еріне мойынсығаны хәм мойынсыбағаны соралады. Намазын оқыған, Оразасын тутқан намахремнен сақланған хаялдың баратуғын жери тиккелей жәниет деп буйырғанлығын жазған.

Әлбетте, семьядағы турмыс әдептери хәққында сөз еткенде, оны жәмийеттен бөлек алып болмайды. Сондықтан «қоңсы — қоңсыдан өрнек алар» дегендей ең жақсы пәзийлетлер бир үйден екінші үйге өрнек болып өтіп — ажайып бир гүлшан жаратары сәзсіз.

¹ I. Муошарат одобн. 1991-жыл «Мийрас» баспасы, 3-бет.

Әдептілікте семьяның әхмийети жүдә зор. Бир уяның екі тийкарғы тирегі болған ерлі-зайыптылар бир-бирине байланысты хуқықты және ұазыйпаларын биліп дурыс хәрекет етсе, от басы бахыт хәм шадлық шырағына айланады.

Хаяллары тәрбиялы болған халық — тәрбиялы, хаяллары тәрбиясыз болған халық — тәрбиясыз. Хаяллары тырысып жыйнаушы, жигерлі, талапкер болса халық бай, егер жалқау ямаса исрапшыл болса халық пақыр гедей болады.

(Ризауддин Ибн Фахруддин).

«Бир дүпгекті ұйып минара билме,
Жаман қатын түссе бир жақсы ерге,
Топыраққа от қойып кірсеңде гөрге,
Үстіне әер қуып сатынтра болмас».

Бир нара қатындар ақыл пәмі жоқ,
Тамағының дузы кемс, дәмі жоқ,
Бир сөз айтсаң жағлауынан кемс жоқ,
Күйген салып балағынан беландур».

Жаман қатын майлап шашы топ болар,
Бийхалық жаман сөзі көп болар,
Естінің яды дүзден шөп болар,
Құл шықпас ошағынан беландур».

Жан тасаддық болсын жақсы хаялдың,
Қас-қабақты бағып шығар қыялдың,
Құлып жүріп кем дәстүрхан жайылған,
Оның пүткіл қонағынан беландур».

Жақсы қатын ердіңде бетінен алмас,
Жүзі ыссық келер бийхал болмас,
От басы миназайы жыйнақлы саррас,
Қазынаған, табағынан беландур».

(Мақтұмқұлы).

«Ауыл кетер бир жағы,
Тен болмаса тәрезі,
Ерлі-зайып дегенде
Тәрезінің дәл өзі».

Тәріздей тен болмай
Үлеспейді сөз анық,
Бир-бирине қуа болмай
Ауыл кетер хожалық».

Ашық араа болады
Қауып кетер ол күшік,
Қиямның бир жағасы
Ауыл кетер онысық».

Болсып мейлі министр
Болсын мейлі атшабар».

Келишкен те, күйсү де
Өз үйүнде от жагар.

(Т. Матмуратов).

«Семья өмирди камалына келтиреді... бахыт әкеледі».

(А. С. Макаренко).

Мәселе ким менен бирге тууғанында емес, ким менен бирге турғанында».

(М. Сервантес).

«Хаялың ҳадал ярын, оны сүй әзиз ер
Хәрбир аўыр жағдайда ҳәрдайым сени демер,
Оған дос бол, оны сүйип көңил бер
Оның сөз теңизинен гаўҳарларын тер».

(Саиф Сарай).

«Малы көп деп кетпе оған,
Азап берер ақмақ саған,
Опасыз ол сөзи жалған,
Сүйгенине дөш ойланба».

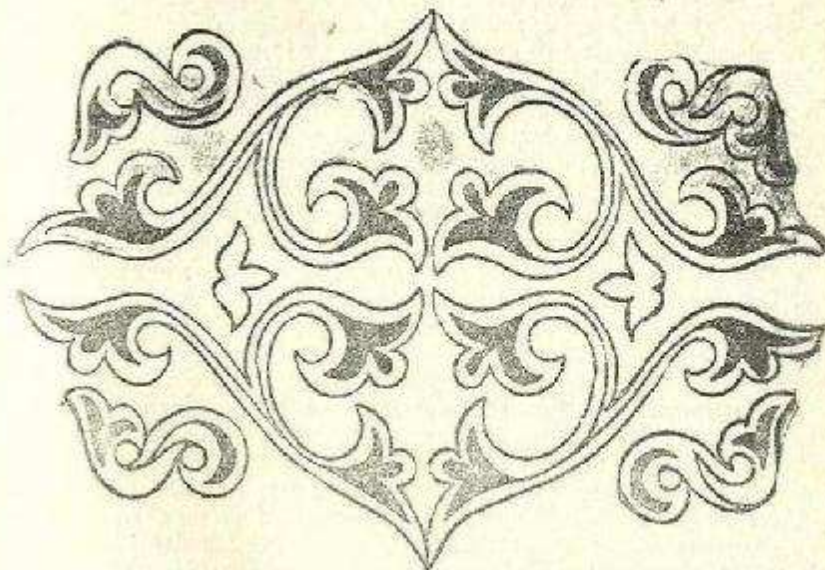
(Бердақ).

«Ауызбиршилиқ қайда болса,
Берекет сонда болады»
«Бирлескен озар, бирлеспеген тозар»
«Бир күн урысқанның қырқ күн несийбеси қырқылады».

(Қарақалпақ халық нақыллары).

«Хаял киши еркек кишиниң шең қабырғасынан жаратылғандур.
Егер сен қыйсық қабырғаны туурыламақшы болсан, сындырып
қоясан. Сонлықтан оның менен келисиман бол, сонда бирге жа-
сай аласан».

(Мың бир ҳәдис 224).

23. Дослық

Доссыз адам жапырақсыз дараққа мегзейди. Даналарымыз он-
дай адамдарды бир өмир бахытсыз деп есаплаган. Ҳақыйқатында
да өмир гүл шөнінде жапырақсыз дарақтың сәни болар ма? Доссыз
жанның гөззаллығы болар ма? Жоқ. Ата-ана, тууысқан-тууғанлар
менен бирге турмыс машқалаларын бөлісип, қууанышына қууаныш
қосатуын дослықтың шәшме-булағы мұдамы адам жанына руў-
хый күш-жигер бағышлап тұрады.

Турмыста, адамлар арасында, узақ мәнзиллерде, дөттеки жағ-
дарттарда да адам өзіне садық дос ізлейди, оны табады да.
Сонлықтан халқымыз «мың сомың болғанша, мың достың болсын»
деген. Әлбетте, өзінің кең пейиллиги, жақсы мәмлеси, көз-қарасы
және адамгершилиги менен туура келетүгін адамлар инақласып
дос болады. «Достың ким, соны айт, мен саған сениң ким екенли-
гинди айтаман» деген де сөз бар. Демек, дос өзіне руўхый жақын
ой-пикири усаған, өзи менен мақсети бирдей, кеўил сырлары сәй-
кес келетүгін инсанлардур.

Дослық адамның ууыздай пәк балалық шағларынан баслана-
ды. Ата-ананың қарым-қатнасы, елдеги тәртіп-нәтизам, қала хәм
ауыллардағы дәстүрлер оған тийкар салыуы итимал. Сонлықтан
дослық түсиниги оғада кең хәм қурамады. Деген менен жаслыққа
арттырған дослардың қадир-қымбаты өз алдына. Соның ушын «Кий-
иминиң жаңасы жақсы, достың ескиси жақсы» дегендей, арыдан
қанша уақыт өтсе де, турмыс машқалалары артса да адам ба-
лалық жылларындағы досларын есине түспреди, ұмытпайды. Өмир

өткенлерінде олардың дийдарын, бир ауыз шийрин сөзин қумсайды, сағынады. Хәттеки, ізлеу салып олар менен ушырасады да. «Тау — тау менен ушырасаса да, дослар дослар менен ушырасады» демекликтің мәніси де сонда. Досқа бауырман, мийримли, ие-нимин толық ақлайтуғын кен пейил адамлардын балалықтағы дослары да оннан қол үзбейди, садық дос болып қалады. Бұл пәзийлет олардың перзенттерине де өтеди. Солай етип дослық арқауы бекемленип, жанарып отырады.

Әлбетте, адамның жасы өсиу менен көз-қарасы да өзгерип барады. Сонлықтан дослар өз көз-қарастарын, пикирлерин салыстырып хәм бирин-бири толықтырып туруулары керек. Олар тез-тез ушырасып, сәубетлесип хәм сырласып турууы жүдә әҳмиетли. Балалар бақшасында тәрбияланған, бир мектепти тамамлаған жаслар арасындағы бүгінги күни дәстүрге айланған бес жылдық, он жылдық, шерек әсирлик ушырасулардың өзи буган мысал бола алады.

Жоқарыда айтып өткенимиздей мектепте, студентлик дәуирде, әскерий хызметте, жумыс орындарында адам өзіне жаңадан кеу-иажетер дослар артырыу арқалы, өмирден кемал табады. Инсан өзи сезбеген қалда, бийғәрез — жүрек хәмпи менен ерискен ең жақсы пәзийлет дослықдур. Оның шегарасында шек жоқ. Шынықлас, меҳир-мухаббат, интимлық адамларды жақыналастырады. Мине, усы илхидда сезимдерге қылаплық етпестен оған садық қалған жанрлардың дослығы өмирбахый болып есапланады. Егер еси оған жүзеквилек етип, зәрре салқын қараслық ики көз-аларттырсан, әлбетте, сазайын тартасан. Сонлықтан: «Өмир жанлы нәрсе ол өзіндей өмир тууады. Дослықта жанлы, сениң дослығың өзіндей дослық тууға ҳайран қалатуғын ҳештенесен жоқ. [Т. Қайыпбергенов.]

Бабаларымыздың ең әҳмиетли бизге қалдырған мийрасларының бири досқа садықлық хәм мийирбанлылық. Олар ҳаққында дәстандар, әнсаналар, ертеклер дәреткен. Сол арқалы дослықты тәрйиплеп әуладларға тәрбия берген. Лекин, совет дәуириндеги улыўма хәммедеп гуманланыўшылық хәммени теңлестириу, ити-барсызлық, иши тарлылық, адамлар арасындағы ауызбиршиликти қашырды, белгилли дәрежеде дослық сезимлерине де салқын салды.

Балалар бақшасында, мектепте хәм үйде қыз хәм ер балалар арасындағы тәрбияға ғайры тәбийий көз-қарастар қалипести. Тәрбиядағы миллий дәстүрлеримизди бассынып кирип келген «тәрбиясыз тәрбия» [Е. Евтушенко], жасларымыздың санасын бийлеп, шаўқымды саз-сәубет қушағында көзлерин гөр, қулақларын герең етти. Илаҳийда дослық сезимлери жасалма түс алды. Қатан идеология құралы болған әдебиятта усы дослықты көклерге көтерип жырлады. Әлбетте, оны оқығандар өмирдің усы жылтырақлығына исенип жасады. Қыз хәм ер балалар арасындағы дослық шақырықлардан ибарат болды. Оларды хәр қыйлы үлкелердеги ХХ әсир дослық құрылысларына айлады. БАМлар салынды. Солай етип

дослық туйғылары қаўжырап гумшалары қазан урып, өмир түбекке әсирилген гүлге мерзеди. Әсиресе ер хәм қыз балалар арасындағы дослық сезимлери усы «әсир тезлиги» менен өлшенеди. Олар қалай етип тез дос болған болса, солай етип тез ажырасты. Дослық та, семья да, мухаббат та усы өлшемлер менен өлшенеди.

Нешше мың жыллар даўамында адамзатты «оттан да, суўдан да» сақлап келген қүдирет күш — дослықдур. Ол хәр қашан да елди-халықты абат етеди, Жәмийетти бекемлейди, тәртиплестиреди, пәклейди, ақырында дослыққа садықлық адамларды бахытлы қылады хәм ҳүрметке бәлейди.

Хәр қандай дәуирде де дослықтын орын гиреўли болған. Сонлықтан Мақтумқұлы «Қадирдан достыңнан жүзінди бурма.» Басына көтерип таж етер сени» деп нәсиятлайды. Демек, илим ийлеп, өнер үйренип жәмийетте ҳүрмет-иззетке миясар болғыңыз келсе, дос — яранларыңызға салық болыңыз. Олардың қатарларын көбейтиңиз.

Данзалар айтқан: «Иянмисиз адам жаҳым, өнерсиз адам жалқау, досты жоқ адам бақылдур». Достыңызды бақалай бил, дос — досқа айнадур. Ол ыраза болсын десен ерискен табысларына қууанып, қоллап-қууатла, қыйын күнлерде бирге болып, ақылласып мәдәткар бол. «Дос жылатып айтады, душпан күлдирип айтады».

Дурис, хәр қандай ҳақыйқатлық ашышдур. Кемшиликти, қәтелikti дүзетемен деп достыңның кеўлине азар берме? Ақыллық пенен не тут. Жеке қалғанда оның менен сырлас, пикирлерини ашық — айдың баян ет. Ойларыңыз, мақсетлериңиз бир жерден шығып, көз-қарастарыңыз туўры келип хәр қандай истия пәзийлине мәли тийсе онда дослық тағы да бекемленеди, бир-биреўге ықлас, исеним артып меҳир оянады. Турмыс машқалалары жеңиллеседи, дослар өзлерини қустай сезип, әдаўли әрман қанатында пәрўаз етеди. Егер де сәл гана түсинспеўшиллек жүз берип пикирлер қайшыласса да дослар кеширимли болады. Өкпе-сийнесиз қатнаста болып кен сақламайды. Ал керисинше «түймедей нәрсени түйедей етип көпшиликтиң көзинше табалау, кемшилигин бетине басыу, кеўил қалдырыснаға алып келеди. Әсиресе, дослар арасындағы өтирик-өсек гәплер, сыртынан айтыўлар, пүткиллей достан түчилдиреди. Ақыбетти дослар айырылады. Бәлким душпанға да айналып кетиўи итимал. «Бәлгилли ол адам бос болмас душпаннан, қудайым сақлай гөр ондай дослардан» (Пушкин) демектин тийкары да сонда: себеби кешеге сыр-минез достың, сениң ақшыл тәрәптеринди де, әзиз тәрәпинди де билетуғын адам, бүгінгиге ол душпан болса, инсан ушын бахытсызлықдур.

Соның ушын да «Достыңнан тап» — деген гәп бар. Гейде достың деп ақтарыла беріўде ақылға муўапық емес. «Сырыңды айтпа достыңа, достыңның да досты барды, ол да айтар достыңа» — деген нақылды да умытпаған жөн.

Дос-душпанды айырып билип, сыр сақлау уқыпшылығына ити-бар беріўи керек. Ол сениң сырыңды сақласа, ҳақыйқый дос. Себеби «Сыр сақлау тилдің астына шоқ алып туруўдан да маша-

қатлыдур» деген даналар. Ал Бердақ шайыр бұл қалатты: «Достың сырын душпаңға айтпа: ел бузыушы боладурсаң» деп қатты қаралайды. Сонлықтан ағзы бослық етіп, сырын хәр кимге айта беретугын ақылсыз надан адамлар менен дос болыу, қайғыға алып келеді.

Дослық байлық пенен өлшенбейді, дослықтың өзі бийбақа ғазийнедур. Оны өзінен жеке мәңгі үшін жумсау — арадағы сыр сандығын ақтарып әлде кимлер менен ынақласыу, жолдас тұтып оннан мәлленіу пәслик болып, ондай адамларды турақсыз, сатқын деп атайды.

Әлбетте, сынаптай жылысып бір сөзінде тұрмайтуғын жанлар хәр қылы хйлекерлік жол менен екінші биреулердің исе-иміне ерисіп (досын сатып, тирилей өлтиріп), жарылқауына ийе болып, мәртебе, іззет-хұрмет иәлесе, ол азғынлықдур, ондай адамлар хеш кимге де паяны болмайды. Ақырында хәммисден айырылып, ел — халық алдында жүзі қара атанып, жәмәттен қол жуыуы шығады. Бәлкім «қолда бардың қәдірине жетпей» ақырында бір өмір екінші отында жанады.

Ел-халық арасында «атаң өлсе де, атаңды көрген өлмесін» деген хикмет бар. Аға, Ата-ана өз перзентлерін өсирип-тәрбиялап камалға келтиріу менен бирге оларда дослық, жолдаслық сезімдерінде қәлпестіріп барады. Солғай етіп, дослық сезімі болса жора-жолдас, құрбы-құрдаслар арасында олардың ата-аналарына, ұл-қызына хұрмет-іззетті тәрбиялейді, меңір-мұхаббатты аятады.

Демек, дос керек, оның болыуы зәрүрий қубылыс. Ол адам баласының басы қасийеті. «Басыңды қос жақсы досқа, дос таппай хәм жүрме босқа» (Бердақ). Хәтеки жас нәрестелерде өзінің дослары ямаса құрдаслары менен қатнас жасауға урынады. Адамның басына ис түсіп қыйналған жағдайларда гезлескен барлық тосқынлықтарды жеңіп отырыуға болатуғын достың менен жолдастың көмегі жоқары бақаланады.

Дослық жәмәтлік өз-ара қатнастың тийқары. Балаларға өзінің талабын қанаатландырыу үшін өзінен үлкен ағалары менен аяаларының бар болыуы жеткіліксіз, оған күші, ақылы, теп бирге жарысып ойнауға болатуғын жолдаслары, құрдаслары керек. Дослары менен бирге жүрген адамның өзіне исенімі күшлі болады, хәр қандай исти орындауға теперішлік етеді. «Мен» деген сөздің орнына «биз» деген сөзді көбірек пайдаланады, иске жуу-аякершілік пенен қарау сезімі артады, өзіне деген исенімі, батыллылығы артып, сабырлылығы өсе береді. Досларының табысларына, жетіскенліклеріне қуанады. Егер ол досты менен әкпелесіп қалса, соңынан пушайман жейді. Қалай, қайтадан дос боламан деп, оның менен тағы да бирге болыуға асығады.

Демек, балалардың дослығының күте үлкен тәрбиялық әхмийеті бар екенлігін ұмытпауымыз керек. Үйге досларын алып келсе оларға қарсылық көрсетпеген дұрыс. Себебі: ата-ана балаларының дослары ким екенлігін биліп қойғаны мақұл, олардың мине-әни, адамгершілігін бир-биреуіне хұрметін көреді, ашық-жарқын

қатнастарына көзі жетіп, олардың дослығын бақалап, жол-жоба беріуіне болады. Демек олай болса дослар үлкен рухый жақындықтың, мақсет, пикир, сезім бирлігін көрсететугын, бир-бирине шын берілген адамлар.

Дослықтың негізі — дослардың өмірге көз-қарастары менен түсініклерінің бирлігі. Бұндай әдеп-икрамсыз, бирліксіз дослық тосыннан болып, бұл тез бузылып, тез кеуіп қалушылыққа әкеліп соғады. Егер дослыққа ұлыма негіз болса, онда басқасы минезіне, ақыллылығына қарай дослар бир-бирине өзгеше болып келіулері мүмкін, ал бұл өзгешеліктер оларды тек бир-бирін толықтырып отырады. Дослардың биреуі өстен қозғалатуғын, ал екіншісі шаққан, үшіншісі сергек болып келіуі мүмкін. Қалай болғанда да дослардың хәр қайсысы минездегі дослық айырмашылықтарды, бирге пайдаларына қарай теңлесіп жетісе береді. Дослықты сақлап тұрыу үшін, үлкен ақыллылық, әдепlilik, ишкі сезімнің тазалығы, мийманлылығы керек болады. Жаның тыныш, жүзің жыллы, ақылң парасатлы болса — ізлеген достың үйіріліп қасына келеді. Досты алыстан ізлеме, қасыңнан ізле. Жақсы адам тәңірдің нурыдур.

— Жақсы болсаң досың көп. Жаман болсаң жалғыз жүрерсең, орташа болсаң сенде бір жақсының қасында жүрерсең.

Дослықтың ең әжайып хәм бай түрі интернационаллық дослық. Басқа халықтардың зәкіллері менен, шет елдің адамлары менен дос болыу, өмірді байытады хәм турмысты қызықты қылады. Себебі, олар да өзіңдей инсан, өзіңдей адам.

«Кимі көңір, кимі мұсылман,
Бәрі адамның перзенті»

(Бердақ).

Ата-бабаларымыз ертеден-ақ өз қонылас миллеттері менен татыулықта, дослықта жасауды үрдіс еткен. Олар менен қыз алысып, қыз беріскен. Мүмкін болғанша олардың мәңгіне тиймеген. Халықтар дослығын дәстанларда, аңызекі әдебиеттерде, қосықтарда жырлаған.

Адам өмірінде түрлі жерлерде болыуы мүмкін, түрлі елдерді көріуі, түрлі сапарларға шығуы, түрлі елдер менен, түрлі миллеттің зәкіллері менен ұшырасыуы мүмкін. Бұнда адамдардың бир-бирине жыллы жүзілігі досларша ұшырасып, олар менен дослық қатнастарды орнатып, арасынан дос тауып қатнасыуы адамға тең қасийет. Ол елдер менен дослық қатнасын баслаған адам тарихта аты қалады хәм үлкен хұрметке ийе болады. Оның үшін хәр бир адам өз халқын қандай сыйласа, өз миллетін қандай көрсе басқаларды сондай көріп ол миллетке, оның тарихына, үріп-әдетлеріне, дәстүрлеріне, қасийетлеріне хұрмет пенен қарауы керек. Хәк кеуілілік, әлпайымдылық бұл исте де үлкен әхмийетке ийе. Соның менен қатар шет тилерді үйреніу адамның рухый байлығының артыуы, яғнай дослардың көбейтуіне мүмкіншілік береді.

Совет власты жылларында совет халқы өз-ара дос болып жа-

тап келди. Бұл дослық айтып өткеніміздей, зорлықтың күші —
қәлсіз тийкардағы дослық болып шықты. Ұар бир халық өзінің
мәмлекеттік еркинлігін, ерзсизлігін алғаннан кейін байланыс-
лар шәртінама тийкарында жүргизилмекте. Лейкин, халық адамлар
арасындағы дослық жасап қала береді хәм беккемленип барады.

* * *

Киси — өз достының дину-дианатына сәйкеслесип кетеді. Де-
ген менен ким менен дос болып жүргеніне қарап ис тутсын.

(Мың бир хәдис 162).

Абайла, хеш болмасын досың душпан,
Егер болса сен оннан жақсы сақлан.

(Кутуб.)

Белгилі ол адам бос болмас душпаннан,
Қудайым сақлағыл ондай дослардан.

(Пушкин.)

Дос көзден узақласада кеуілден узақламайды.

(Махмұд Қашғарий.)

Ексен дослық бағшасы — жеміс болар,
Ексен күнлеу бақшасы кейіс болар.

(Хәфиз.)

Шын дос ушын қалайда,
Тик қөтерге басынды.
Айыра бил, солайда,
Досың менен қастыңды.

(Жәмий.)

Өрге жүзген ұлғилі исинен,
Таңла қадал дос өз теңінің ишинен.

(Ал-Фарабий.)

Дүньяда жалғыз қалған адам, — адамның өлген жері, қапа-
шылықтың бәрі соның басында.

(Абай.)

Кимнің досты жақсы болса,
Өзі де жақсы болады.

(Ахмет Юнакий.)

Жақсы менен дос болсаң алдыңнан шығар емпеңлеп,
Жамаң менен дос болсаң сыртыңнан жүрер өсек гәп.

(Махамбет Өтеміс ұлы.)

Не жетеді нағыз досқа хасылға,
Қуғансаңда, қайғырсаңда қасында.
Қыйналады сен қыйналсаң болғаны,
Уйықламасаң уйықламайды ол тағы.

(В. Шекспир.)

Дослық — өмір үшін ең зәрүрий нәрсе, өйткені хеш ким
хеш қашанда барлық ийгиліктерге пүткіллей ийе болса да дос-
сыз, ярансыз өмірді сайлаған емес.

(Аристотель.)

Жақсы кийім байға жарасады,
Жақсы дос — ойға жарасады.

(Нағайм.)

Өзіне қарай дос таңла,
Күшіне қарап жүк көтер.

(Жусип Баласағұний.)

Қайын күнде қосын берген нағыз дос.
Жайшылықта «доспан» деген әпиұайы сөз.

(Сайф Сарай.)

Дослық — өмірдің ең зор қууанышларының бири,
Оннанда зор қууаныш сырынды айтатуғын
адамның болуы.

(А. Машдзанаи.)

Дос адам сарайынды бейиш етер.

(Махмұд Қашғарий.)

Атлар гүлдир-гүлдир киеп,
Шарқ урар үйирін излеп,
Қой манырап, бота бозлап,
Кеуіл кеуілден суу ишер.

Дарылар теңізге ашық,
Асығар маужерін тасып,
Жоллар жолларға уласып
Кеуіл кеуілден суу ишер.

Дослық, иззет — ұлам дәулет,
Жан азығы — жақсы сәубет.
Шәлке — бәхәр, гүлге нәубет,
Кеуіл кеуілден суу ишер.

Аспанға сер салып бақсаң,
Жұлдызлар сөйлесер ақшам,
Өзің булақ болып ақси.
Кеуіл кеуілден суу ишер.

Жүрек шәукилдеп турсын дә!
Дүнианы қайсы буршында,
Жасап турсақ та, дурысында —
Кейін кеуілден суу ишер.

Алыстаны асқар таулар
Бирин-бирин көрмек болар,
Сол үшін да бийик олар.
Кейін кеуілден суу ишер.

Серле, хәй, нисан баласы!
Жамандур кеуіл аласы,
Адам-адамның қуяшы,
Кейін кеуілден суу ишер.

(И. Юсупов).

«Айрылатуғын дос аяулыңды сорайды».

«Достың менен дос болғанға шадлан,
Душпан менен дос болғаннан сақлан».

«Достың кеуілің дегишпе қалдырады».

«Достыңның душпанынан қанша сақлансаң,
Душпанның достыңнан сонша сақлан».

Дос болсан сондай бол.

Геүде де шийрин жандай бол».

[[Қарақалпақ халық нақылдары].

«Бир достыңнан кеуілің қалса,
Ғәлет жазған хатқа мегзер».

(Әжипияз).

«Биреу менен ашна яр-дос болсаңыз,
Үәде ықрарында тұрысын көрің».

(Мақтумқұлы).

«Дос болған сәл иске кеуіл сууытпас,
Досты иренжитіп осамас болма,
Мың нәсіпхат айтсаң биреуің тутпас,
Ауыз бирлігі жоқ елге бас болмас».

(Мақтумқұлы).

КАБУСНАМАДАН

Перзентім! Соны билгил: адам тириесінде доссыз болмайды. Адамның доссыз болғанынан ағасыз-инисіз болғаны жақсы. Бир данышпаннан «Дос жақсы ма, аға ма (бирәдар ма) деп соранты. Данышпан: «Дос жақсы» депті.

Соның үшін дослардың иси туұралы ойла, оларға сауғалар жибер хәм мүриүбет қыл, себеби хәр ким өз досларын ядта тутпаса, дослар да оны ядында сақламайды, ақыбетінде ол адам хәме ғақта доссыз қалатуғын болады.

Хәмме ғақыт дос тутуұлы әдет қыл, себеби хәр бир адамның досты көп болса, айыптары да билинбейди, жақсы қасиеттері көбейеди. Бірақ жана дос тапқаныңда ески достыңнан кешіпе, олардан жүзінди бурма, сонда хәмме ғақыт достың көп болар. Мәселен, жақсы дос адамға ұллы дәулет деген екен. Сениң менен

дос болып жүрген адамлар хәққында ойлап көр: биреу ярым дос болады, сондайлар менен жақсы мүнәсийбетте бол, олар менен хәр түрлі жақсы хәм жаман мәселелерде дослас, өйткені олар сениен көп жақсылық көрсе, кейинірек әсте-ақырын жан достың болып қалар.

Мәселен, Искендердеп: «Азғана пул арқалы соншама көп мәмлекетті қандай жол менен өзіңе қараттың» деп соранты. Искендер: «Жақсы қатнас мәміле менен душпанларды өзіме қараттым, келисім жолы менен досларды жолға салдым, сол себеппен көп мәмлекетті ийеледим» деп жууап берипті.

Және билгил, дослардың дослары да сениң досларың. Итимал, оның ол адамға дослығы сениң дослығыңнан көбірек болған шығар. Егер достың сениң душпаныңды жақсы көрсе, ондай достан абайлы бол, егер сениң достыңа басқа бир достың душпан болса, оннанда абайлы бол. Дос егер сеннен себепсіз өкпелесе, оның дослығынан үміт күтпе, дүниеда оннан айыптырақ, оннан жаманырақ, адам болмайды. Дүниеда кемшиликсіз адам болмайтуғынын бил, бірақ сен сақауатлы, мийрим шапәәтлі бол, себеби сақауатлы, мийрим-шапәәтлі адамларда кемшилік кемірек болады. Мүриүбетсіз пәзийлетсіз дос тутпа, бундай адамның қасиеті болмайды. Бундай адамларды нзн дослары қатарына киргиз, жан дослары қатарына киргизбе, себеби олар ар-намыс досты емес нзн досларынан болып есапланады.

Жақсы менен жаман адамды билгил, екеуінде дослық қыл, жақсыларға кеуіл менен, жаманларға тил менен дослық қыл. Соның менен бул тайпа саған дослық пенен қарайды, себеби адамның қажеті тек досқа ғана түспейди, адамның жұмысы зәурлікпен жаманларға да түсіп қалатуғын ғақыт болады. Демек, бул еки тайпаның да дослығын өзіңе қаратып ал.

Ақылсыз адамлар менен хәргиз дос болмағыл, ақылсыз дос сондай ис қылады, оны ақыллы душпан қыла алмайды. Мәрт кенпейилли, мүриүбетли, илимли, ғапалы адамлар менен дос болғыл, сен өзіңнің мүриүбетли, мийрим-шапәәтлин, илимнің менен белгилі болғайсаң. Мүриүбетсіз, мийрим-шапәәтсіз, илимсіз адамлар менен отырмағыл, бундай адамлар менен отырыудан жалғызлық жақсы. Саған айып тақлауы үшін дослардың хәқын хеш бийкарга жибермегил.

Адамларды еки топарға бөледилер: биреуі — дослардың хәқын бийкарга жиберіушілер, екіншісі — жақсылықты жақсы дея биліушілер. Билгил дос болыуға ылайық адамды еки нәрсе менен биліуге болады: бири — достыңа мүшкил ис түскен ғағында да дүние малын оннан аямайды хәм кәмбағаллық ғағында оннан бетін бурмайды, досты бул дүниеда өткен сон, достыңның балаларын, ағайын-туысқанларын шақыртып алып оларға жақсылықлар қылар хәм хәрғақта достыңның қөбирине барып зиярат етер хәм жылап дуғалар қылар.

Әй перзент, адамлар менен дослығың орташа болсын. Достың көп деп хәммесине үміт етип, кеуіл береберме, алдыңа хәм артыңа

қарағыл. Досларыңның көз қарасынан, пикирінен рапыл болмағыл. Егер сенің мың достың болса, сырттан қарағанда қаммеси-не сеннен досырақ адам болмағандай болсын. Дослықты мол-көл-шилік, сыр айтыу, ауқат хәм қысқа қоллық пенен, пайда хәм зыян менен сынап көр. Бір достың сенің душпаның менен душпан болмаса оны дос демегил, ашна/таныс/ дегил. Достыңа дослық уақтында бір нәрсе үйретпегил, себебі уақыт келип достың саған душпан болып қалса үйреткенің өзіңе болар, пушайман жерсен. Жарлы болсаң дәулетлі менен досласпағыл, себебі жарлының хешким дос етпейді, әсіресе дүнья-малы барлар жаман көреді. Өзіңе ылайық дос ізле. Егер сен дәулетлі болсаң жарлының дос етсең, рауадур. Бирақ халықтың, дослығына кеулінди дурыс ұсла, сонда хәмме ислерің дуұры болады. Егер достыңның кеулі хеш себепсіз сеннен қалса, оның кеулін қайтадан алыуға хәрекет етпегил, төмегөй, гийнелі, қызғаншақ, кекшил достан ұзақ болғыл оның дослығы хәқыйқый емесдур, бәлкі дәмедар болып сеннен бір нәрсе алыу ушіндур. Биреуді көре алмайтуғын, қызғаншақ адамлар менен дос болмағыл, өкпе-гийнешил, иши тар дослыққа ылайық емес себебі қызғаншақтың қызғанышы хасла кетпейді хәм хәміе уақ сеннен наразы болады хәм өкпелі болады.

Достың мың болса да аз,
Душпаның бір болса да көп,

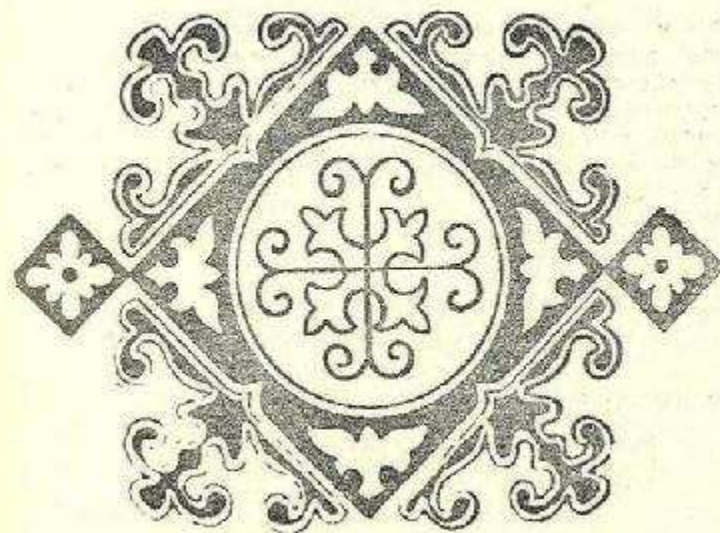
Қала берсе достыңа бас,
Ақылсыз достан ақыллы душпан артық,

Есапты дос айрылмас.

Асы көптің тәни семиреди,
Досы көптің жаны семиреди.

Жақсы дос ашып айтар,
Жаман дос қосып айтар,

Дос басқа қарайды,
Душпан аяққа қарайды.

24. МИЙМАН-ДОСЛЫҚ

Мийман дослық бизің халқымыздың сүйегіне синіп қалған дәстүрлік әдеби. Мийманға үйдин төря, нанның ыссысы. Егер олай болмаса сенің адамыйлық қасиетіңе тәсір етеді деп түсіниледи.

«Бизде сөз бар: Мийман — ырыс, берекет,
Қонақ күтіу әйнегі хәр адамның,
Егер үйге бес күн мийман келмесе,
Шайы қонбас менің байғус азамның.
Талдыр жипқан жетпейлерден бар мират,
Рухсат жоқ ауыз тиймей өтіуге,
Күн шығысқа сапар шеккен азамат,
Асық достым бизің жақсы жетіуге».

[И. Юсупов].

Миймансыз үй кеуілсіз. Соның ушын мийман келсе қууаны-сады, тапса малын сояды, қонсы-қобасын шақырып олардың да кеулін алды. Үйдин тұтқасы, ошақ баслығы келиншек тапқан ма-залы нәрселерін мийманға жыйнайды. Себебі «мийман аз отырып, көп сынайды». Ол ертеңгі сол үйдин айнасы, гейде ол үйдин жақ-сы жаманын айтып жүреді, бахалайды. «Балалардың жақсысын», «өзлерінің татыуын айт» деген сөз хәр бір жубай ушын бәрінен де қымбат. Сондықтан мийманның кеулін табуы әхмийетлі ис. Бизің халқымыз:

«Жигит ат көтермес,
Мийман сыйламай» деп айтады.

Анау — мынау жигиттерге минезлеме бергенде «оның дастур-ханы жоқ» десе оның адамгершілігінің төменлігін көрсетеді. Бұл нәрсе айырым жағдайларда семьяның дыққаттан шетте қалыуына алып келеді. Ел-халық алдында абройы болмайды, құрметі жоғалады. Демек мийман сыйлап дос арттырыу үшін өзі де мийманда болған, көргенлі, басқалардың дузын ишкен, ашық кеуіллі адам болыуы керек.

«Малы дұныасын тизеген
Өзін мақтап көп сөзлеген,
Биятаныс жерді гезбеген,
Мийманың қадирін билмес».

[А. Дабдалов.]

Мийманды күтпесе ол жигитті нәмәрт деп есеплеген болса

«Мәрт шығар мийманға күлер жүз беіс,
Нәмәрт жасырмалар мийман жолықса».

[Мақтұмқұлы.]

әл, мийманды күтпеген қатынды ол үйде ұстаудың зәрурлігіне де туман туудырған:

«Хаялдан айтқанды етпесе,
Хаялдан кеуілді итпесе,
Келген мийманды күтпесе,
Оны хаял деп айтып болмас»

[Мақтұмқұлы.]

Мийманды күтіу иһсанның ұазыйпасы, оның үлкени хәм киһяси жоқ:

«Мийманға жоқ жарлы, байы,
Келгенсөң хызметі керек»

[Мақтұмқұлы.]

Демек «мийман атаңнанда ұалыдур» деген хикметте де терең мағана бар. Мийман келсе елдің абройы, оны күтіу ердің абройы. Соның үшін халқымыз «Қонақ сайлап қонады, уры бассынады» дейді. Ал «қонақ қойдан жууас», демектің мәнісі терең құрметтендур. Қонақтың хәр сапары өзің аллайым тұтыуының зәрурлігінен келип шыққан. Тәккабырланып, мен-менсіген қонақ бұл әдепсіз қонақ болып ол өзінің ким болыуына қарамастан пәс-лигін көрсетеді. Себеби «келгенше қонақ уялады, келгеннен соң үй иһеси уялады». Соның үшін үй иһеси өзінің абройы үшін хызмет етіуге тырысады. Сонлықтан Хадислерде «Үйлеріне қонақ қонбайтуғын киһселер жаман адамлардур», «Мийман күтіу, яғ-ның зияпаттың мүддети үш күндур. Оннан артығы садақа деп

есепланады, биреуге қылыған хәрбір жақсылық да садақадур» деп көрсетілген, ал Бердақ өзінің «Жақсырақ» қосығында мийман дослық халқында былай дейді:

«Мийман келсе күтіп алар хал керек,
Соймаға бир ешкі малдан жақсырақ».

Мийманға беріу бұл әпиуайы ауқатланыу емес, бұл дослықты бұрынғыдан да бетер беккемлеу, досты арттыруу, көбейтіу болып есепланып ол арадағы татыу қатынасты пайда болыуына алып келеді. Сонлықтан «Адам асқа емес сөзге миймандур» дей-ді Мақтұмқұлы. Халқымыз «Бир күн дуз ишкен жерге қырық күн сәлем бер» деп мийман дослықты қадирлеген.

Халқ кеуілден шыққан дузды иһип, ол үйді иһсент етіу бұл әдепсізлікдур.

Мийман дослық бир-биреудің қадир-қымбатын билиуден, құр-мет иззетіне ерисиуден келип шығады. Қонақшыл адамның әдет-те дослары, жора-жолдаслары көп болады.

Әзелден халқымыз миймандос, татыу қарым-қатынасықларды жүзеге асырған, оларды қоллап-қууатлаған хәм бизің күнниізге дейін жеткізген. Хәр бир дәуірде де қонақ болыу, қонақ сыйлау халық дәстүрі есепленген. Сонлықтан:

«Қонаққа барынды берсен,
Жоғынды айыпқа санамас»

[Махмұд Қашғарий.]

Қонақ шақыр, мийман бол ол сенің жүзінді жарқын етеді, мәртебенді асырады. Мудамы дос-яранларыңның арасында құр-мет-иззетке бөленесен.

Ғарылардың сөйлескенлерінен: — Қонақ күтіуден қонақ болыу ауырырақ. Себеби, сен өзіңді күтіп атырған дәрежеде ылайықпысан я жоқ па, бәрхә есінде тұтыуың тиіс...

— Кісінің берген қаймағынан өз анаң берген ашыы айран абзалаырақ.

— Базы үйлер арасындағы қарым-қатынасты тереңірек бақла-сан хайран қаларлық жағдай сезіледі. Хамалы жоқ үйдің адамы қамаллы хәм қоқтасынлы үйге миймандарлыққа келсе, өзінің жейтуғынына қосымша сол үйге де бир нәрсе әкеледі, ал қамал-дар қарауындағылардың үйіне келсе, керісінше, еркін тойыныу-ға келеді, және өзі менен бир-нәрселер әкетиуді ойлайды.

— Гейпаралардың сақыйлығы — үйіне келген адамды душпан санап, оны жибитиу үшін сұмлық қылып атырғанға ұсайды.

— Бизің халық ашық кеуіллі, қайсысы менен ушырассан, сенің менен хәзір тууе ертең сөйлесежақ сөзің де бет әлпетіңнен оқыйсан...

— Ошағыңнан от айырмау үлкен ғәниймет. Биреулер қонақ күтіуді қосымша мийнет деп шамырқанады, бұл ладанлық! Қан-

дай жағдайда да мийнет күткен адам меңирли адам, ондайлардан жамаилық шықпайды.

(Т. Қайыбергенов. «Қарақалпақнама»
китабынан.)

Жаман солдыр жолын табып жүрмесе,
Мийман күйіп кесіге нан бермесе,
Сөз сөйлесе, сөздің парқын білмесе,
Бундай жаман надандарға сан қайда?
Жигит ат көтермес мийман сыйламай,
Сөз сөйлем, истиң парқын ойламай,
Маңлайдан тер ағып жанды қыйнамай,
Мийнет шекпей табылғандай нан қайда?

(Аялбергем Мұса улы.)

Бир кәсе шай қолға алып,
Мейіл еттим нәзер салып,
Көсамда назлы шайқалып,
Келер бир қонақ, бир қонақ.
Шайды ишпей шайқан көрдім,
Жүріслерін байқап көрдім.
Кім екен деп болжап көрдім,
Бизге киятқан бул қонақ?
Шыққан жері узақ екен,
Кегейан я Мойнақ екен,
Бир күдәйи қонақпекен,
Болғай-да бир құтлы қонақ.
Тик жүрсе шай шөбиресі,
Қонақ келер көбинесе,
Келер еді-ау бизди десе,
Бунша бүйтпін шайқалмай-ақ,
Тоқсан бесте шөмбе ақдур.
Ақ жүзіне қаймақ жақдур.
Кейна кейнаге қонақдур.
Соны билерме бул қонақ?
Жүзінен нур шашыулары,
Нәзер таслап қашыулары,
Серәел аяқ басыулары,
Саған ұсайды бул қонақ.
Ақшам сырласып әй менен,
Күнім өтер «пай — пай» менен,
Ишип қоярмай шай менен,
Төзден келмесен сен қонақ.

[И. Юсупов.]

КАБУСНАМАДАН

Әй перзент, билгил, хәр күні бийтаньс адамларды мийман қылмағыл, себеби хәр күні қонақ шақырсаң, мийманға ылайықлы ислерди толғандай етпін ислей алмайсаң, кеулиниң хәр айда неше рет мийман шақырғысы келетуғынын көргил. Егер кеулин үш рет қонақ шақырғысы келсе, бир рет шақырғыл, үш рет жумсайтуғын гәрежетинди бир ретте жумсағыл, бунның менен дастурханның кемшиликсиз болады, мин тағып кететуғындардың тәли байлаулы болады.

Мийманлар үйине қәдем қылса, сен хәмме ғақ өз адамларын менен олардың алдына шыққыл, жақсы сөз бенен қарсы ал. Сонда олар саған миннетдарлық билдиреди. Егер жемис пискен ғақта болса, аұқаттан бұрын мийуе әкелгил, сүйсинип жесин. Бираз сабыр ет. Оннан кейин бәрше адамларды отырғыз өзин отырма, мийманлар бәри бирге аұқам болып аұқат жесин. Қонақлар бир-еки айтпағанша, сен отырма. Мийманлар бизлер разымыз отыр десе, маған қарама, мен сизлерге хызмет етейин деп айтқыл. Егер және тақирарлап айтса, оннан кейин отыр. Олардың разылығын алғыл хәм хәммеден төменде отырғыл, «Әй пәленше, аұқаттан жақсылып алын, хеш нәрсе жемедин, мен саған ылайық хеш нәрсе ислей алмадым, қуда қәлесе кейин бунның кемисин дүзеймен» дей берме. Бул сөз уалылар, абыройлы адамлардың сөзи емес, бәлки базаршылардың хәм тәртипсизлердің сөзидур. (Бундай адамлар бирнеше жылда бир рет қонақ шақырады.) Бундай сөзлерден мийманлар қысынады, аұқат жемейди, миймандаршылықтан тоймастан турып кетеди. Бизин Гиланда жақсы әдетлеримиз бар, мийман шақырса, дастурхан жайып тағамларды әкелип қояды хәм гүзелерде суу әкелип дастурханның шетине қояды хәм хәмме мийманларды дастурханның дөгеретине отырғызып өзлери шығып кетеди, бир адам табақ-кеселерди жайластырып қойуу ушын қалады. Мийман аұқаттан қәлегенше жейди, оннан кейин үй ийеси, отырыуға келеди. Араб халқының дастурханыда усындайдур.

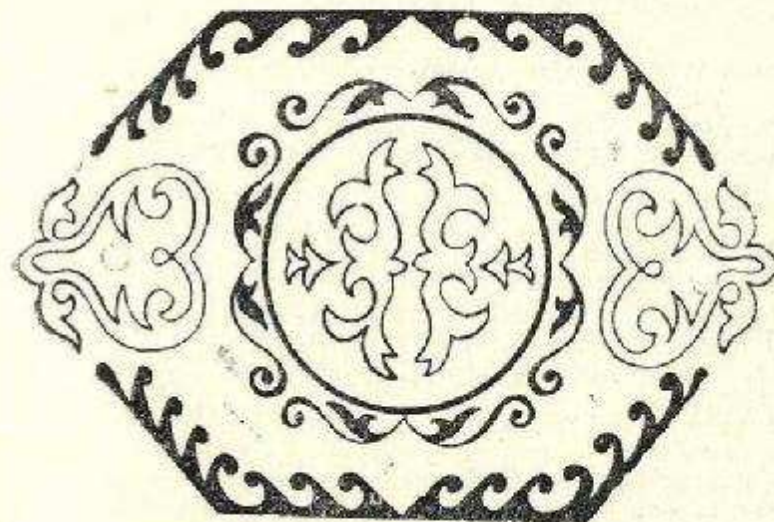
Мийманлар аұқатланып болып қол жууғаннан кейин әтир хәм гулаб әкелип отырыспаны хош ийисли қылсын. Мийманлардың хызметшиси хәм хызметкерлерине жақсы хұрмет көрсет, себеби олар жақсы атынды шығарады. Отырыспаға шийринликлерди хәм жемислерди көп әкел хәм хош хәуаз хәпизлар, сазенделерди де отырспаққа шақырғыл. Шарапты да таяр етпін қойғыл, себеби мийманлар аұқаттан кейин шарап ишип, саз еситип, қосық тыңласа ғақты хош болады.

Демек, әй перзент, мийманға миннет қылмағыл, ашық жүз бенен сөйлегил. Ким сениң мийманың болса ол шадлық пенен аұқатынды жесин. Бирақ өзин шарапты аз ишкил, мийманнан әуел мәс болмағыл хәм хәмме ғақыт ашық жүзли, ғақты хош болып жүргил. Бирақ бийхууда күлме, көп күлиу жыллинин бир түридур, аз күлиу сиясат хәм сабыр-шыдамның бир түридур. Бийхууда хәм ғақытсыз күлки кеуилсиз, жардайсыз ғақытта болады деген екен.

Мийманлар мәс болғаннан кейин кеткисн келсе, бир-еки рет сыпайылап, кишипейиллик етип кеткен деп өтиниш ет, үшиниш рет кетемиз десе, онда шын кеуилден рухсат бер егер хызметшислерин бир қәте қылған болса, мийманның алдында қабағынды үйип, оларға кейине қәтесин кешир. Егер мийман саған қатты гәп айтса, оған қатты сөз айтпа, қайта хұрмет сақла.

Бир ҳикая еситкенмен, Халифа Мұқтасим бир гүнакарды өз алдына әкелип өлтирүүди қәлейди. Ол адам (гүнакар): «Әй ми-

ралимуминин, құдай үшін мени бір кесе суу менен мийман қыл, себеби мен жүде шөллегенмен, оннан кейін не қалесем» — деді Халифа Мұқтасим жаңағы антты құрмет қылайын деп оған суу бергизді. Ол адам сууды ишип болғаннан соң араб әдеті менен былай деді: «Алла таала саған мийрим шәпаәт қылсын. Я, әмираламуминин, енді бір кесе суу менен сенин мийманын болдым. Мүриүбет пенен бұйырғыл, егер мийманды әлтирiу لازم болса, мени әлтирсин. Егер әпиу етсең мен сенин алдында бәрше гунақ үшін тәубе қыламан». Мұқтасим айтты: Дуұры айтасан, мийманның жолы ұллыдур, енді сүнамды әпиу еттим, сен де тәубе қылып буннан кейін надурис жолға хеш қәдем қоймағыл». Демек, әй перзент хәр кимдикине мийман болып бара берме, себеби ол саұлатыңа зыян келтиреді. Егер бір жерге мийман болып барсан, көп аш болып бармағыл, қатты тойып бармағыл, аұқат жемей себеп айтып отырсан, үй иіесі қыйналады. Егер аұқатты көп жесен, халықтың көзіне жаман көринесен. Қонақ үйге кірсең, хәттеки жақын достиндики болса да, өзіңе ылайықлы жерде отыр хәм аұқат, шарап үстинде бұйрық та берме яғный қонақ үйдің хызметшилерине: «Әй пәленше, ол үй менің өз үйім-табақты бул жерге қой, басқалардың аұқаты, табағына қол урма» — демегил. Өз хызметшилериңе бір бөлек нанда алып бермегил, қонақ үйден бір нәрсе алыу уят деп айтқанлар.

25. ЖАҚСЫ ҚОҢСЫНЫ САТЫП АЛ

Адам билим алып кәсип ийелеп өзін-өзі тәмийилейтуғын семья болғаннан кейін бір мекан басып жай салады яки алады. Ол әлбетте биреулер менен қоңсы-тәғдирлес, мерекелес болады. Олардың бири-бири менен байланысы, қарым-қатнасы руұхый дүньяна, минез-құлқына көз-қарасына да тәсир етеді: «Уры-ғаззап пенен аұыллас болма, Малыңнан айырып аш етер сени» дегендей (Мақтымқұлы) қоңсының тәсири үлкен. «Қоңсы-қоңсыдан тәлим алады, молла-молладан илим алады» деп халқымыздың көрсеткеніндей аұылласлардың да бир-бирине руұхый тәсири күшли. Хәттеки, усы адам қандай өзі деп о дүньяда қудай оң жақтағы қоңсыңнан сорар екен. Ислам дининде ағайындардан кейін қоңсының хәқысы келеді. Қоңсыларды ренжитпеу олардың мұтажлықтарына дыққат, оларға хеш бир зыян келтирмеу қоңсылыққа байланыссыз ұазыйпалар болып есапланады. Гейлара араб еллеринде сол үйдің қызына қуда түсіу ойы болса, алды менен елеспесіз түрде қоңсысынан сорап алар екен. Бізде де пәс иши тар адамлардың қоңсыларының қызларын жаманлауды мақсет етип табалайтуғынлары табылады. Солай етип нәрестенің әке-шешесіне өкпесін оның балаларынан алмақшы болады.

Жаман қоңсы тийер жанға,
Теңін өтер жығылғанда,

Күннен өтіп ол бархама,
Басына бір бәле болар».

(Мақтұмқұлы.)

Соның үшін «жақсы қонысыны сатып ал» дейді бизің халқымыз. Қонысның жақсылығы өзінің жақсылығын. Сенің балаларыңның өсінуіндегі табыслары, тәртіпші, нитизамды болуы қонысында байланысты соның үшін:

«Улың ержеткенде улы жақсы менен қоныс бол,
Қызың ержеткенде қызы жақсы менен қоныс бол»

деген бизің халқымыз.

Демек қоныс менен сыпайы қатнас, алпайым сөйлесу, оның мәнін есепке алу, балаларына дыққаттылық, шын кеңілден хызмет, қыиналуында қыиналу, қууанығында қууанық әрмийетті әдепшілік.

Ал «мен жаман тураман, қонысым мененде жаман тұрсын» деп есептеп, оны геулеу, оны сығалап қарап тексеріп отыру, үстінен жазу бұл бийәдепшілік, көргенсіздік болып, ондай адамның абыройы болмайды. Соның үшін бизің халқымыз:

«Отты геулемө өшірерсең,
Қонысың геулемө көшірерсең» деген.

Әлбетте адам жай сатып аларда да, салып аларда да ең дәлел қонысы таңдап өз қатарлары, айырым кәсіпкерлері менен иргелес болуы қалайды, бұл нәрсе ақылға мууапық да. Қоныстықта бір-біріне таңір сәлем беру, бір-бірімен қал сарасту керек болса қол ұшы жәрдем беру бұл жүде қайыр-садауалы ис.

«Болмасада қарасың,
Жақсы қоныс жарасың».

деген сөзде үлкен мәні бар. Қоныс жақсы, ыңғайлы, көшеде абыройлы, болса, ол қалаға ауылға жарасық болып есептеледі. Бұл ауылда кімнің үйі бар? Бұл көшеде кімдер тұрады дегенде, ең дәлел қонысының аты айтылады. Мүмкіншілігі болса қоныс бір-біріне сыртынан болса қарасып, жәрдемлесіп тұруы керек. Соның үшін «Қоныс болсаң қорған бол» деп тегін айтпаған. Қоныс менен алысып берісіп тұру жүде жақсы әдеп. Бұрын ауылдарда қоныстар бір-біріне асқан ауқатынан жиберіп тұратұғын еді. Қазір анау-мынау үй-рууыгершілік бұйымдарын сарап алып тұрады. «Лейкін өзіне керек болса қонысы өкіелемейді» деген алысық берісіп өзі қоныстардың ауызбіршілігін беккемлейді.

Жай алмақ болсаң — қонысы қарастыр.
Жер алмақ болсаң — суың сарастыр.

Жүсіп Дас Қажіб — Баласағұнай.

Қонысына жаманлық тілеп тұратұғын адам мәжнүн-кәміл емес.
Жан қоныс аш отырғанда, өз қарнын тойғыз жүретұғын адамда сондай.

Мың бір хәдіс 680

Туғысқанларға мейрім-шәпәт, хош кеңілді хәм жақсы
Қоныстық — ел жұртты абад хәм өмірді зыяда етеді.

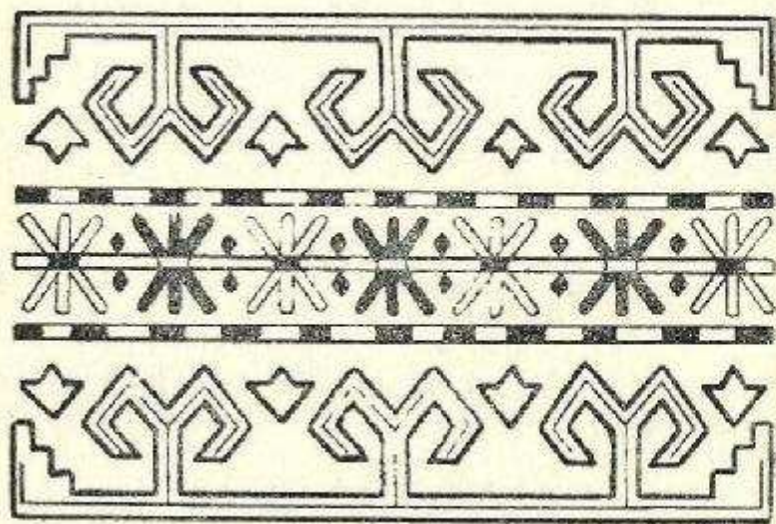
Мың бір хәдіс 619.

Қоныстарыңыз сизді жақсы адам деп атаса, демек сиз жақсысыз. Егер олар сизді жаман деп айтысса, демек сиз жаман адамдүрсіз.

Мың бір хәдіс 85

Қоныс менен жақсы қатнаста болыңдар!

Мың бір хәдіс 291.

26. УСТАЗЛЫҚ ЕТКЕН ЖАЛЫҚПАС

Устазлық хәм шәкиртлик қатнасықлар бул адамлардың ең жоқарғы ажайып пәзийлетдеринин бири «устазды атаңнан өзің бил» деген Хәким Улықпан. Адам тууылады оннан кейин тәрбияланады, сауат ашады, дөнер үйренеди, кәсип ийелейди, илм жолына түседи. Буның хәммесин үйрететугын устаз болады.

Баланың устазы мектептеги баслауыш класстагы саған биринши рет қәлем ұслатқан хат танытқан мұғаллим. Басқа класстарда оқытқан мұғаллимлерде оқыушылардың устазы. Лекин ол жақсы болса

«Устазы жақсының

Устамы жақсы» қылып шығарса, қадал мийнет пенен саған билим берсе, оны сен қоллана аласан, биле алсан ғәп сонда. Мұғаллим хәр қандай сабақ бериушиден айырылып тұрса өзинин көргенлиги, билими жоқары болса, үйретсе, баланы өзине тартса алса ол устаз дәрежесине көтеріледи.

Себеби, устаз адамлардың көз-қарасын, исенин қалилестиретугын, оларға өмирден өз жолын табыуға көмеклесетугын жәмийетлик ғайраткер, ойшыл адам. Олар жеке адамлардың тәдиринин жақсы бағытқа рауажланыуында өз қалдыратугын дәнә хәм өмир тәжирийбеси мол инсанлар.

Устаздың жақсы қасийети, ямаса ҳақыйқый минасип абыройынын тәрбиялық күши сонда, шәкирт ол адамын жақсы хәм бәлент тәреплерин мойынлай отырып, оның тәсирине өз ерки менен

бериледи. Адам өзинин оғада сыйлайтуғын қадирлейтуғын адамының тапсырмаларын хешқандай ауырсынбайды, оны шын ықласы менен өз ықтыяры менен, бар интасы менен орындайды. Соның ушын «устаз — изленгиш болыуы, ойлай билиуи, қандай исти болса да интасы менен атқара билиуи тийис»

(В. В. Малковский).

Булай демектин баслы себеби бурын устаз бир қәнийгеликти үйретип кейин пәтиясын берип жибере беретугын еди. Хәзирги техника хәм қоспалы технология, сондай-ақ хәр тәрептеме оқыту хәм тәрбия тийкарында аз да болса бир нәрсени күнт пенен үйреткен адамды устаз деп қабыл етемиз. Шәкиртте соған ылайықлы болыуы керек. Устаз шәкирттин уқыпшылығын көрип оның менен қууанып, оның алға илгерлеуине хошамет берип отырады. Олай болмаса шәкирт алға кетпейди, онда рауажланыу болмай жәмийет тубалап қалады. Соның ушын да «Шәкирти устаздам озса керекдур» деп халық дурис айтқан.

Устазды шәкирт қатты сыйлауы керек оны «Ақыл берген, билим берген устазым» деп есаплауы керек. Бердақ бабаның өзиниң «Өмирим» қосығында:

«Белгили халыққа нышаны,
Ядыда дур хәр қашаны,
Қартайған ол Қунхожаны,...
Көрген күнлерим, күнлерим,
Айтып сөзлерди тынлатып,
Кемис жерин хәм оялатып,
Бир арым ай бирге жатып,
Хәз етип өткен күнлерим.

деп шын ықлас пенен устаз бенен ушырасыу демлерин яд етеди. Ямаса,

Неғайыдан сауат аштым,
Физулайден дурлер шаштым»

деген қатарлардан-ақ устаз хәм шәкирт арасындағы пәзийлет байқалмай ма?

Өйлемги Хивдистандағы әдеплилик кодекси «Ману бағларында» «Шәкирт өзинин устазына төсек үстінде, тамақланып атырғанда, ямаса одан қашықта тұрып, ямаса бетин басқа жаққа бурған түрінде жууап бермеуи, әнгимелеспеуи керек. Егер устаз түргелип тұрса, олда тик тұрып иба билдириуи тийис» деп жазылған.

Устазлық атқа миясар болыу ауыр мийнетти, үлкен шеберликтин тийкарында болады. «Устаздың түри-түси де, кийими де, кеули де, ойы да хәммесинен сулыу болыуы керек» (А. П. Чехов)

Устаз ата-анаға баласының күшли хәм хәлсиз тәреплерин түсіндиреди хәм тәрбиясына араласады. Себеби хәзир мұғаллим

көп балаларды оқытады. Оның хаммесін талапты, талантты, уқыпты етип шығару мүмкін болмас. Лекин, олардың тәрбиясына ата-анасы менен бирге қатнасуы тиіс. Олардың ишнен мугаллимге ҳақыйқый шәкирт болып, қол берип жетегине еретуғынлар шықса да ол ҳақыйқый устаз дәрежесине көтеріледі. Ата-аналар усындай устаздың кеңесін шын ықласы менен қабыл етиуі тиіс. Солай етип жас өспірімнің устазға деген сүйіспеншиллігін арттыра бериуі тиіс. А. Фадеев өзінің «Жас адам гвардия» атлы романында «Устаз» бул қандай сөз! «Хәр бир бала билим алатуғын бизиң елимизде устаз деген ең биряши Бизиң балаларымыздың, халқымыздың келешегі». Ол келешек устаздың қолында, ҳасыл жүрегінде. Биз оны көшеде көргенимізде, оның ҳүрметине елли метр жерден бас кийимимизди шешип, тәжм етиуге тийислиміз».

Сун Аллаларда мынадай қатарлар бар;

Қараша улы Хожа улынан кем,
Егер мугаллим болса сеидтан да өтер хем

Орта Азияны жаулап алғанда мусылманлыққа бойсындырыуға хем үйретиуге қалдырылған араб әскерлерінің ұрпақлары хожаның балалары әпиуайы халықтың баласынан жоқары турады десе, ал қарапайымның баласы егер мугаллим болса онда ол пайғамбар әуладлары, сеидтан хем өтеди деп мугаллим устазды жоқары бағалаған.

Адам ақылмның шырағы билим,
Бәледен сақлаудың жарағы билим.

Билимнен жақсырақ гәзийне болмас,
Ол бир тасқын булақ суы сарқылмас.

Әбий Абдулла Рудакий.

Шубха жоқ илимнен тириду р инсан,
Ауыр мүшкиллерди жеңеди инсан.

Илим жақсы-деди-бир күн устазым,
Жәхәнди жаңлатар дабыл пәрүазым.

Әбилқасым Фердаусий.

Шәкирт мугаллимсиз қалса бир заман,
Бардай көринеди алдында думан.

Кимде-ким халқынан алмаса тәлим.
Оны оқыталмас ҳеш бир мугаллим.

Абдурахман Жамий

Устаз меҳри, ана меҳри-егиз.

халық нақылы

Ҳақ жолында ким саған үйретсе ҳәрип,
Оның хызметин болмас қайтарып,

А. Нағайы

Устаз... жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жетек түсинген, көрген, еситкен және аңғарған нәрселердің бәрін ядында сақлайтуғын, булардың ҳешнәрсени ұмытпайтуғынын... алғыр да аңғарушы ақыл ийеси... сондай шешен, өнер билимге қуштар, жүде қәнаәтшил, жаны таза хем ар-намысын ардақлайтуғын, жақынына да, жатына да әдил... журттың бәрине... жақсылық пенен үлги көрсетип... қорқыныш пенен жасқаныу дегенди билейтуғын батыл, ержүрек болуы керек.

Әл-Фараби

Устазлық минәз-қулық пәзийлети мынандай болуы тиіс ол дым қатты қолда болмауы тиіс, дым ырыққа да жығыла бермеуі керек, өйткени дым қаталлық, шәкиртти өз устазына қарсы қояды, ал дым ырыққа көне бериу устазлық қәдирин кетиреди, оның берген сабағы менен билимне шәкирттери салқын қарайтуғын болады. Устаз тәрәпинен барынша инта хем табанлылық керек. Өйткени булар, журт айтқандай тамшысы менен тас тесетуғын суудан айнымайды.

Әл-Фараби

Маған жақсы мугаллим бәрнен де артық, өйткени мугаллим — мектептің жүрегі.

Ы. Алтынсарин

Адамның адамгершилиги жақсы устаздан болады.

Абай

Ойдағыдай тәрбиялаудың сыры оқыушыға деген ҳүрмет сезимде жатады.

Р. Эмерсон

Тәрбияшыға үйреткеннен буйрық бериу анағурлым жеңил.

Д. Локк

Өзгелерди үйретип жүрип, өзимизде үйренемиз.

Сенека

Адамның үйрениу қумарлығын айтқан киcи — ең жақсы мугаллим

Мұғалымге исеним билдирилмесе, оқыу ийгиликли жемис бере
алмайды.

Д. И. Менделеев

Устаздың пәси шынлықты қайталайды, ал устаздың жақсымен
сол шынлықты ізлеп табыуға үйренеді.

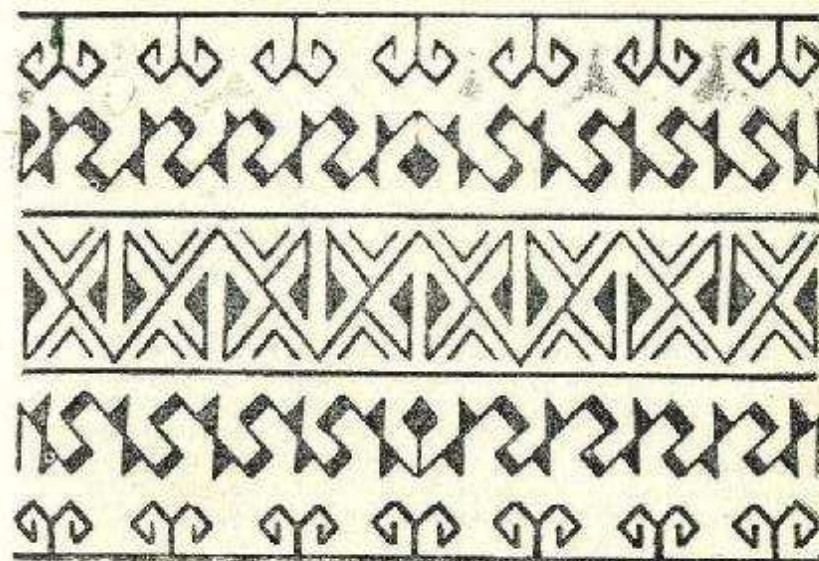
Шәкірт болып көрмеген, устаз болып жарытпас.

Бозақид.

Үйретіу үшін урысыудың, пайдалы болыу үшін намысқа тийіу-
дың қасла қажеті жоқ.

Ақырын жүріп, анық бас,
Мийнетің нетпес заяға.
Устазлық етнен жалықпас,
Үйретіуден балаға.

Абай

27 МИЙНЕТ ЕТ...

Шадлық меканында жүріп зауық-сала сүрсен ер, құдіретті
күшлерінді көрсет халыққа мийет ет. (Б. Қайыназаров).

«Мийнет байлықтың атасы, Жер оның анасы» дейді ертедегі
экономисттер. Адамның адам болыуында да мийнет бірінші
орынды атқарған. Адам мийнетті, мийнет құралдарын жетісті-
ріу арқалы өсіп, өзгеріп, рауажланып, жетілісіп отырған. Сон-
лықтан да жәмийеттің өзгеріу тарихын мийнеттің хәм мийнет
құралдарының өзгеріуінің тарихы десе де болар еді.

Себеби, ертеде мийнеттің түрлері аз болған. Олар «тек бир
тамақ деп жорытқан (Бердақ). Мийнеттің бөлінісінің тийка-
рында бірінші талапты қанаатландыратуғын мийнеттен босау
мүмкіншілігін берді. Ол өз ретінде артық құлқынды өлтиріу
сияқты дәстүрлердің тоқтауына алып келді. Себеби адам бас-
қалар үшін да өндіріуді үйренді.

Өндіріуші күшлердің тағы да алға рауажландырылыуына
байланысly мийнеттің бөлінісі де тереңлесті. Бул мийнеттің
түрлерінің көбейіуіне алып келді. Қазір дүньяда 40 мыңнан
аслаы мийнеттің түрлері бар. Бул сан турақлы емес. Мысалы
сонғы жылдардың өзінде мийнеттің бес мыңға жақын түрлері
қосылып гейпара ески түрлері бул саннан шығып қалды.

Адамның инсан сыпатындағы миезіннің қәлиплесіуі оның
өзін-өзі бийлеуі хәм турмыста тақ турыу уқыпшылығының
рауажланыуы менен байланысly.

Усы сапалық жақтан қалыптасуындағы рауажланыуындағы шешуші фактор мийнет болып есапланады. Пидәкерлік мийнет адам үшін өз мүмкиншілігінің шексіздігін билдириуі және оны іске асыруының жоқарғы стимулын береді.

Адамға жәмийеттік мийнеттің ығиліктік тәсірі зор. Себеби, мийнеттің әдептілік, икрамлылық, тәрбиялық потенциалы үлкен. Жәмийетте мийнет ұлыма социаллық, жәмәат топарлық және индивидуаллық іскерлердің көринісі есапланып, жәмийеттік идеяның турмыста іске асыуының бірден-бір усылы, киcиңнің өзіне көрсетуі, тастыйықлауының бірден-бір жолы.

Адам өзінің өндіріс іскерлігінде тәбият берген ұқыптылықтарды іске салып, пайдаға асыруы менен қатар, билимденіруден және кәсіптік таярлықтан алға түсінік-тәжірибелерін де іске асырады. Бул мәністе мийнет тәрбияны жуумақлаушы және оның нәтижелілігін тексеруші басқару ретінде бақаланды. Мийнетте семьяны, мектептің, балалар және жаслардың жәмийеттік шөлкемлерінің әдеп-икрамлылықты рауажландыруындағы жағымлы тәсірлері беккемленеді. Соның менен қатар мийнет барысында адамның өміріндегі қате-кемшіліктері, өткен дәуірдегі оны тәрбиялаудағы жиберілген олқылықтар жөнлестіріледі.

Мийнеттің адамның социаллық-правлық және биологиялық тәбиятына айрықша тәсір етуіне хәққында белгилі илимпаз академик Амосов Н. М. былай дейді: тәбият хәр бир адам үшін белгилі бир хызметке зәрурлі мүмкиншілігінің дәрежесін береді. Сол дәрежеден төмен түсіу мүмкін емес. Егер биз төмен адамлардың дәрежесіндегі бахыттылыққа бағдар алсақ (олар «азырақ» бахыттылыққа қайып, тек ғана жұмыс «жеңилірек» болсын деп ойлайды) биз басқалардың да мүмкиншілік дәрежесін төмендетіп жибереміз. Демек, биз жәмийетіміздің өсіуі және рауажланыуы мүмкиншілігін төмендетіп жибереміз. Бул жүде қауіпті.

Адам психологиясына бир тән нәрсе: олар өзлеріне жақпай-туғынлардың ұзақ уақыт болмай турыуынан барлық жағымдылықты сезіп, оның қадір-қымбатын бақалап турыуды ұмытады. Бул хәзіргі күнде де жаслар арасынан сезіледі, яғни олар бизің жәмийет тәрәпинен дүзілген камфортты елестірмейді, оның менен қызықпайды да. Ол үшін жедел түрде гүреспей де қояды. Олардың гейпаралары тыныш өмір, бийләру және бийғамлық бахыттылық деп есаплайды. Лекін, бул керісінше болып мийнетсіз жетіліскен бахыт ыдырап, ол адамның қолынан шығып кетеді.

Бұлардан шығатуғын жуумақ: мийнет адамларды жеделлестірудің қуралы, біреу-біреуден тек қалмау үшін ғана емес, ол озып кетуінің мүмкиншілік майданы. Соның менен қатар ол жәмийеттің абыройын, байлығын тәміинілеуші адамның психикофизиологиялық салмағының көрсеткіші болып есапланады. Әсіресе мийнетте іскерлік пенен ұқыптылық, кәсіптегі жеке

тулғанын алдына қойған ұазыйпа менен оның өзінің жеке мүмкиншілігі (оның дәрежесі хәр кимде хәр түрлі) өз-ара көбірек сәйкес болса киcиңнің өзіне көрсетуі соншалы күшлі болады.

Бизің жағдайымызды мийнет хәр бир киcиңнің өзіне, жәмийетке хызмет етуінің баслы формасы, соның менен бирге адамлар арасындағы байланыстың түрі, адамның азамат ретіндегі өзіне-өзі тастыйықлау усылы болып есапланады.

Хәр бир жәмийетте мийнет өзгеше бир әҳмийетті орынды ийелейді. Соның үшін жәмийетті басқарушылар, хәкімет және мәмлекет басшылары ең дәслеп елдегі мийнетті шөлкемлестіруі хәққында ойланады және басқарады. Демек, хәр бир адам өзінің жәмийетінің өзінің зәрурлігі бойынша мийнет қылып, қандай да пайдалы нәтиже асыруы керек. Ал өзінің зәрурлігі үшін басқалардың мийнетінен пайдаланып, мийнет қылмай жасау бұл бийәдептік, тегінхорлық, олардың «таярға қайыр» болып мийнеттен қашуы оның келешегіне өлтіреді. Оны хәрам тамақ деп атайды. Себеби «Жауын менен жер көгерер, мийнет пенен ер көгерер» деп дурыс айтқан. «Ауырдың үстіне шығып, жеңілдің астына шыққан» адамды да жәмийетіміз жақтырмай оған «Хоща жақпас» деп белгилейді.

Бизің халықта хәдден тыс ойыңлар, тамашалар адамды бузатуғынлығын, тек мийнет пенен камалға келетуғынлығы белгилі.

«Асық ойнаған азар,
Топ ойнаған тозар,
Барымен де қой бағып,
Шопан болған азар»

деп дурыс айтқан. Елде өз кәсібін толық ийелеп оның устасы болағы адамларға қолынан хәнері тамған қәниге деп оған хұрмет қылады. Соның үшін:

Устады ел дүзедер,
«Қолан хәнерлі адамлар,
Ғазийле ашқан ялымы»

Жәмийет өндірістің дәрежелігін көтеруі үшін адамның мийнет пенен, әсіресе өзінің ұқыптылығына мууапық келетуғын мийнет пенен шұғылланыуды талап етеді.

Хәзір илимий-техникалық революция заманында мийнетлер дүниәсының (мийнет пенен кәсіптің түрлері бир деп қараға болмайды. Бир кәсіп өз ишіне мийнеттің бир неше түрлерін алады) өзгеруі, жаслардың да кәсіпке бағдарланыуының хәлсіздігі оларды мийнетке бекітуде жәмийет үшін машқалалар туудырады.

Айтайық, қанша урынса да жигиттің ләтчик бола алмай, қыз баланың врач болуға ұқыпсыздығы олардың жеке басының кемшілігі болса, ал кейінгі жағында ұсыған байланыс жұмыс орындарын өзгерте беруін және өз мийнетіне бийләру қа-

рауы бул социаллық тәрәптән жағымсыз ауҳал. Жаслардың мийнет дүньясына киреринде бундай шағынларды азайтуу, жаслардың кәсип тандауын анықлаудың баслы мақсәти болып есапланады.

Мийнет пенен тапқан малдың қәдири жоқары ҳам ол өмирлик табыс, паянлы дүнья болып есапланады. Халқымыз бұрыннан ақ

«Қыздың малы қырк күнлик,
Мийнет малы өмирлик»

деп дәреткен.

Соның үшін мийнет пенен тапқан тамақ та мазалы.

«Түргелли ертеден жұмысқа шығып,
Қолыңды қабартып, бедиди бүгил,
Дизиди сызлатып мийнеттен шегип,
Жеген бир зағаран паладан жақсырақ»
Бердақ

Мынадай бир әпсана бар. «Ертеде бир билимли ҳам көргенли адам болған. Оның жалғыз баласы бар екен. Бала ер жетип княтырғанда әкеси балаға мийнет етип ақша табыуды тапсырған. Анасы пақыр баласын аяп, оны жас көріп баланың жұмыс ислеп, табатуғын ақшасын берип турған, бала кеште менің бүгінги тапқаным деп әкесине берсе, әкеси пұлды отқа ылақтырып жиберген. Балада ҳешбир ҳәрекет болмаған. Екинши ҳам үшінши күнлери де тап сондай болған. Төртинши күни әкеси ақшаны отқа атып жибергенде бала «Уай-уай аға, өзим тауып едим ғой» деп отқа қолын урған екен дейди. Демек мийнет пенен тапқан мал жүдә қәдири. Ол тәрбиялайды, тәртіпке де салады. Адам баласы мийнеттен бахыт табыуға умтылса, адамларды өз мийнеті менен шад қылса ондай адамлар бахытлы болып есапланады.

Демек адам мийнет етиу керек. Мийнетсиз бахыт жоқ. Луначарский баласына жазған хатында «Мийнет бахытсыз болыуы мүмкин, лекин, мийнетсиз бахыт керек емес» деген.

Жигитке жетпис өнерде аз, деген халқымыз. Шынында да жигит уқыплы ҳам уста болып шығуы керек. Ол мийнеткеш илмшаз, оның үстине ағаштан усталық, бағманлық, ауқат таярлаушы жақсы аспаз, шофер, сазенде, құрылысшы, сыбаушы ҳам сол сияқлыларды билесе қандай әҳмийетли.

«Алтын таппаса да үйренген өнер,
Өнериң алдында ләсдур-зер»

Абдурахман Жәми

«Өнерди үйренде-жи́рен»

(нақыл)

Хәр бир исти ақырына дейин апаруу, ҳадал орындау. «Меннен жеткенше, ийесинне жеткенше дегеннен аулақ болуу».

«Шымшық сойсада қассап сойсын» деген халықтың сөзинне қулақ салып, қолдан келмейтуғын иске асылмау керек. Көпшилик пенен мийнет қылғанда өзінди кейинге тасламай, қатарда болуу керек, тәррәмлик қылмау керек.

Халқымызда қалыс-көмек деген жақсы, дәстүр бар. Бул дәстүр бойынша адамлар үлкен исте бир-бирине жәрдем береді. Хәшхим буинан бетти бурмау керек. Илажы болса барып бул әдетти сыйлауға әдетлениу керек.

Исте шалағайлыққа жол қойуға болмайды. Әйтеуір, ити-барсыз дыққатсыз исленген ис жақсы шықпайды. Мийнетти табыссыз ислеп, жаналықты киргизууді, ойлап табыуға үйрену, биреудің мийнетин жеңиллестируіге әдеплину адамның ең айрықша қасыл қасиеті.

Қим мийнет ете билмесе, ямаса ислейтуғын исин жақсы меңгере алмаса ис орнында да, жұмыста да, семьяда да ҳұрметке ийе болмайды. Мийнет бахыт, оны қәдирлеу керек, оны сүйиу керек ҳам оннан ләззет алыу керек.

Ериншек болсаң бахытсыз боласан. «Ериншекке ис буйырсаң, саған ақыл үйретеди», «Бир исти ислейге шыққан адам шара излейи. Хәш нәрсе ислегиси келмеген адам бақана табды».

Инсанның өмирин безейтуғын оған бахыт, дәулет келтиретуғын байлық ҳам абаданлық бағышлайтуғын күш-мийнет (М. Горький). Инсан, мийнетте, тек мийнетте бийик көринеди. Мийнетке муҳаббаты қанша қызғын болса, оның сонша уалы ис болса сонша өнмилі ҳам шырайлы болады деген еди. Мийнет пенен жасап, өмирди мийнет пенен жайнатып жүрген адамларға ҳұрмет қылуу, оларды басқа көтерну бул үлкен адамылық қасиет.

«Мийнеттиң көзин тапқан
Бахыттың өзін табады»
«Мийнет пенен ер көгерер,
Жауы менен жер көгерер»,
«Талапмы еге нур жауар»,

«Мийнети аздың мийүеси аз»
«Мийнет атсең еринбей,
Тояды қарнын тилебей»
«Дарьяның суың бахәр толтырар,
Адамның кеулин мийнет толтырар»
«Өнери жоқ қисини,
Мазасы жоқ исини»

Жигит қәдири өнери менен,
Жигит сегиз қыры, бир сырлы болсын.
Жигитке қырық өнер аз,
Өнерли қол қарымас,
Өнериз қол жарымас.

Қарақалпақ халық нақымы

Есигинде малы жоқ,
Жаралың кеули күрт күсер.

Ис қос жақпас жалқаулар
Жаман жолға тез түсер.
С. Мәжитов.

Ис бұйырса жақпаған,
Өзін саяда сақлаған,
Мийнет пенен от жақпаған,
Ас-нанның қәдірін билмес
А. Даболлов

Адам барлық жұмысқа жарамлы бола бермейді... Жұмысты неғұрлым жетік хәм жақсы атқарса, билгир және шебер болып шығады. Қандай хәрекет, қандай ис ислесекте, содан рәхәт табыу, оның рәхәтін көріу бизиң мақсетимиз болып табылады.

Әл-Фараби
Еңбек -қуғаным, жалқаулық айырмас азап.
Байлық-қанаат пенен еңбектен

Ыбырай Алтынсарин

Сақалын сатқан ғаррыдан,
Еңбегін сатқан бала артық.

Жұмысы жоқлық,
Тамақ тоқлық,
Аздырар адам баласын

Абай

Саналы хәм еркин мийнет ғана адамды бахыт пенен жарылқайды

К. Д. Ушинский

Мийнет етпесең хорлықта қаласаң, я урлыққа барасаң.

Л. Н. Толстой

Бир күнімди ғана жұмыссыз өткерсең, мен өзимди өзим өлтірер едим.

Л. Н. Толстой

Жақсы өмір сүріу дегеннимиз жақсы жұмыс ислеу

Н. И. Лобачевский

Мийнеттеги хәр минут — бир несийбе,

Ғафур Ғулам.

Адамның иси қандай болса өзи де сондай
Г. Гегель

Мийнет -рәхәттин атасы

А. Стендаль.

Адам үшін ең қасыл нәрсе — мийнет ете билиу.

Эзоп.

«Жамаң ислегенше жұмыстың азырақ бөлегін келістіріп орындаған артық»

Аристотель,

Данққа баслайтуғын соңғы жол — мийнет,
Басқа жол менен атын шығарған киіс — жалатай.

П. А. Павленко.

Билим күшлі болса, ис те күшлі болады.

В. Шекспир.

Қим мийнет етсе бахыт соған қонады.

Леонардо да Винчи

Жұмыс бизди үш түрлі қырсықтан, зеригіуден,
кемшиликтен хәм мүтәжликтен қутқарады.

М. Ф. Вольтер

Адам еситип билгени менен ғана жетилиспейди, мийнет пенен ис-хәрекеті арқалы қалиплеседи.

А. Эйнштейн

Адамның аұхалын аұылласы билмейди, кәсіплесі биледи.

Сәкен Сейфуллин.

Күшине исенбе, хәдал исине исен.

Мухтар Әбешев.

Бахыт—бар күші менен мийнет еткінге бұйырды.

И. Гете.

Бүгінгі ишти ҳеш қашан да ертеңге қалдырма.

Ф. Честерфилд.

Мийнет сүйишilik-адамның адамлық қасиетинин тийкаргы
өлшемлеринин бири

Шыңғыс Айтматов.

Қиснин танымақ болсаң — исине қара

Ж. Баласағуни.

Түсине қарама, исине қара

Махмуд Кашгарий.

Мийнетин сикбей абырой алғанша, мийнет сицирип атақ ал

М. Токи.

Барлық исте ең қыйыны дерлик — басланыуы

Ж. Ж. Руссо

Адамлардан ҳеш нәрсени тиленип сорамаң
Хәтеки ат үстінде отырғанында қамшың түсип кетсе де
өзин түсип ал.

Мың бир ҳадис. 951.

Мийнет ҳам егиз,
Дәфлет ҳам егиз,
Мийнет дос арттырады,
Ғийбат душпан арттырады,
Мийнеттен қорықпа,
Миннеттен қорық,
Қасқырдың қарнын аяғы тойдырады.

Халық нақыллары

Егер ақылң болса өнер үйрен, себеби өнерсиз ақыл-липас-
сыз тән яки бет-әлпети жоқ адам сыяқлы. Билим —бул ақыл бел-
гиси деген екенлер.

Перзентим! Ескертемен, өнерсиз киси хәмме уақыт пайдасыз
болар хәм хешкимге пайдасы тиймейди. Денеси тап саясы жоқ,
тикени муғилан өсимлигине усайды, өзине де, өзгеге де пайда-
сы тиймейди.

Билимди үйрениу ушын мийнет етиу, беденди жалқаулықтан
қутқаруу пайдалы, себеби жалқаулық ис жақпаслық беденнин
бузылыуына, кеселлениуине себепши болады. Егер мийнет етип
беденди өзине бойсындырмасаң сау, саламат хәм бәлент мәрте-
белі бола алмайсаң, себеби beden хәрекетсизликти, рәхәтти дос

тутқаны себепли, өз ықтыяры менен саған бойсыңбайды, соның
ушын да beden өз-өзинен хәрсекет қылмайды, ол хәрекетти буйрық
пенен қылады хәм сен буйырмағанша, беденнің хеш иси кеуили
болмайды.

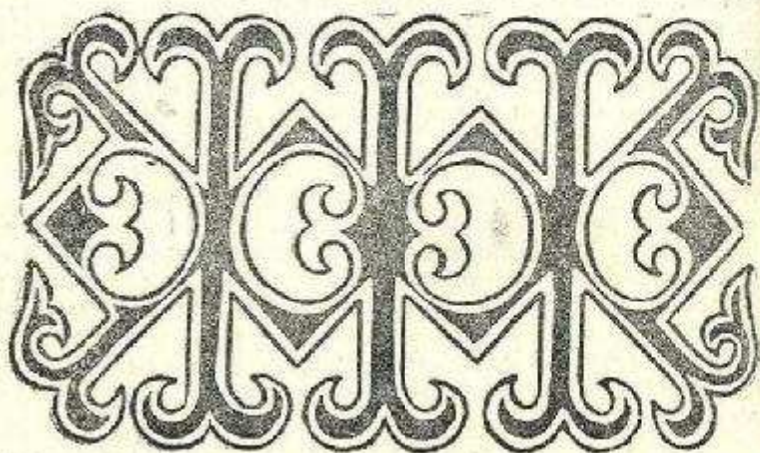
Демек, әй балам, беденди бойсындыр хәм оны қәхәр менен
итаат қылыуға хәмир ет, өзине Хәр бир адам өз беденин бойсы-
дыра алса, өзгелердин беденин де өзине қарата алады. Хәр адам
өз беденин өзине бойсындырса, илим-билим хәм өнер үйрениу мә-
нен еки дүньяда бахыт табады.

Бәрше кәсиптин арасынан илимге талаплы болсаң итиятшыл,
қанәәтшил болғыл. Илимди-дәс деп, ал бос өткен өмирди душпан
билгил. Сабырлы, шыдамлы бол, шурт минез болмағыл, кеш
жатып ерте турғыл, китапқа хәм сабаққа берилгил, истен зерик-
пегил, ядлағыл, тәкирарлағыл, ҳақшыл болғыл, нени еситсең есиң-
де тут, еликлеуге разы болма, китап қәлем, қәлем шығарғыш
хәм соған уқсас нәрселер хәмме уақ қасында болсын хәм булар
дан басқа нәрселерди ядында ҳасла келтирме. Аз сөйлегил, узақ-
ты ойлағыл. Егер хәр бир илимге талаплы адам усындай тәбият-
лы тәртипте болса, тез уақыттын ишнде, дәуиринин бирден-бир би-
лимди адамы болар.

КАБУСНАМА

«Бир патша қулы менен бирге кемедә кетип баратырған еди.
Бурын кемеге минип көрмеген қулы қорқып жылай баслапты.
Хәмменің мазасын алды. Оны хеш ким сөз бенен жубата алма-
ған. Сонда бир данышпан киси патшаға: «Егер рухсат етсеңиз
оны тынышландыраман»-депти. Патша рухсат берипти. Данышпан
қулды теңизге таслатады. Байғұс қул суға бир батып бир шы-
ғады. Екинши батқанда оны шашынан тартып қайтадан кемеге
мингизип алыпты. Қул кемеге зордан зорға минип бир қууысқа
барып бүрисиң үнсіз-түнсіз отырып қалыпты. Патша: «Бул қа-
лай болды» дегенде данышпан: «Бул адам теңизге ғарық болыу-
дың машақатын көрмегенликтен, өзиниң сау-саламат отырғаны-
ның қадирин биледи. Мийнет көрмеген адам рәхәттин қадирин
билмес»-депти.

Сайф Сарай

28. НАНДЫ ҚӘДІРЛЕУ ИСРАПҚА ЖОЛ ҚОЙМАУ ӘДЕБИ

Биздің халқымызда дәстүрхан алмасы, оған өзінің жапқан, писирген нандарын алып келіп, жақсы исте нан сындырып пиязға келіп дәстүрлері бар. Олар нанның ұллылығын көрсететұғын, нанды құрметтеу дәстүрі. Нан қамме нәрсенің басы. Наннан ауыз тийіп — сыйласық, әдептілік. Ең болмаса нан ауыз тий деп айтады, адам емес, екен дейді адамдар. «Оның наны қалын» делінеді. Ертеде нанның қиығы түссе маңдайыра тийгизіп жеп қойған. Жүде қиын қыстауда аразласып атырғанда «Нан урсып» ондай емес деп қадаланған ямаса жүде азап беріп өзінің үйінде асын жеп дузын ишіп нанын жеп тұрып жаманлық еткен адамды «дузым урсын» «Наным урсын» деп қарғаған. Бұл қарғыстың үлкені болып есептелген. Нан той мерекенің көркі қам тийкары.

Бизің елде мийнеттің бақасының түсінуіне, мийнетсіз дүние табыушылардың, уры өтирик, дангесерлердің, қарам тамақ саудагерлердің көбейнуіне байланысты нанның қуны өзгеріп, ол бір ешкім келген заттар ретінде қаралады.

Әсіресе нан мерекелерде көп ирап болады. Қоңсы отырған үйден қонақтар үстінде тағыда қонақ кірсе дәстүрханада нан толып тұрса да, және бір арқа нан әкеліп қосылады. Олар қатып қалады, көгеріп кетеді, зая болады.

Гейпара семьяларда ирапшылыққа үйреніп қалған. Олар азық-ауқатты артықша таярлап, ақыры ашытып ямаса көгеріп алып далаға тастайды. Бұл адамның әдептілігінде тәсір етеді.

Гейпара адамдар алдына қойған ауқатты жеудің мөлшерін билемей көп алады, тауыса алмай заялайды. Оннан қалған ауқат нан сынықтары аяз болады.

Гейпара асханаларда да нанның ауқаттың иштейге байланысты бұйрықтары болмағандығын, олардың бөлектері столда көп зая болады.

Адамдар барлық исте, барлық жерде қамме нәрсені үнемдеу керек. Мейлі ол уақытта «адам белгілі бір уақытта жасайды». Сондай-ақ азық-ауқат заттары болсын қаммеси өз мөлшерінше жұмсалыуы керек. Мына нәрсе көп екен деп оны өлшемсіз сарп қылыуға болмайды. Нені қорласан соған зар боласан» деген халқымыз барлық нәрсенің де қадирін биліуіннің, оның төркініне мийнеттің қадирін түсінудің тийіс.

Әсіресе нан бизің елімізде көбірек ирап болады. Ұлыұма бұрынғы СССР да 20 мың тонна бийдайды жыйнаудың барысында атыздарда телекке түспей-ақ шашылып, болатуғын еді.

Егер Қарақалпақстанда қар бір оқушы бір күнде 30-40 грамм нанды ирап қылса онда бір күнде орташа 144 тонна нан ирап болады. Бұл қанша бийдай егер биз бийдай егисінің гектарынан 20 центнерден алғанда да биз бұл ирап арқалы бір-неше жүз гектар жердің дақылын ирап қылып жибереміз? Қанша адамдардың мийнети күйеді?

Мине ирапгершілік қандай ақыбетке алып келеді. Егер ұсындай ирапшылықты тек балалар емес, қар бір адам ислесе не? Соның үшін нанды қадірлеп оның обалын түсіндіріп үлкен әхмийетлі қам әдепті ис. Нанды сындырғанда екі қоллап сындырыу керек. Оның ортасын ойып тасламау, шетінен сындырыу, сытқан жерден сындырыуды дауам етіп, ауқатты әуелі наннан баслау, бұлардың бәрі әдептілік.

Халық аузында нан ұллыма? Құран ұллыма? деген әпсана көп таралған. Бұнда құран ұллы деген молланың ақырында құранның үстіне мініп нанды алғаны тап қаларлық емес.

Абу-али Ибн Сина нанның шыпалы тиген, дәрі-дәрмақлық қасиеттерін атап көрсеткен қам кеселіктерді емдеуге пайдаланған. Ал халық медицинасында да нанды дәрі сыпатында пайдаланып адамдарды емдеп отырған.

«Сары ауырыуға шатылған адам анардың суына батырылған қатты нанды жесе тәуір болады.

«Тистің түбі иісп, тислер босаса қатты нанды шайнау керек».

«Асқазан бузылып иш өтсе, ямаса иш бұрып ауырса күнде үш рет қатты нанды жеп изінен бір кесе қатық иісе ауырыу жазылады.

Дәстүрханды безеген
Барлық, Ұақта наным менің
Өмірімнің арқау —
Наным — шыршан жаным менің.
Мийнетім, Ұақты хошлығым,
Тыныштығым досығым
Нанды қамме ұллы дер,
Жүз дұрыс ойлап көр,
Жұмсаған соң күш-жігер
Майлайдан төгіп маржан тер,
Өзіме солай сезілер
Бийдайдың кезіп масағы, —
Сорауға мені тұтады:
Дегендей маған жууап бер,
— Неге нанның ұсағы,
Жол үстінде жатады!
Ана — жер жүзі сұрланып,
Апыұланып қарайды.
Самал шымшып бетімнен,

Хадал мийнет етпай деп,
Сауға етер біздерге
Нанымызды ана — жер.
Көрсем нанның бөлегін,
Жерге түсіп атырған,
Ауырады жүрегім,
Батар менің жаным,
Қайвал кетер қаным да
Көрсеміз дәрдал алындар!
Түспесін нанның ұсағы,
— Нан неге жерге түседі
Сен де соған айыпсыз! —
Дегендей менен сорайды.
Нәмсіз біреу таса ізі,
Әлбетте мен билемін.
Бирақ жерде жатса нан,
Менде жууап беремін
Түссе жерге қыяқымы
Қалдырмай теріп аламан,
Себебі ұллы — ол да нан! ¹

— Ата, бір көрсеге ашылды жаным,
Гей бала жеп болмай таслайды нанның!
Сол наны қалады құла далада,
Не илаж көріңіз керек ұсы балаға!
— Тағы бір хәдісті айтайын ұлым,
Нансыз болмайды қаш сықылды-сының
Нанға тап бір бала шала қаранты,
Таслаған нанлары түзде жылпты.
Нанды ол тағы да жейжақ болынты,
Дәстүрханға сазынты ол қос қолын,
Дәстүрхан қашынты нан менен бірге,
Барып тұрған екен жұқтың үстінде.
Алайын десе оның жетпейті қолы,
Сол күні аш болынты тап күні бойы.
Бұл жәғдайды апасына айтыпты,
Апасы оған бір шалалақ тартыпты,
— Міне сенің таслап кеткен нанларың,
Енді қиың болды сенің қалларың, —
Деп нанларын көрсетіпті балаға,
Енді нан жоқ сен маңлайы қараға!
Көзлерінің жасын будапты бала,
Бір күн күні менен жылпты бала...
Соннан берлі бала қадірлеп нанның,
Хәтте, қалдырмапты түскен ұсағын...!

«Менің апам нанның ұсағын,
Жерде көрс, мени ғарғап,
Маңлайыма тигізіп алдан,
Қояр еді соң маңлайшаға,
Бұл мысалдан көп рет оқырмап,
Берді апам ұсылай талим,
Соннан берді жерде жатырған,
Нанды көрсем ашылды жаным.

¹ Сейтжанов, «Әмірханды» журналы, 1991 жыл, 6 сая, 83 бет.
² «Әмірханды» журналы 1988 жыл, 5 бет. (С. Аббазов).

Пислей қалып бұрын өгілдер,
Сол нан үшін төгілген терлер,
Ал қазиргі дейді келіндер,
Нан ұсағын сыпырып таслар,
Жасларым үшін берейін көнес,
Бирақ бұл сөзімді тыласын,
Нан ұсағы ыбырсық емес,
Нан ұсағы сыпырылмасын.
Адамлар көп құрғын қалында,
Жама ұлзыйбалар атқарар,
Нан ұсағын теріп алыға,
Олар ескі үрдіс деп қарар,
Жас ұлалдар қызым қам ұлым,
Генерген жоаллардан шығыңдар!
Бирақ нанды әдіулейтуғын,
Жасасын сол өлмес ұғымдар.

Т. Мәтмуратов.

Дәстүрханға төгілген тамақ қам ұсақларды теріп жийтуғын
адамлардың ғұналары төгіледі.

(Мың хәдіс 814).

«Нан — бұл менің жерімдегі нағыз күн дәстүрханда мәңгі
жыллылық шашып туратуғын лаулаған от».

(9. Межелайтис).

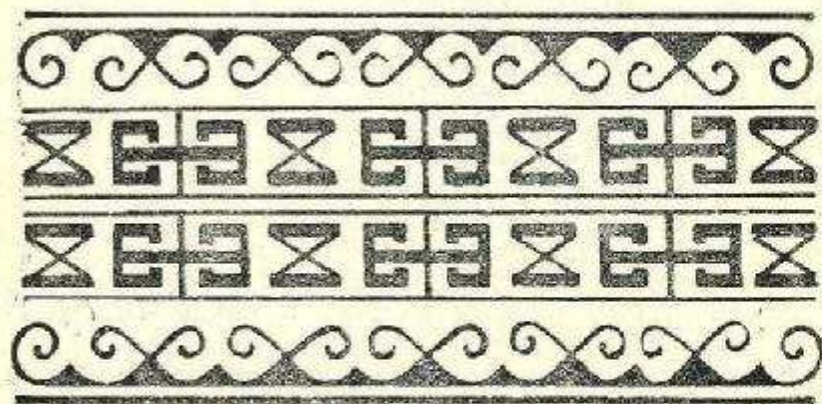
«Нан турасындағы ғамхорлықтың адам өмірінің барлық
құбылыстарынан да жоқары тұрығым әпидайыдан әпидайы емес.

(Н. Г. Павлов).

«Дүньяда байлықтың түрі көп. Солардың ишінде ең тий-
каргысы ұсы нан байлығы».

(Ғабиден Мұстафин).

Нан — тийкаргы дән.
Нан ийманнан әзиз.
Нанға құрмет — елге құрмет.

29. ТӘБИЯТТЫ ХҮРМЕТЛЕУ ӘДЕБИ

Адам табиғаттың бір бөлегі. Адам оған бағынышты. Соның үшін оған құрмет және мейірданшылық қатынас қар бір инсаннның ұазыйпасы. Табиғатта қар бір нәрсенн орны бар, қар бір қайуан және өсімлик табиғаттың тең салмағын сақлап тұрыуға тийисли. Табиғаттағы дарыя, теңиз, көлдер, таулар, тоғайлар оған көрия беру үшін ғана емес, ол сол табиғатты ұайраншылықтан сақлауда үлкен роль атқарады. Ұсы ұақытқа дейин И. В. Мичуринннн «Биз табиғаттан рейимлик күтип отыра алмаймыз. Оннан алыу бизннң ұазыйпамыз» деген сөзин байрақ қылып алып табиғатқа құжим жасадық. Ондағы қайуанатларды қырдық, өсімликлерди шаптық. Онын орнын өзлестирдик. Табиғатқа өндиристнн қалықларын, химиялық тасландыларды жибердик. Сонын нәтижесинде табиғат зәхарленди, адамларға ғазебин тикти. Адамлар өзлериннн қылған исине өзи пушайман жеп, табиғаттағы тең салмақлылықты қайта тиклей алмай сергизданлыққа түсип отыр. Сонғы он жылларда қар күни дүньядағы қайуанлардын бир түри, ал қәптеде өсімликлердин бир түри жойылып баратыр.

Аралдағы экологиялық апатшылық нәтижесинде бассейинднн балықлардын 15 леген түрлери жойылып кетти. Өсімликлердин 962 түринннн төртеуи жоқ болған, 56 түри сүйрексинн баратыр.¹

Буринғы Советлер аұқамы 290 млн. халқынннн шама менен 130 млн. (салыстырмалы) денн сау адамлар болып, басқалары

¹ Ж. Вазарбаев. Әжелатауы «Халық сүзи» газетасы №145, 1992, 29-июль.

хәлсиреген. Хәлсирегенлериннн ишинде саулар және ауырыулар арасындағы ортадағы адамлар хроник-ауырыулар, ауырып тұрғанлар физикалық кемисликке ийе адамлар бар.

Қарақалпақстанда ұлыұма адамлардын 70 проценти ауырыу. Өлим-житим басқа жерлерге қарағанда көбирек, адамнын өмир-жасынын узинлығы басқалардан төмен. Булардын және Аралдын қурыуыннн, Әмиударыядан таза суу ақпай, көл-лөктор сууларыннн қуылыуыннн болып атыр.

Кейинғы дәуирлерде адамлардын бир-бирине меқир-муқаббаты кемейип баратыр. Бул бир тәрептен хәкимлик қысуымет системасынын елди басқаруыннн болса, екнншн тәрептен сол системадан шыққан адамлардын мийримсизлиги. Олар тек өзлерине ғана емес қайуанларға, өсімликлерге де мийримсиз болды. Адамлар дийханшылықты, шаруашылықты жатырқалды. Себеби бунда өзлериннн мөнтарлығы рауажланбады. Ал жәмийетлик мөп оларды бийнарға қылды. Мөншинкте жери болмады. Өрисе болса құкимет малды ұстатнады.

Хасыл тууған түбени,
Қудалаған бийени,
Егиздеген ешкени,
Көлині болған електи,
Услама деп Хрушев
Бизге тәртип берип тұр,

деп жазды алысынын жыллардын ақырында қәбескер шайыр Төреғалий Дүйсенбаев. Бул ұақытлары халықты мал өнимлери менен құкимет тәминннлейди. деген илахий қыял менен ат, түйе, ешкн, ешеклерди құртып жиберну саясатқа тек олардан өнетуғын өлимлердин ғана азайып кетуине алып келместен, аулақлардын үй қайуанларына қатынасы да өзгерип кетти. Аууыларда адамлар малдан пүткиллей безди, алыслады, малсыз жасайтуғын ауыл тұрғанларынын саны күннен күнге көбейип кетти.

Сонын нәтижесинде адамлар қатал болды. Себеби олар ең дәслеп өзин қоршаған дөгерекиндеги табиғаттан бөлсекленди, айырылып қалды. Онын үстине саясаттың өсиу, транспорт және техниканын рауажлануыннн нәтижесинде түрли қалғандылар, зәхарли газлер қуаны илласлады. «Пахта бер», «пахта бер» днн нәтижесиннн монокультураға айланып жер истен шықты, суу қурыды, теңиз өлди. Хәзир бизде ХХІ әсирде жасайтуғын ұрпақлар қәққында ойлауға туура келди. Бул елди экологиялық саясаттан хабардар болуы, екнншннен халықты экологиялық тәрбияға үйретну.

Қар бир жанлы жануарға азар бермейтуғын адам, өсімликлерге қопал қатнастан өзин тартатуғын адам, дөгерекинне мийримал адам қеш қашан жауыз, биреуіге қәқсататуғын адам болмайды. Демек қайуанатларға мийримли болуға тәрбиялау адам-

ларда инсаныйлықты қәлиплестириўге тәсийир тийгизеди.

Ислам дининде:

«Қасафат әйлесе әлтир жыланды»
Шарият әйлесе аўырла жанды».

деп дурыс көрсеткен. Мухаммед ҳәдилелеринде де «Қой бере-кетдур, түйе азизиндур, аттын жолына қыямет күнине дейин жақсылықта байлап қойғанлар. Олар бирадарларыңыз хызметкерлериндур. Оларға жақсылық қылыңлар. Егер оларда қы-йыншылық көрсендер жәрдемлесип жибериндер», деп көрсетилген.

Шынында да үй маллары адамның дослары, жәрдемшилері өзлеринин гөшлерин берип ғана қоймай, қара күшлеринде адам-ның хызметине жұмсайды. Ол адамның досты. Жығылып бара-тырған адамға «түйе жолын төсейди, ат қуйрығын төсейди, Ат дегенимиз қанат дейди халқымыз.

Ана табият адамның аўқатының дереги. Дәслеп-ки адамлар табияттағы тайын аўқатлардан күн көрсе, қазир адамлар табият пенен келисимде, өз мийнетин жұмсап, табият-тан өнімлер алып өзін асырайды. Соның ушын ол табиятқа ақылды қатнас жасап, оны таза усласа өзининде жағдайы жақ-сы болады. Егер табиятты реңжитсе, өзи де сөзсиз реңжийди. Ҳайуанларға мийиримли қатнас адамларды жұмсартып оның сезимлерин оятады.

«Адамның көзлериндей ели көзин
Алрай ели көрип жылдй бердин».

(Салықов К.).

Табиятқа мийирбанлық қатнас ҳәр бир адамның ўазыйпа-сы. Бул мектепке, семьяда тәрбияланады. Мугаллим балалар-ды мектеп дөгеретиндеги жер участкаларындағы егинлерге, Һай-уанларға, қараўды ата-ана семьядағы малға, қой-жанлыққа, тауықларға қараўды үйретиў керек. Оқыўшылардың зоопарк-лерде сабақлар өтиўи Һайуанлардың сыр сымбатын билиўи, өс-имликлердин түрлерин айрыўи керек. Мектеп дөгеретине терек егиў ҳәм сол теректи жәмәәт болып өсириў; жүде әҳмийетли. Өсиресе мийўели ағашларды егиў ҳәм оның өнімлерин жийнаў жүде пайдалы.

Бирақ экологиялық аўыр жағдайымызда суўдың тазалығы, транспорт газлерин азайтыў, химиялық төгинлерди аз пайдала-ныў, коллектор суўларынан дәрьяны тазартыў халықтың ден-сау-лығының гиреўи. Ал «халықтың саламатлығы, елдин байлығы» болып есапланады.

Келешекте экологиялық саясат қатал турып алмаса ҳаўада углеродтын еки оксинин көбейиўи, атмосферадағы озон қат-

ламының азайып, ашылып кетиўи 2030 — 2050 жыллары кли-маттын қолайсыз жағдайға өзгериўине алып келеди. Көмирди де экологияның дереги етип пайдаланыў қәуипли. Оның орнына жаныўды болдырмай энергия беретугын күшлерден пайдаланыў керек. Тоғайларды, суўлардағы водосләрди көбейтиўге туўра келеди.

Созай етип, адамзат ҳазир қоршаған орталықты патаслаўдан бас тартыўи, екнши төрептен патаслаўды азайтатуғын шара-ларды еске асырыў. Оларға агроэнергияны, биотехнология, эн-ергиясын, күннин нурынан, самалдан, теннздин толқынларынан, дәрьянын агысынан алынуатуғын энергияны пайдаланыў жатады.

Табиятта ҳеш бир артық нәрсе жоқ. Я бир Һайуанат я бир қус, я бир өсимлик артық емес. Олар табиятты тендей услап ту-рыўға тийисли. Биз қасқырларды қырыў арқалы қойлардың аўы-рыўларын, қоянлардың ҳужимин, ал шымшықларды қуртыў ар-қалы Китайлар өсимляклердин зыянкеслерин көбейтип алғанын тарийхтан билемиз.

Олай болса табиятты үйрениўимиз оны қорғаўымыз керек. Ба-лалар қусларға мөҳрибан болып оларға уя соғып, бузбай ғам-хорлық қылыўи керек.

Табият адамды асырайды, бағады, кеўлинди көтереди, шар-шағанынды шығарады. Себеби ол ана табият. Адам бул ҳаўадан дем алады. Оған өнип-өсиўи керек. Оның ушын азық-аўқат, суў, қуяш керек. Оны бул табияттан алады. Адам анадан туў-ылады, лийкин ол табиятта өседи. Оның ушын оны «Ана-табият» деймиз. Адамның саламат болыўи ушын оның орап турған та-бияты саламат болыўи керек.

Адам ҳәр бир дем алғанда оның өкпесине ярым литрге де-йин ҳаўа киреди. Ол минутына 8-9 литр ҳаўа болады. Ал бир күнге 11 мың литр ҳаўа жейди. Демек ҳаўа адам ушын ед ке-рекли табият. Һаўадағы патаслылық ондағы газ, шаң бул өкпе-нин ислесуине залел береди. Саўлығына тәсир етип түрли аўы-рыўларды пайда етеди.

Жер жүзиндеги жаялы Һайуанлар дем алыўда кислородты жутып карбонат ангидритине (углекислый газ) айландырады. Буннан басқа да өндирислерде көмир жанғанда, автотранспорт, самолетлер ислегенде оннан сол карбонат ангидрити ҳәм түрли газлер бөлинип шығады. Бунның көбейип кетиўи адамның сала-матлылығына тәсир етеди.

Ал өсимликлер болса сол карбонат ангидритлерин кислород-қа айландырады. Демек өсимликлер карбонат ангидритинен таза-лаўшы қарханаларға уқсайды. Соның менен бирге ыссы ҳаўаны суўытқыш қәсийетке ийе. Егер бир гектар жердеги таалар, те-реклер 90 тонна шаңды жутып қойса, атыздағы бир терек бир конденционердин суўытқышлық жұмысын атқарар екен.

Демек адам өсимлик дүньясын көздин қарашығындай сақ-лап ғана қоймай оны көбейтиўи керек. Қолдан келгенше көби-рек терек егиўге адетлениў керек. Лийкин гейпара мектеплердин

дөгерегин көріп, айдың пейзажына усап турғанын көріп тәсілін қаласаң. Хәр бір классқа хәр жылы екі теректен өсіріуді тапсырып оған хызмет етуді шөлкемlestirгенде сөзсіз мектеп дөгереги терекликке айланар еді.

Себеппіз бір нәрсе болуы мүмкін деген пікір табиат ізерттеушісі натуралисті уятқа қалдырады, оған бұдан артық шермендешилiк жоқ. (Цицерон).

Табиатты сүйемен, сулулыққа бас ийемен. (Байрон). Ағаштын жемісін жеймен десен түбіне бапта шаппа. (Саиф Сарид). Адам табиаттан гөрезли болса, табиатта оған гөрезли. Табиат адамды туғдырған болса — адам табиатты жаңғыртады. (А. Франс). Табиат — хәр бір терең мәніске толы бірден-бір китап. (И. Гёте). Табиат тилемін түсіне билген адам — тиришкенің қасыл жан (Л. М. Ленов). Адам жердегі табиаттың сарқылмас туындысы (И. П. Павлов). Құбылыстардың себебін билген адам бақытлы (Вергилий). Адам табиатсыз тиришилiк ете алмайды. Табиат адамды қашырып, бір мәсетке ұмтылған, сулу жан етип тәрбиялайды. Ол ден-саулықтың, шаққанлықтың хәм творчествоның булағы (П. И. Мариковский). Табиаттың өзінде өзгеше бір сүйишilik, жанға жақын бір нәрсе бар (Шоқан Уалиханов). Суу менен жер туұралы ой — бул тийкарынан билгенде адамның өзі туұралы ой (Шымғыс Айтматов). Адам рухый дүнясын сыртқы табиаттың құбылыстарын таныу қалыптестиреди де өзін-өзіне табиаттың бір бөлегі ретінде сезе алады. (Ш. Айтматов). Экологиялық мәселелер — ең әҳмийетелі өмірлік мәселелердің бири ғой, өткені әңгіме адамның өмір сүретуғын орталық туұралы, болажақ ұрпақлардың өмірі туұралы болып отыр (Ш. Айтматов).

Пікір қылдым басында,
Ақылды жан ишінде,
Жан хәм хәк сәнасында,
Ет, өмір, қан ишінде.

Болса хәкмиқ, қияпат,
Дүняның көркі абап.
Даналықта адамзат,
Қалды өрмән ишінде.

Нәпсім айтар «жұтсам» дер,
«Қарамат не етсемдер»,
«Итсем, жесем жатсам — дер»
Салқын хайуан ишінде.

Кейил сен бір базарсан,
Хәр иске бір қызарсан,
Алсам деп қол созарсан,
Көрсен дүкан ишінде.

Жайпап қанат парлар
Хәктың қадиреті дерлер,
Ырысқы шөптер кентерлер,
Аулақ қырман ишінде.

Бүдбил айтар: «не өрмән,
Бөхер келгенде барман,
Гүл ишқынды сайарман,
Бағы бостан ишінде».

Жарғанат дер: я мәблем,
Не қалларға түстим мен.
Визди бул жақты күнлер,
Сақла пиқхам ишінде.

Аласар айтар: Жолашман,
Өпелек айтар: Елишмен,
Сұлайманға саушман,
Бул көн жақан ишінде.

Безгелдек қус хайранда,
Бағар шай қус таманға,
Вазда шығып сайранға,
Гезер лаузан ишінде.

Тырна айтар: ушарман,
Бағдаттан суу ишермен,
Хиндистанда қысарман,
Ыссы мақан ишінде.

Байулы дер: дәртим бар,
Менін хәм өз кулқым бар,
Гөле тамда жұртим бар,
Зару-тирн ишінде.

Хауық қус айтар: пақырман,
Ерте-кеш ақ ұрған,
Хәк сәнасын оқырман,
Шай-шөбісін ишінде.

Ләйлек айтар: кетермен,
Үш шыбықты шатарман,
Уя қурып жатарман,
Халым хайран ишінде.

Лашын айтар: хәуада
Пәрғаз етсем набада
Қонсам балент қыяға,
Қанатым қан ишінде.

Бүлдірық пыр-пырласып,
Алма баслар суу шашып,
Ғазлар хәуада ұшып,
Көза умман ишінде.

Құмырылар хәуаз бенен,
Тауыс ия наз бенен,
Хәккус қус мыа саз бенен,
Шөл Хиндистан ишінде.

Тоты қуслар түбірлеп,
Қылар ийесін ермен,
Адам тилинде сөйлеп,
Гезер нисан ишінде.

Қийик дер: жол көркімен,
Сәл нәрсеге үркімен,
Ылағымның дәртінен,
Жүрегім қан ишінде.

Бөри айтар, таларман,
Дүзде жалғыз шабарман,
Ырысқын әулап аларман,
Шөл-қыябан ишінде.

Ат айтады: итым — ат,
Бахам бәрнен қымбат,
Кім минсе, мәрт азамат,
Қалмас өрмән ишінде.

Ябы айтар: сын жоқ менде
Үстим минген бенде,
Азабым көпәур күнде,
Ауыр мийнет ишінде.

Ешек айтар: өмірім хеш,
Бир тылбайын ерте-кеш,
Сабап тәпсам, ұақтым хош,
Ыссы — сууық ишінде.

Түйе айтар: бозларман
Жантақлы жерде отларман,
Боталарман мен мүдам,
Сексеуаллик ишінде.

Жеті ықлим бул дүнья,
Хәктын хәмирийен бина,
Шөптер етер шүкірана,
Нәурыз әйем ишінде.

Қауыл айтар: мен жаспан,
Нәпсн айтар: тоймастан,
Хәм бири көнбес хаспан,
Қойсақ құждан ишінде.

Мақтумқұлы қайтейін,
Райымнан қайтайын,
Билгенімде айтайын,
Ярыу-яран ишінде.

Мақтумқұлы

Бир пада бултардың көшкенин көрдің,
Тауға шыралардың өскенин көрдің,
Гүлдің қара тасты тескенин көрдің,
Жақсылық дүняны жайлауға лазим.

(Т. Мәжмұратов).

* * *

Ийеси болмайды үлкен қылмыстың,
Жууапқа тәртіп алмас оны хәм бир заң.
Бұл нәпсіқау, пайдакүнем турмыстың,
Өзі бұл қылмысқа қәуескер болған.

Тәбиаттан мийрим күтсе, тартып ал!
Деп биз маңлайшаға жазып қойғанбыз,
Тыңнан жер аш, ақ алтынды артып ал,
Дептеңизді құртыуға да барғанбыз.

Ақ, сүті қорланған ана тәбиат,
Енді бизни жауыз құжданымызды,
Қырда қалған сыпық мачтаға байлап,
Қатаң жазалауға киристи бизди.

Жазанын үлкени еле артында,
Бұл тек басламасы, бұл тек — ойыншығы,
Деп тұрғандай болар Үшсай портыңда,
Жатқан корабльлер қойыншылығы...

* * *

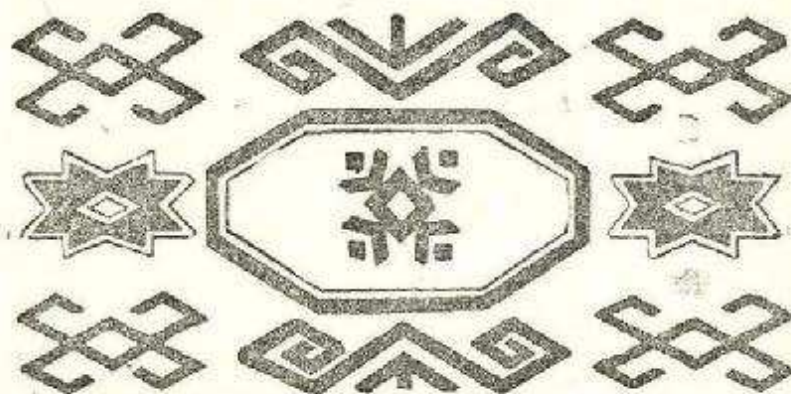
Не ис тапса, нисан пейлинен табар,
Ол қаст етсе, теріс ағар дәрәялар,
Бұл жер бизге қарам дегендей олар,
Ах урып қыйқылап барар тырналар.
Тайларын оябас толқын естине,
Қайлардан аларман ондай күшті мек?
Дуалы шаңғыт келген көлдер үстине,
Бұл жағысқа түспей барар тырналар.

(И. Юсупов).

* * *

Өзің адалатлы, өзің хақ болсан,
Бәрине халыққа әдил қарамақ болсан,
Қарақалпақ халқын қырмайжақ болсаң,
Қайтарын бер, ақыр, Әмиу дәрәмды?!

(Ш. Сейтов).

30. АЗАДАЛЫҚ

Тазалық — азадалық адамның зәрүрий жағдайларының бири. Ол адамның жасау жағдайы, өмири хәм жасының ұзындығы. Себеби хәр қыйлы айыруу тарайтуғын микроблар, жуқпалы кеселлер, патаслық нәтижесинде өршийді, зәхәрленеді. Соның үшін халқымыз тазалыққа айтарлықтай кеуіл болған. Хәттеки қызларының атын «Азада», «Тазагүл», «Тазахан» деп қойысқан. Солай етип адамның тазалыққа умтылуын халық жоқары бахалап биреулерди ұстап-тутуғы таза келиншек екен деп мақтаса, екінши биреулерди «саллы балақ қатын» екен деп жаманлайды.

«Жаман қатын маңлай шашы төп болар,
Бийханын жаман сөзи көп болар,
Есигини алды диден шөп болар,
Құлан алмас ошағын беллиди».

(Мақтұмқұлы).

Гейпара үйлерге кирсең, есиги теріне, төри есигине шығып былғасып атады. Дәстурханы кир-кир, көрпешелери жууылмаған, дәстурханы дағал-дағал, адамда жеркениш пайда болады. Гейпаралардың үй-иши азада, дегереги минтаздай таза, хәмме жер сыншырулы, қазан-табақ жууылып, сүртинин жарқыратып қойылған. Бұл адамға жақсы кейин беріу менен бирге ол үйдин ислерине хұрметинди арттырады. Азада үйдин хәмме ғақыт хәфасы таза, аўқаты иштейли болады.

Азадалықты қоллау хәм оған умтылу хәмме халықтың үрп-әдетлеринде де ушырасады. Мысалы, азада уйқыдан тұрыудан жууынуу барлық миллетлерге тән. Моншаға түсиу, сууларға шомылу жер жүзинин барлық халықларының әдети.

Тазалыққа умтылыу, азық-ауқатты, киім-кешекті, тұрақжайды, бөлменің қауасын, суу-суусыларды таза сақтау адамзаттың саламаттылығын сақтауда өзгеше орынды иелейді.

Азанда ерте тұрып үйдің дегерегін сыпыруу, тазалау өзінің жеке гигиенанды сақтау өзіне-өзі қызмет етіу, форманды сақтауға тырысуу әдептіліктің бір белгісі.

«Ерте жатып ерте тұр,
Беденің болсын саламат,
Уақытсыз жатып кеш тұрмаң,
Бузылмаға аламаң».

(С. Мәжитов).

Азадалыққа үйренген адам шалт болып, патаслықты, жайрап қалуға бермеушілікті жек көреді. Киімді де орнында, істейтуғын жұмыстың түріне, қыдырыспаның жағдайына қарай кийеді. Киім сай болса жұмыстан жеркенбейді. «Темирге темирдей болып киінуің керек» қара жұмысқа сәтін болып киініп барып, үстем ылас болады деп қайтаға қол суғын тұрылса ол әдепсіздіктің көрінісі болады.

Көшеде, отырыспада пардозланып, боянып, жасанып тұрып, үй-ішіңдегі тазалыққа игибар бермеушілік әдепке жатпайды. «Мақтанған жигиттің үйін көр» дейді халық. Олай болса оның өзінің тазалығы, дуушызлығы оның үйінің азадалығы менен, жыйнақшылығы менен тутасса ол үлкен әдептілік болып есепланады.

Біздің эрамыздың бесінші әсирінде жасаған Батсыян дөреткен Индия мәдениетінің маржаны «Қама Сутра» да азадалық былай тәртіпленеді:

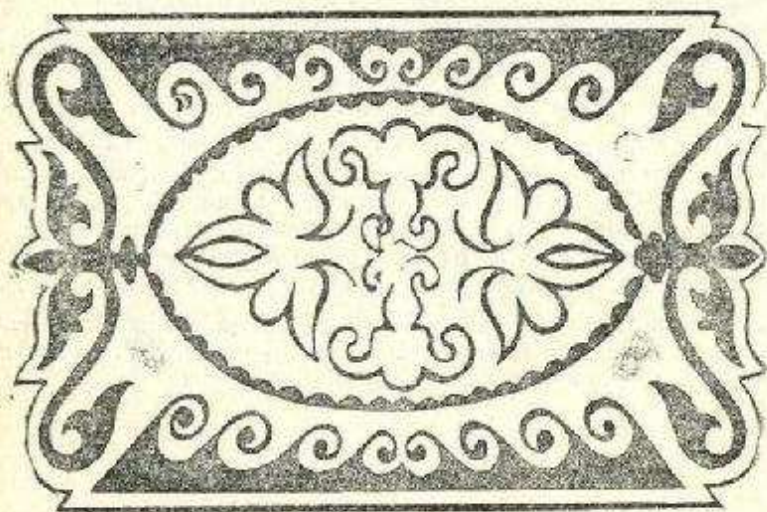
Хәр бір ер адам билим алып, материаллық гөресіздікке ерсіп, семья құрып, қайырлы, әдепті пухара сыпатында тұрмыс құрады. Оның қалада ямаса үлкен меканда үйі болуы хәм әдепті адамлар арасында жасауы керек.

Ол үйінің дәрәя ямаса сууға жақын жерге салуы, оның бір неше бөлмеден ибарат болуы үй дегерегінде бағы болуы тиіс. Үйінің дем алуы бөлмесі хәм берандасы да болсын. Хожайынның бөлмесі хәм үйдің қаялы тұратуғын бөлме айрықша таза хәм хәмме уақытта хош ийіс хәм сап қауалы болып тұруы керек. Дем алатуғын бөлмеде жұмсақ жатақ орны болсын. Ол жақсылап безеледі хәм таза ақ мата менен қапланады. Жатақ орны тири гүлдер дүзбегінің ортасына жайласып, оның жоқарысында саяман болады. Жатақ орнында екі көпшік болып бирейін жас жағында, екіншісі аяқ бетінде тұрады. Оның қапталында гүлдер, ауыз шайқайтуғын хәм жупар, хош ийіс иш-имліклер тұруы үшін үскенеленген түбелдірік қойылады. Бул жерде және мазалы лимон салынған гүзе тұрады. Еденге ауыз тазалауда қолланылатуғын гүзеше хәм тағыншақ ұяңлері үшін сандықша да қойылады.

Дийуалға пия азыуынан іспенген лютия тарлы музыка әсбабы) хәс сүүрет салатуғын тахта илип қойылады. Жағақ орны қа-сында гракатлар, гүлдер, сүйек ойыны үшін тахта болады. Беранда да сайраушы құстардың клеткалары менен безеліуі, ол жерде қол өнері, кестешілік пенен шұғылланыу үшін бір мүйеші ажыратылады. Бағдың ішінде өткеншек, шырмауық гүлдер хәм өсімліклер менен безелген гүрриңлесіу орны да болады.

Азанда хожайын ұйқыдан ояңнан кейін ана — төбиятқа жақсы ниетті сөзлерін билдиреді, жууынады, ийісді заттардан азын-шууақ пайдаланады, өзінің тағыншақтарын тағады, көзлеріне сүрме сүртіп, ләблерін бояйды. Буннан кейін ол азанғы ауқатын ишіп, бетел жанырақтарының жәрдеминде ауызын шайқайды хәм күнделікті жұмыстарын іслеуге кіріседі.

Хожайын хәр күні жууыныуы, күн-ара беденің кокос ғозасынан таңрланған май менен сүртіуі, үш күнде бір рет сабынлап, көбіккі заттардан пайдаланып жууыныуы керек.

31. ЖУУЫНЫҢ

Жууының өзіннің әхмийетли әдеп-иқрамлық қасиетине ийе. Бул тазалықтың хәм аздаалықтың гиреуи болуы менен бирге әдеплиликтин белгиси.

Жаслардың қолға суу алыу әдети де әдеплилик. Үйде суу ағып турса да жаслардың қолға суу алып оран рахмет еситиуи де әхмийетли.

Азаңда ерте тур,
Бетин, қолын жуу,
Саған таяр турар,
Таза, тынық суу.

Азаңда турып қолды сабынлап жууып тисти тазалап, аузыңа суу алып үш мәртебе ауыз шайқалады. Сууды тамаққа дейин ыпарып ғырылдатып шайқау керек.

Мурынға суу симирип оны шайқайды. Бунның әхмийети салқын суу ауыз-тамақ хәм мурын булшық етлерин, безлерин шынықтырады. Қауаны фильтрлеуши органларды кеселликтен сақлайды.

Оннан кейин бет, көз жууылып қулақлар ишине бармақларды тығып шайыу керек. Егер илажы болса белден жоқарыны салқын суу менен жууып, оны сүлги менен ысыу жүде әхмийетли.

Мурынды сунгиргенде, хәжіжетханаға барғанда шеп қолды ислетиу керек. Хәжіжетханадан кейин беденди жууыу талапқа ылайық.

Ислам дининде хәр бир намазға дейин тазаланыу гигиеналық жақтан да пайдалы. Онда адам өзиннің беденин патаслықтан тез-тез тазалап турады. Соны айтыу керек көргенли семьялардың хәжіжетханалары да таза турады, кен болады, таза қағазлар, қуманға суу қуйылып қойылады.

«Аллахия Таала пәкдур, пәкизеликти жақсы көреді. Ол таза-дур, тазалықты жақсы көреді, ол сахыйдур, сахыйлықты жақсы көреді. хәули — хәрем хәм турар жолларыңызды таза тутынлар, яхудларға уқсамаңлар»

(Мық бир хәдис. 140).

Тамақтың берекети оннан алдын хәм кейин қолды жууыудан дур.

(Мық бир хәдис. 328).

Сахәр турмай исин шипес,
Адам мақсетине жетпес.
Сахәр уйқысы — пайда бермес,
Сахәр турмақты әдет қыл.
Сахәр турмақ — ибадатдур,
Сахәр турмақ — снадатдур,
Сахәр турмақ — инаятаур,
Сахәр турмақты әдет қыл.
Сахара — тахрий рахмет,
Ау басына хәм хұрмет,
Саңа керек болса бул дәулет,
Сахәр турмақты әдет қыл.

(Сулаймон Бақырганий).

Дени сау адам — табияттың ен қымбатлы жемиси.

(Г. Корлейль).

Ден саулық — байлықтан қымбат.

(Д. Ред).

Бизин бахтымыздың оннан тоғыз деп саулығымызға байла-ныссы.

(А. Шопенгауэр).

Адам өмирин узайтыуға соңғы әсирлерде жетискен табысларды, әлбетте, гигиеналық прогресстин нәтийжеси деу керек.

(И. И. Мешников).

Қолларында ауқаттан қалған май жуқлары менен жатып уй-

ықлаған адам қандай да бір кеселлікке гирипдар болған болса, өзіннен көрсін.

(Мыңда бір хәдис. 804).

«Жартыңыз дөсер ауырыудан,
Ақлығы менен шайлығы,
Тозбас киім не десең,
Дененіздің саулығы».

(С. Мажитов).

Кеште жатарда жуынып жатыу жүдә әһмийетли. Онда аяқ-лардың, қол хәм аяқ бармақлардың арасын, әсиресе тислерди жуып жатыу жүдә әһмийетли.

Ауқат алдынан қол жуыу. Илажы болғанша сабынлап үш мәртебе шайып жуыу керек. Қолды сипкип шашыратыу әдеп-сизлик болып есапланады.

Азанда дене терлегеннен кейин, сондай-ақ күн бойы жұмыс ислеп терлегеннен кейин сууға түсиу крек. Егер олай болмаса терлеген дененің клеткаларының тесикшелерине шаң кирип, кир-ге айлана береді. Егер ол қайталаңа берсе адамның тери арқа-лы дем алыуына зыянын тийгизип ден саулығына зәлеел кел-тиреді. Соның үшін азада болып жуынып жүриу керек. Өз уақтында жуынып жүриеген адамдағы тағы бір жамаи тәреп үстіннен тердің ийиси шыгып, жанында отырғанларға жағым-сыз тәсир береді. Буны өзі сезбейди хәм оған көңидиги кетеді.

Хәр бир бала жигит болады, қыз бой жетеді. Олар турмыс қурады. Егер олар балалықта азалалыққа, тазалыққа үйренбе-се, жуыныу арқалы өз денесін таза услауға үйренбесе кейин бұған үйрениу қыйын болып ыбырсып, саллыбалақ болып, көр-песинің де кири бир еанге айланады, төсеклер көңирсип ийисле-нип кетеді. Бул жаслар семьясының бузылуына да алып кели-уи мүмкин.

Ауылларда моншалардың сийрек болыуы, әлбетте, бул та-лапқа жууап беріуді қыйынастырады. Соның үшін хәр бир үйлерде жуыныу мүмкиншиликлерін ислеу, мектептерде де спорт залларының қапталларынан жуыныу орындарын ислеу жүдә керек.

Мектеп оқытушылары класс басшылары тазалық хәм аза-далықты сақлау үшін, үлкен жұмыс ислеп тазалық комиссия-сының жұмысына итибар берип, хәр сапар жуыныудың, шомы-луудың әһмийетін, этикасын түсіндириу керек. Адамлар демал-ыс күндери шомылуға кетиуінің әһмийетін көрсетиу де талап-лапқа мууапық.

* * *

Тислеринизди тазалап жүрин, себеби бул да пакизеликке ки-реді. Пәкизелик ийманға шақырады, ийман болса жәннетте ийе-си менен бирге болады.

(Мың бир хәдис. 339).

Мәусиуек (тис тазалағыш, — ауызға тазалық, пәрүардигарға рийзалық, көзге болса рәушанлық бағыш етеді.

(Мыңда бир хәдис. 493).

Бес уақыт мисли мусылманлық дәруазасы алдынан ағып турған дәрәя, онда хәр күни бес мәртебе жуынып турса денеде кир қалама.

(Мыңда бир хәдис. 736).

Тағамның берекети, оннан алдын хәм кейин қолды жуыуға дур.

(Мыңда бир хәдис. 328).

Тахарат пайытында қол хәм аяқ бармақтарының арасын та-рақлап жуыушы, ауқаттан соң тислерін тазалап туратуғын үм-метлерім қандай жақсы.

(Мыңда бир хәдис. 384).

32. МОНШАДА ЖУҒЫНУҒЫ

Моншаға түсіу адамзаттың азада жасау әдетінен туыпқан, оның үлкен жетіскенлігі. Егер монша болмаса адамдар ыссы суу менен барлық денесін тазалап оннан киірлерді кетіріп, артық дузларды шығарып, терісіннің дем алыу тесіктерін ашып турмағанда ол ұзақ жасамағанда болар еді.

Соның үшін адамдар монша салыуды бірінші орынға қойып, оның түрлерінде көбейткен. Мысалы, түрк моншасы, орыс моншасы, фин моншасы, элифайы монша т. б. Моншаға түсіу адамдардың көтеріңкілігін туғызған. Олар оған өз уақыттарына адайыда бөліп, оған тәрбиеланып, ауқатты жақсылап пісіріп, таза сазлап, кеуіллілік пенен бірге барған.

Тәжірийбеде моншаға түсіу кемінде дәптеде бір мәртебе болуы керек. Қыс айларында екі мәртебе түсіп тұрсада болады. Жаз айларында душтан пайдаланыу хәр күні болуына байланысты моншаға түсіу арасын сәл ұзайтуға мүмкін.

Моншаға түскенде ең дәслеп ыссы суу менен шомылатуғын орнында тазалап алыуы зорұр. Оннан кейін бірден ыссы сууға шомылмай қан жылым суу менен жуынып оннан кейін ыссы ханаға барып отыру керек. Терлеп шыққаннан кейін дасмалды сабындап денені тазарту керек. Оннан кейін моншадан шығарда салқынырақ суу менен үстінді жуып жақсылап сүртіну керек. Шығып болып ішкен бір кесе, екі кесе чайдың пайдасы көп. Шомылу уақытында тазалық сақтау менен бірге әдепділікте көрініп тұру керек. Еркектер еркектерден де уялыу керек. Мурынды сүңгірсең абайлап, жан-жағына қарап-қолайлы жер тауып сүңгіріу, еденге сабын тасламау, басына құйған сууың басқаларға шашырамау керек. Егер ғаррылар болса оған орын беріп, яки дегендегі сууың алып беріп құрмет

көрсетуі жүде әдепділік. Ол саған рахмет айтады, көп жаса дейді.

Улыма моншаға өз уақытында түсіп тұру адамның саламаттылығының гиреуі. Ал ден саулық дене арзаларының бекемілігін, булшық етлердің сымбаттылығын тәмийілеп адамға сулылық береді. Соның үшін рус халқы «Дени саудың жаны сау», түрк халқының «Дени саудың кеулі шад», араб халқының «Ден саулықты бузғанын өзінді өзін тонағанын», қазақтың «Бірінші байлық ден саулық» деген, қытай халқының «Ден саулық — бірінші байлық, бахытлы неке екінші байлық», қарақалпақтардың «Ден саулық-терең байлық» деген нақыллары жүде мазмунлы хәм әхміетлі нәсіхатлар.

ҚАБУСНАМАДАН

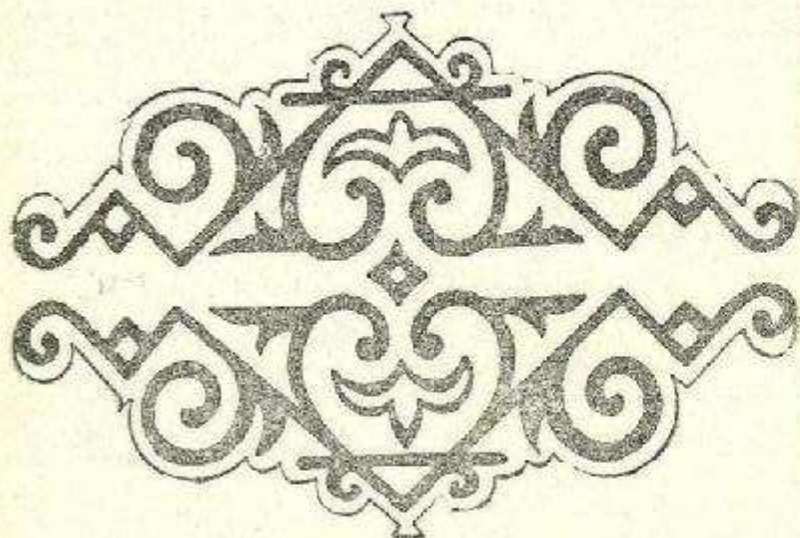
Әй перзент, билгіл, моншаға барыудың кереклігін сезсең, қаршыңның тоқ уақытында барма, бул зыянылы... Бірақ моншаға бул жанға рәхәт хәм жағмылы нәрсе, илимлер моншадан басқа жақсы нәрсе жоқ деп биледи. Бірақ сондай болса да моншаға хәр күні барыудың пайдасы жоқ, бәлкі зыяны бар, себебі адамның сүйектерін, беденлерін жұмсақ қылып жибереді хәм қатылығын жоғалтады. Соннан кейін адам хәр күні моншаға барыуды әдет етеді егер бір күн бармаса адам өзін ауырыудай сезеді, хәміе мүшелерін қатып қалғандай сезеді. Соның үшін моншаға бір күн барып, бір күн бармаған жақсы, себебі беден тынышланады.

Моншаға жазда барсаң да, қыста барсаң да әуел сууық бөлмеде отырып, бул бөлмеде беденің рәхәт тапсып, кейін ортадағы бөлмеге киіріп онда бір саат отыр, сонда ғана ыссы бөлменің де пайдасын (қадирін) билесең. Ыссы саған тәсір еткеннен соң, аулақ бөлмеге киіріп сонда жууың.

Моншада көп уақыт болма. Ыссы сууға отырма, көп ыссы хәм көп сууық сууды басмынан құйма, орта дәрмийи сууды құй. Егер монша бос болса, оны үлкен бахыт деп бил, себебі ақыллы адамдар бос моншаны жолы болған адамның ісіннің оқынған келгені деп билген.

Моншаға қандай кирген болсаң, сондай шығып кет хәм шаштарыңды сүрт, себебі хәл мұрт (шаш-сақал) менен шығып жол жүріу уламылардың ісі емес. Хәл мұрт пенен уллыларға сәлемге барыу да әдептен емес.

Демек, сен моншаның пайдасын хәм зыянын билдің. Бірақ моншада суу хәм шербет ишіуден сақлан. Бунның зыяны көп. Сары суу кеселі соннан пайда болады. Егер жүде қумартсаң хәм шөллеген болсаң азғантай иш, бунның менен қумарлық хәм шөллегенлік кетеді. Ақыллы адамдардың әдеті сондай: моншаның кийіханасында біраз уықлап алмағанша моншадан шықпайлы.

33. ШАШ ХӘМ САҚАЛЛАРДЫ КҮТИҮ

Шаш бул еркектің де, хайалдың да көркі. «Сақаллары сары алтын сақрабаға ұсаған» деп ерлерді көтермелесе, «Сала қулаш шашы бар» деп хайалдарды мақтаған. Ертедегі адамдар шашты адамның космос пенен байланысының гиреуі деп қараған. Бәрінен рет үйлениуші жигитті болажақ қалыңдығы менен таныстырғанда «қол ұслатар, шаш сыйпатар» қалесін алған. Бұрын бизің халқымызда шашы ұзын қыздар жоқары құрметке ие болған. Кейін турмыс рузгытершілігінің темпінің күшейіуіне байланысы ұзын шашларды күтіудің тәуішшінен жаңа молалар шашлар қырқылған шашты тарау өзгертілген, шашлар аз хайаллар жасалма шаш күйетуге болған. Мәселе шашты күтіп оны өзіңе жарасықты тарау формасын табыуда шашты ұудар-дуудар қылмай оны күте биліу бұл әдептілік.

Шаш бул тек жарасық емес соның менен бірге әдептіліктің көрінісі. Бұрын бизің халқымызда тулумшақ болар еді.

«Атпа болар тайышақ,
Қызда болар тулумшақ,
Тулумшағы болмаса,
Қатын дейді бизің жақ».

деп тулумшақсыз қызды ерсі көрген. Қулақтың түбіндегі самайдан төмен қаратып кишкеве бұрымлар шығарып қойыу бұл

қыздың — жазықсыздың белгісі болып бұған дөш ким қол тигізге алмайтуғын болған.

Сондай-ақ жаңа түскен келіншектің басына ақ салыу, келіншектің жасы үлкен алдында басына орамал тартып жүріуі де бұл шашты құрметлеу әдетінің көрінісі.

Бұндай дәстүрлер басқа халықтарда ұшырасады. Русларда бір бұрымда өрген шашларды қыз деп, ал шашты екі бұрым қылып өрсе оны келіншек деп түсіниледі. Ал мордва ауылдарында биздегі сыяқты келіншектер шашын екіге бөліп тарайды.

Қазірде сол әдеттерді қайта тиклеу кеңілге мууалық болса керек.

«Қос бұрымды ақ балтырды аймалар,
Сен жүрген жолдарда көзлерің талар».

(И. Юсупов).

бул гөззалық тилинен дүр шашқан шайырларымызға илдам-йолш булағы болса халқымыз үшін миллий мақтаныш. Себеби, хәмменін құрметіне ылайық. Ол әсіресе гөшшақ жигитлериміз үшін, олардың пәк мұхаббаты жолында сәдық қәлбі аттай туулайды. Ол басқалардан бөлініп турыуы оның ибадылығы оған құрмет келтиреді. Табиғий гөззалық турғанда, жасалма, қәу-пәк гөззалық көзге турпайы түседі. Сонлықтан шашты күтіу ол тек ден саулық емес соның менен бірге әдептілік.

Ер бала ер жеткеннен кейін өзін көрсетуі, яғни өзін билдіріуі үшін қарекет етеді. Соның ишінде сақал, мұрт қояды, шашты өсіреді. Бирақ шаш еркекке минәсін болыуы, қызлардай желкеге дейін өсіп кетпеуі керек. Сақал-мұртты өсіріу басқа жерлердегі жүнілерді де тазалап турыу адамды жағымлы көрсетеді хәм гигиеналық жақтан да пайдалы.

Жоқарыда айтылған «Қама Сутра» атлы китапта: Еркектер хәр төрт күнде бір мәртебе шашын хәм сақалын алыуы, хәр бес ямаса он күнде басқа жерлердегі жүнілерін де тазалауы тийіс» деп көрсетеді.

Ким шаш қойған болса, оны пәкізе, таза хәм тәртіплен турсын!

(Минда бир хадис, 869).

34. АҰҚАТЛАНЫҢ ӘДЕБИ

Инсан өмирінде аұқатланыудың әҳмийети өз алдына. Соң-лықтан «ас адамның арқауы» деген данышпанлар. Биз аұқатла-ныудың пайда зыяны ҳаққында көп оқығанбыз да, көп еситкен-биз де. Деген менен аұқатланыудың да үлкен әдеплилик екен-лигин есте тутпағымыз лазым. Белгилі Шығыстың шайыры Са-адий Шеразый төрийлегеніндей аұқатланыу пайытында адам қар төреплеме сынап өтеди.

«Көп жеңе аўзыңнан шығып кетпесин,
Аш жүрме жанына өтип кетпесин,
Аұқаттан денеге келеди ләззет,
Лекин артық болса келтирер аахмет,
Аса тойып кетип қарнын аўырса,
Дәри-дармақларда бермейди пайла».

Неше мың жыллар даўамында халқымыз турмысында аұқат-ланыудың өзіне тән қалыптасқан қарыйдалары болып ол әулад-тан-әуладқа мийрас сыпатында өтип келген. Бүгінгі күни де сол пәзийлетлер өмир сүрип жаңа турмыс қалпы менен суўғарылып жемлекте.

Ең дәслеп аұқатланбастан бұрын қолды сабылап жууы ке-рек. Егер үйде мийман болса, ата-аналар дастурхан дегерегинде

отырып қалса жасы кишилер қолға суў алыуы тийис. Ең дәс-леп мийманын қолына, оннан кейін жасы үлкенлердің қолына суў қуйылып жуўдырады. Суў қуйған жасы кишиниң ийизінде сүлгиси болады. Егер мүмкин болса ҳәр кимге бир киши қол сүртетугын сүлги қойылса да болады. Суў алғанда шеп қолда-лаген, оң қолда қуман болады. Жасы үлкенлердің жасы киши-лерге, ата-аналардың перзентлериниң қолларына суў қуйыуы орынсыз болады. Әлбетте, бул пәзийлетлер Наўайы тилинде де-баянланған:

«Қолыңды жуўып жүрсен не жеўди өзин билесең,
Тилиңди тийип жүрсен не деўди өзин билесең».

Дастурхан дегерегинде отырғанлардың ҳәр қайсысының өзи-ниң орны болуы керек. Балалар — кишкене нәрестелер ата-ананың қасында отыруы керек. Ер жеткен балалар ата-анадан жоқары отырмайды. Бойы жеткен қыз есикте отырмайды. Қо-наққа оның жасының үлкен-кишисине қарамастан төрден орын-бериледи. «Мийман атаңнан да ұллы» деген усы дәстүрден шық-қан болса итимал. Тамақ тартылып аұқат келгеннен кейін тағам-ға биринши рет жас үлкен адам қол узатып устақанларды үл-естирип бериўи яки бир жасы кишиге тапсыруы да мүмкин. Жасы кишилердің ҳәм балалардың жасы үлкенлерден бұрын табаққа қол салуы әдепсизлик болады.

Сондай-ақ аұқатланып атырған жасы үлкенлерден, қонақтап бұрын жасы кишилердің «жеп болдым» деп қол сүртиўи өдеп-тен емес. Себеби, мийман да, жасы үлкен де, қолайсыз жағдай-ға түсип қалуы мүмкин. Соңлықтан табақдасларының қас-қабағына қарап олардың кеўлине бағып истутуы орынлы болады.

Аұқатланып болып пәтия оқылғанша жаслар орнынан турып кетпеўи керек. Пәтия оқылғаннан кейін үй ийеси мийманларды «Хош болыңыз», деп ҳүрмет пенен узатып салулары тийис. Бунда үйдин жас кишилері, балаларды қонақтың сыртқы кий-имлерин надирғиштен алып, аяқ кийимлерин жөндеп қойулары да әдеплиликтің белгиси.

Отырыспа, мерекелерде, аұқатты биринши орынға қойып, иш-имлик скинини орында туруы керек. Ишимлик ушын емес, ал аұқаттың ҳүрметі ушын жыйналыу дұрыс болады. Гейпара үй-лерде дастурхан жайылып шай әкеліниўи мәттал бир шийше арақ та жетип келеди. Бундай ҳәрекет аұқаттан гөре арақты биринши орынға шығарып, адамлардың үйдин дузына, аұқатына қатнасын өзгертип жибереди. Соңлықтан аұқат мәсанкке төғилип шашылады, ысрапхорлық орын алады. Бул дастурханды ҳүр-мет етпеўшиликке, аұқатты менсинбеўшиликке алып келеди, төрбия бузылады. Ал, адам, бул аұқатлар тийқарында мийнет-лердің жатырғанын, дүньяда аш адамлардың да бар екенни, (мысалы: әлемде 570 млн. нан артық адамның қарны тоймай күн кеширеди) ҳеш бир ойламайды. Гейларалар аұқатты шала-

жейди, қалдырып қояды, бұл да надурсы. «Жаманнан жарты жасыз» деп бийкарға айтпаған. Себеби шенеп, мейлін алғанша ишип-жеп, аұқаттың өзінге тийисли бөлегін тауысып қойыуын жерек. Хәр қашан асқа сын тағыуға болмайды. Шын ықлас пенен хызмет еткен үй-иесіне алғыс айтып жайған дастурханы ұшын хошаметлеп миннетдаршылық билдиріп отырыуын керек.

«Ықлас пенен ас қойса,
Алдына сыйлап бас қойғаны».

Бұл үшін мүнәсип сөзлерді тауып, ашық кеуіл менен көрсеткен назар-құрметіне рахметнамалар айтып толып-тасып отырыуы да әдеплилік.

Адам жасау үшін аұқатланыуы керек. Ал аұқатланыу үшін жасамау керек.», «Ауырыу астан, дау қарындастан» деген халқымыз. Хәр қандай асты мейлін алмаса ол саран мәлел келтіреді, ауырыу боласаң. Иштейденіп ашкөзлік пенен көп жесен түпті боласаң, бара-бара «мешкей» аталасаң, «Мешкей деген жақсы атпа» деген сөздің өзінде де үлкен мәніс бар. Ол әлепсіздік. Әсіресе отырыспаларда, той-мерекелерде өзі тойса да көзін тоймай дастурханда барды жалап жеп жутынып отырауының мешкейлер атирапындағы адамдардың иштейін байлап, мазасын алады. Хәттеки, биреулер оның аұқат жегенін көріп ұшынып қалуы мүмкін.

Сондықтан Абу-Али-Ибн Сина аұқат жегенде: қарында жегенінің мұғдарындағы аұқат сыятуғын орын қалдыр деп нәсіхатлаған. Көп жеудің зиялы да көп. Аұқатты жегеннен кейін сол колорияға мууапық, энергия қарекетлер менен, денени шынықтыруы менен бірге, сыртқа шықпаса адамның семириуіне алып келеді. Артықша семиздік артық жүк болып ишкі органдарға, әсіресе жүрекке жаман тәсір етеді. Сондықтан адамдар кеселге дуушар болады. Изли-изинен арақ-шарап ишип мәс бола беріуде жақсы емес. Ол бауыр хәм мийдің қабықтарын бузады, жүйкени хәлсіретеді.

Бизін аұқатларымыз жүде күшлі хәм колориялы. Бұл бизің бабаларымызда қалған, тәбиғаттың қиын қатал күшлерінің алдында шыдамлы, төзімді болуы үшін келип шыққан. «Ауырыуға алты шабақ ас болмас». Гөшилі, майлы аұқаттарға тойып адамдар қыстың қыраулы күндерінде малға шыққан, далада болған. Атызда ислеген, атлы алыстарға кеткен, теңіздерде балық аулаған. Олардың аұқатлары сиңген. Ал хәзір алысымызды жақын еткен транспорттар көбейіп, қол мийнетінің, ақыл мийнети менен алмасып, техниканың күшіне жеңдірілген дәуірде адамда қарекет кемейген гезде колориялы аұқаттарды сиңіріу қиын. Оның адам организміне зиянды тәсірін жасалықта сезбей қалуы да мүмкін, үлкейген соң кеш болып кетиуі сөзсіз.

Демек аұқатты, иштей менен аз жеу керек. Аұқат мазалы

екен, «Өлтірсе ас өлтірсин» деп алдына келгенін жей бермеу керек. Мысалы, Америкадағы жабайы индейлер аңға шығып хәммесі бір бизонды өлтіріп, оны дөгереклеп отыра қалып ол бизонның етін түзескенше күні менен, түні менен жей берер екен. Бұны биз әдепсіздік емес, жабайышылық дейміз.

Аұқатланыу уақытында сөйлемей керек. «Мен аұқатланғанды хәм сақауман хәм саңырауман» дейді орыс нақылы. Индемей аұқатланыу әдеплилік хәм оның үстіне аұқат үшін силекейлер толық бөлініп оның сиңіуіне мүмкіншілік береді.

Аұқатты шайнап жеу керек. «Көп шайнаған, көп жасайды» деген нақыл бар. Шайнағанда да, ишкенде де сестің шығармай, тамызбай, төкпей ишип, қасық, билкилерді, пышақтарды дурыс ұсалап шақырлатпай аұқатланыу керек.

Аұқатланыу уақытында қатты кекірсе де болмайды. ол уақытта аузындағы аұқат еріксіз шығып кетіп дөгерекінді, дастурханлы ұайран етіуі хәм адамдарды жеркендіріуі мүмкін. Бұл әдепсіздік. Мас болып дастурхан дөгерекінде қайтарыуда жүде жарамсыз қасиет.

Хәким Улықпан төмендегілерді бұйырған:

«Аз сөйле, аз же, аз ұйықла».

«...Екі күнде үш мәртебе аұқатлан... Бахәр мәусимінде бірдейіне құрғақ, салқын аұқат, ширели суу, жазда тағы салқын аұқат, ширели суу, гүзде таза аұқат хәм ширели суу ишип керек, қыста таза ыссы аұқат, ширели сууға мейіл бермек лазым... Илажы барынша адам өзін бір қылы аұқат жеуге үйретпеу керек». Ол тағы да:

«Асқазанның саулығын сақтау — ыссы, сууық, құрғақ хәм таза (жас) аұқаттарды ишип-жеуге байланысы. Аұқат жеп отырып суу ишпеу керек. Ыссы хәм сууықта ұсы қауа райына сәйкес келетуын орта дәрмийи аұқат жеу керек. Аұқатты иштейін ашылғанда ғана жемек лазым. Асқазанның бузылуы гүпті болмауы үшін аұқатты тойып жемеу керек.

Ардашер Бабақан бір араб хәкімінен «Бір күнде қанша аұқат жеу керек» деп сорапты. Хәким: «Жүз дирхам ауырлықтағыны жеу жеткілікті» дегенде, «Бұл аұқат қанша қууат береді», деп тағы сорапты. Сонда Хәким «Сол мұғдардағы аұқатты жесен, ол сені көтереді, артық жесен ол аұқатты сен көтересен» деп жууап қайтарыпты.

Қарақалпақтарда хәм қазақтарда табақ алыу дәстүрі бар, бұл келіңдердің табақ алып ийилиуі нйбе етіуі әдеплилік. Ол рахмет алыу менен бірге мийманға, дастуханға құрмет болып есепланады.

Сарқыт беруі де сыйласық өдеби. Жасы үлкенлердің сарқытын алыу оларға құрмет пенен бір қатарда, оның менен бір дәмлес табақтан ас жеген болып есепланады, хәм оның айтқан «көп жаса, бахытлы бол» деген тилеклери адамға қанат беріп оны рухландырып жібереді.

Өйткені «жақсы тилек жарым ырыс» деген халқымыз, ол кеуілге тоқлық береді.

Әлбетте «Сыйласық дастурханның басынан басланады» демекліктің мәнісі де соннан. Ауқат желініп болған соң көпшілік жасы үлкен, ақ сақал адамлар «салтын алма, дуға ал, дуға алтын емеспе» деп өзінің мыйман күткен үй ийелеріне міндетаршылығын билдіріп отырады. Міне, булардың барлығы халқымыздың миллий қасиетлери болып оларды жасларға үйретіп барыуымыз шәрт.

* * *

«Қара құлқынға құл болған,

«Өз елінің улы болмас».

(Халық нақыл).

«Аш адамға қатқан нанда мазалы,

«Тоқ адамға бәлкі құрма да ашшы»

(Ғиәд нақыл).

Адамның денесіндегі қарыннан жаманырақ ыдыс жоқпұр. Ийсан бір нешіше асам ауқат пенен шекленсе де болады, егер зәрүр болса қарынның үштің бирини ауқатқа, және үштің бирини сууға, қалған үштің бирини дем алып турууға ажыратсын.

(Мыңда бир хәдис, 738).

Тоқ адамға семіз гөштің де дәмі билинбейді.

(Сайф Сарай).

Керегінше жесен — рәхәт көрерсен,

Көп қунықсаң — гириптар боп өлерсен.

(Низамий).

Тоқ адам асты таңлап ишеді,

Аш адам құлқынынан өткенді ишеді.

(Жүсип Баласағұний).

«Саулығыңды тилесең — көп жеме.

(Ә. Науай).

Артық ишсең — сүйегің сызлайды,

Ал қанәәт — ұзақ өмір сыйлайды.

(В. Шекспир).

Өлшемінде жесен санап ашылар,

Көп жесен — гәплет уйқысы қысар.

(Ф. Бәкон).

Егер ұзақ өмір сүргің келсе... онда майдалап унталанған грек гозасына араласқан палды үзбей жеуге әдетлен.

(Ибн Сина).

Сақый адамның ауқаты шыпадур, бақыл адамның ауқаты аса-кеселликдур.

(Мыңда бир хәдис, 331).

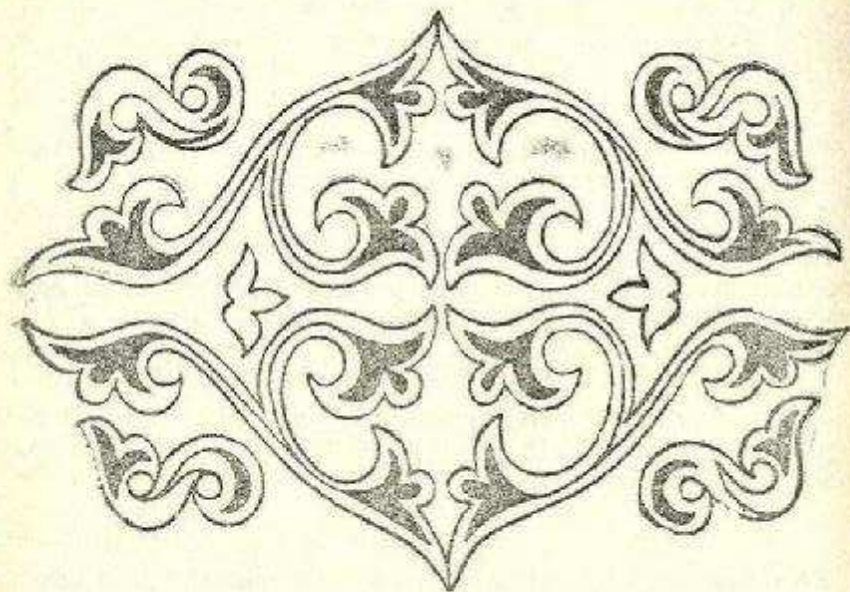
Мен шайды көп ишіуге тийислимен, өйтпеген жағдайда жу-мыс истей алмайман. Шай менің жанымның терең түпкірлерінде уйықлап жатырған мүмкиншиликлерді оятады.

(Л. М. Толстой).

Әй перзентім, ауқат таяр болғанда табақласларыңды шақыр, олар сенің менен бирге ауқатлансын, бірақ ауқатты тез жеме, әсте-ақырын жегіл. Ауқат жел атырған ғағында адамлар менен сөйлес бірақ басыңды төмен салып отыр, табақласларыңның қолындағысына қарамағыл.

Егер сенің алдында мазалы ауқат турған болса, басқалардың алдында бул ауқат болмаса, сол мазалы ауқаттан басқаларға да бергіл. Ауқат ғағында қабағыңды үйіп отырма, ауқаттың жақсы-жаман болғаны үшін аспазға кейимегіл. Мынау ауқатың жақсы анау ауқатың жаман демегіл, себебі бул сөз ауқат үстінде жақсы емес.

(Қабуснамадан).

35. ЗЫЯНЛЫ ӨДЕТЛЕРДЕН САҚЛАНУУ — ЭДЕПЛИЛИКТІҢ СИҢЛИСИ

Әлбетте bazı өдеттер, қылық-қылғалар әдепlilikке нұқсан келтирип, адамлардың абыройына, искерлигине зыян келтиреді. Сондықтан ондай өдеттер турмыста тұрақты болуына байланысты халқымыз: «Ауырып қалсада, әлеп қалмайды», «Үйренген өдет қал ма, көтере бер мушынды» деу арқалы пәс адамлардың кемшилiгiн көрсеткен хәм оны минеп, сынап отырған.

Зыянлы өдеттердің бири бул күншилiк, күнлеу болып адамлардағы унамсыз сыпаттың көрiнiсi. Ал арақхорлық, шылым шегу усаған гиябентлiк «кеселiне» гириптар еткен қылғаларда усы сыпатқа киреди.

Күншилiк жүдә руўий зыянлы өдет. Бир-бирейди ямаса бир неше адамларды ашықтан-ашық жаманлау. Буны ғыбаттан, өсекшилiктен айырмашылығы, ашық жаманлайды. Изинен қалмайды, бахталаслық қылады. Бурын бундай күншилiк: бахталаслық көринiсleri бир еркектiң еки хаялы — бәйбише хәм тоқалы ортасында болған. Олар бир-бирин күнлеген, жамандаған, әжиўалаған. Хәттеки, бир-бириниң жанына қас еткен уақытлары да болған, ери булардың арасында ерип кетип ол да қатынға айланған.

«Хәр кишиниң екеу болса хаялы,
Күндеслiк майдағы саған қурысып,

Ел хәз етер тамашаға күлiсип,
Еки қатын, бир ер — үш хаял болар».

(Мақтумқұлы).

Биз жоқарыда көрсетип өткенимиздей бул түсиник от басы, ошақ қасы шегарасын пүткиллей тәрк етип адамлардың хәзирги лайыттағы өз-ара минез қулық, пейилиндеги жарамас қылықтарының бир бөлегин аплатады. «Неге ол озып кетти», «меннен төмен еди», «оның төлендей айыбы бар», «оны құртыу керек» деп жатса-турса ойланып ишқысталыққа, ауырыуға дуўшар болған bazı кимселердің жаман ойы, қара нийетидур. Ол қызғаншақлық пенен тиккелей байланысты.

«Жарамас өдет көп болар,
Ең жаманы күншилiк.
Қызғанып тақат таба алмай,
Өмири өтер жөншилiк».

Адамлардың ден саўлығына зыяны тийетугың өдетлер адам үшін хеш бир пайласы жоқ екенлиги дәлiллениди. Өмиринде спиртли ичимликлерди көрмесе де темекки ямаса бәз шекпесе де насыбай атпаса да жақсы, шадлы, узақ жасаған адамлар көп. Ал керисиянше усы зыянлы өдетлерди үйренип, нәпсини жибериң, күнделикли өлетке киргизу аламың өмиринде қас хәм ден-саўлығың бузыудың тийкары болады.

«Жаман үлги жүқпалы келеди» дегендей гейпара балалар темекини бир шегип көрейин бир тартып көрейин, насыбайды бир атып көрейин кейин қояман деп үйренип кеткенни билмей-ақ қалады. Ал бара-бара бул иллеттен қутылау мүмкиншилiгiнен айырылып, өзине-өзи күши жетпейди.

Темеккiнiң бир жапырағында 9% никотин, 20% углеводлар, 13% кедейиң белоклар, 4% ке дейиң смола, 2% ке дейиң эфирмайлары, хәм аз муғдарда синил кислотасы, углеводтың оксиди, циннидадород, этилен хәм т. б. затлар болып организмди уўаап, нервти зыянлап тынысты тарыатып, дем алысты хәлсиретип, дурсы қан айланысын бузады.

Көп жыллардан бери темеккидеги ең уўлы никотин деп келiнген еди. Лийкин, ең қауиплис темеккiнiң түтiнiнiң радиактивилiгi болып шықты. Онда радиактивали полоний болып оның бронхаға түсиўи хәм жыйналыўи өкпеде рак кеселiнiң пайда болыўының итималлылығына алып келеди.

Шылымкешлер темеккiнiң жаныўынан, мундштиктиң ишинде майға усаған қара майдың жабысып қататуғынлығынан хабары бар. Бул қарамайда да жүзден көбирек смоланың түрлерин мышыак радиактивали калий, сондай-ақ аламың организмде қолай жағдай туўылса клеткаларды зыянлы таманға өткеретуғын канцерогенли затлардың бар екенлиги белгили.

Бир килограмм темекі жанғанда 40-70 темекінің қара майын береді. Демек шегіуші қар күні бір пачка темекінің шеге отырып өзінің денесіне бір жылда 800 г қара майды қабыл етіп алар екен.

Темекінің қайсысын алсаңыз, оның сортынан гөресіз азлы-көпші зақарли затларға иіе. Оны зыянсыздандыру үшін са-наат сигаретті филтрлейді, никотинге қарсы патрон-пахта қоя-ды. Бәрі бір зақарли затлар азайсада биротала жоқ болып кетпейді.

Үйде, не орнында шегіу, басқалар менен есапласушылық болып соның қатийжесінде шегіушілердің балалары басқадан екі есе көбірек өкпе кеселліктері менен ауыруға жолығады. Себебі шылым шеккен соң жаман самаллатылған жайда бір саат болған адамға төрт дана шегілген сигареттің тәсіріндей тәсірі болады. Ол адамларды да «пассив» шегіушілер» деп атап оларда да шегіушілердің кемшілігі, бийтапшылығы ушырасады, яғний олардың да шаршауы, жұмыс уқыбының төменлеуі, қан басымның күшейуі байқалады. Шегіу, соның менен бірге «пассив түрде шегіушілік» балалардың ден-сау-лығына, физикалық рауажланыуына жаман тәсір етеді.

Шылым жүрек қан тамырларының ертеден тозыуына тәсір етіп, ол өмірдің қысқаруына, ертеден майып болуына алып келеді.

Дені сау, шекпейтуғын орта жастағы адамның тамырының соғыуы тегіс, минутына 72-80 рет, ал 3-4 рет үсті-үстіне темекі шеккен сол адамның жүрегі минутына 100—120 рет соғады. Қан тамырларының урыуы шеккен уақытта 15-18 ге көбейеді. Сондықан темекі жүректі күшлі иседей беріуіне буйырып ту-ратуғын «қамшы» ролін атқарады.

Шекпейтуғын адамның жүрегі бір тезлікте 100 мың қысқа-рыуды орынап, тынышлы жағдайда қан тамырларына 6 тонна қанды айласса, шегіушілерде жүректің қысқаруы 10-15 мың-ға көбейген менен оның нәтижесінде 2-3 тонна қан аз күй-лады.

Шегіушілердің тез-тез жүрегі шаншады, олардың арасында жүректің ауыруы көбірек ушырасады.

Шегіу жыныс органдарына да жаман тәсір етіп, дем алыу-ға зыянын тийгизіп, өкпенің дем алыу жолларының ауыруы-ның тийкарғы себепшісі болады.

Адам өз өмірінде орташа 588 мың рет дем алып 2,5 млн куб литр хауаны пайдаланады. Демек, хауаның патаслығы со-ның ишінде темекі түтіні менен ипласланыуы адамлардың ден саулығына үлкен зыянын тийгизіуі мүмкін.

Шылымкешлер көбірек асқазан-ишек кеселліктеріне жолы-ғады. Сол ауырулар менен ауырған 100 адамның 98 шегіуші-лер екені белгілі болған. Асқазан жарасы шекпейшілерге қарағанда шегетугын адамлар арасында он есе көп ушырасады.

Шылымкешлік аналардың қаммесіне де зыяны тәсір жа-

сайды. Олардың перзенттері туылғанда көпшілігі 2,5 кг дан кем хәм дәлсіз болады, бронхит, пневматик кеселіне тез жолы-ғады.

Шылым шегіу әсіресе нерв ситемасына тәсір етеді. Адам ашыушақ, еріншек, қосжақпас, ұмытшақ болады. Басы ауы-рады, жаман ұйқылайды.

Соның ушын шылым шегіудің, насыбай атыудың зыянын түсініу хәм біліу, оннан аулақ болу әдепшілік деп түсініуі зәрүр. Ең дәслеп ата-ана өз перзенттеріне шекпейуді нәсійхат етіп, сол жолға түсірмеуі керек. Ата-ана өз шылым шегіп тұрып, «сен шылым шекпе, ол зыянлы» дегені менен бала шы-лым шегіуді қоймайды.

Ата-ана баласы ауырғанда, қандай биймазаланса ол шылым шеге баспағанында да, насыбай ата баспағанында да, тап сон-дай тынышсызданып, қойдырудың жолын ізлеу керек. Егер баласы ата-анасына еліктеп шылым тартуға хәуесленген бол-са, өзінің ден саулығын айтпағанда баласының саулығы ушын темекіні таспағаны жөн.

«Зыяны әдеттерді ертеңге қалдырғаннан гөре, бүгін сап-ластырған жақсырақ» деген Конфуций.

Не ушын балалар шегеді? Оған қалай үйренген? Ең дәслеп бала мурнына самал еніп, ер жетіп қиятырған дәуірінде өзі-нің «бар екендігін» көрсетуі ушын, мен басқалардайман, мен де үлкейдім деген хәуесін иске асыруы ушын иседейді.

Әлбетте, баланың өзі «танытуға» қаратқан адымын қол-лап қууатлау керек. Лекиң, оны көрсетуінің басқада жолла-ры бар. Сабақты жақсы оқыуы, бір нәрсені ойлап табуы және исеуі, көркем өнер дегеректеріне қатнасуы, исеуген заттарын көргізбеге қойуы, оның мийнетін бақалау, марапат-лау, пияир алысуы, спорт хәм басқа да жарыстарға түсіу ба-залардың «менің» көрсетеді.

Екінші жағдай: қатарларының, жасы үлкен балалардың тәсірінен болып, балаларға «сен неге үйіңнен шықпайсаң, қыз қусап жүресен», «темекі шекпейсең» деп ғыжақ беріуінен, зорлауынан, қорытуынан, балалар темекі шегіуге беріліп кетуі мүмкін. Бундай жағдайда ата-ана, мұғаллими есапқа алып, қатал, адалатлы, тәртіпке шақырып тәрбиялауы керек.

Адамның организмне өзінің тәсірі бойынша алкоголь, наркотик—зыяны зат болып ең дәслеп адамның орайлық нерв ситемасын зақымлайды. Орайлық нерв ситемасының жо-қары бөлімлеріне алкогольдің аз көлемін қабыл еткеннің өзі-нде белгі береді. Қоршаған орталықты қыбыл етіу уқыбы қы-йынласады, пәмлеу үсіртін болады, еслеу төменленеді, уақыт өлшемі бурмаланады. Хәттеки, 30-60 гр арақ ишкен жағдайда, өз хәрекетін сын менен анализлеуге кесент береді.

Бизің ғрамыздың VI—VII әсірлерінде араб мәмлекеттері жүзімді ашыту жолы менен вино исеіп, оны қайтадан айдау арқалы таза спирт алыуды үйренген хәм оның атын «алкоголь»

деп атаған. Бұл сөздің мәнісі «қанғымақ» яғни «мәс қыламақ» деп түсіндірілген. Шынында хәр үйге бір барып, қыдырып, арақ ишип жүре беретұғын адамларды «қанғыбас» деп атаудың өзі де жүде дурыс қойылған. «Қанғырып жүре берме» деген сөздің де жаны бар, әлбетте.

Бұл ишимликтерді пайдаланыу дәлел зауық-сапа үшін болып, кейін бұл зауық үшін емес, зыян, қайғы-ғайбат келтіретуғынлығын түсінген.

Бұл жарамас әдет инсан өміріне жаман тәсір етіп, түрлі түрлі апаттар әкелген адамның — инсан қасиетінен айырылатуғынлығын көргеннен кейін ол араб мәмлкеттерінде қадаған етилген. Яғни мұсылман диян пайда болғаннан кейін диний жол мененде қадаған қылған.

Мұхаммед пайғамбардың хадислерінде: «Арақтан сақланыңдар, себебі ол барлық жамаилықтардың гилти болып есапланады» делінген.

Алкогольді дәлелки аз мұғдарда пайдаланыу асқазап асты безлерінің іселеуін күшейтіп, иштейді ашады. Көбірек пайдаланса ол безлердің іселеуін пәсейтеді. Нәтижеде асқазап-ишек кеселліктері ишетуғын адамларда иштейтуғынларға қарағанда жигирма мәртебе көп ушырасады.

Соның менен қатар ишкен адам біреуден өш алыуға урынады. Сол уақытлары ол дым ен қарыулы, ен күшлі, ен биігіш адам деп есапланады. «Сен тур мен айтайынға келеди» кейін жәнжел болады. Жәмийетте ушырасатуғын жынаятлардың ярымына жақыны мәслик пенен іселеген.

Мерекелерде мәс болып жинге тийіушіликтен көп адамлар бири-бирмен қатнасуыды қояды. Әлпайымлықты аяққа басады. Гейпара менмен адамлар мәс болып, бұлдирип, масқаралап ертеңіне «қай пияшылық қой», «көп ишипбиз» деп, кеширим сорауға да адамгершілігі жетпейді. Араққа жала жауып қутылады, тәрбияланыуға келмейді.

Кейінгі жыллары ҳаял-қызлардың арақ ишип, айықтырыу-ханаға түсіуін жиі-жиі ушыраспақта. Бұл әдепсізліктің барған басы болып есапланады.

Алкогольдің зулымлығының ҳеш бир шеғарасы жоқ. Оның менен ен ауыр кеселдер, жарақатлар, ертеден басланған мүгедекліктер, өлімлер байланысты.

Қан басымы менен ауырғанлардың көпшілігі арақ ишиушілер. Алкогольді үзліксіз пайдаланыушылардың ишинен өкпе, жыныс жолларының кеселәнкери менен ауыратуғынлар, иштейушілерге қарағанда төрт есе көп.

1992-жыл марттағы «Қарақалпақстан жаслары» газетасында «Ишкилик зыян» деген ат пенен мынандай хабар берилді.

«Тутлықпа кеселіне тап болған жүз баланың ата-анасының алпысы арақхор болған.

Алкоголиктерде тез-тез ишип жүргенлерде, көкірек дем қыспа (стенокардия), жүрек мускулларының зыянланыуы (инфаркт)

ямаса жүректің ләң болуға айланыуы сыяқты бахытсыз ҳәдийселер жүз береді.

Жетпіс бес грамм арақ ишкенинен соң мускуллардың күши 20-40 процентке азаяды. Усының нәтижесінде, мийнет өнімділігі бір қанша пәсейеді.

70% ке жақын жынайт, 80-90% ке жақын көше бийзарылық мәсликтің ақыбетінен пайда болады. Егер спиртлі ишимликтерді 35 процентке азайттырғанда, жынайт етиушілік 40% ке, көше бийзарлылық 25% ке азайған болар еді».

Жас адамның нерв системасы спиртлі ишимликтен соң тез қозғалады. Ишимлик ишкен адамның мийнінен 20 күннен кейін де алкоголь қалдықтарын ушыратуға болар екен.

Спиртлі ишимликтің азғанасыда адам өмірі үшін қәуіпті. Ғәтте 100 грамм арақ актив іселеп атырған 7500 талшықтарды жоқ етеді.

Ишкилик бийуақыт өлімге алып келеді. Базыбір өлім жағдайлары алкоголь тәсіріне байланысты. Мәс адамлардың жарақатланыуы көпшілік жағдайда өлімге алып келеді.

Балаларға ишкиликтің зыяндылығы ҳаққында күнделікли турмыстан мысаллар келтіриу хәм басқа да көрсетпе қураалардан пайдаланып, кино ленталарды көрсетип, оларды төмендегі ұғымларды пайда етиу керек.

Хәмме уақыт денім сау, дұжданым таза, тилим өткир, рухым жоқары, ақылым орынды, келешегім анық, халқыма увамлы боламаң десеніз арақ ишуге үйренбеу керек.

Бұл әдепке үйренбеудің жолы балалықтан бастап оның зыяларын түсінип, тек оны ишпеймен деген уәдеде қатал туыу керек. «Ишә-иш» деп зорлауға қарамастан, басқыға шыдап, дурысын айтып қутылған абзал.

Егер ишимликке үйреніп баратырған болсаңыз дархал оны тоқтатып өзіңнен-өзин көширим сорап, қайтып ишпеуге шәрт қойыуын керек.

Ғаял-қызлар әсиресе бұл нәлеттен жүде аулақ жүриу керек. Оның мәс болуы намысқа тийіу, уятсызлық хәм келешек адамзат урпағының толық бағалылығына (еркеклердің ишиушілігі де әлбетте) зыян екенін биліп қойыу шәрт.

Хәр бир адам өз кемшілігін есине алып, оған сын көз беиен қарап басқалардың жаман әдетлерінен жеркенетуғын адамды ақыллы адам дейді. Ондай адамлар «Қыйсық көше менен жүрсенде дүзиу жүр» деген түсінниктен шығады.

Бала әкеге, қыз анаға еліклейді. Перзент әкеден тийім, анадан жыйым алыу керек. Бала өкесінің алдында арақ-шарап ишпеуі, темекі шекпеуі керек. Ол егер өкесі менен араласып зыялы әдеттерді бирге іселеп кетсе ол баланы тоқтатыу қыйын болады.

Сондықтан ата-аналардың алдында балалар зыялы әдеттерді іслемесе, ондай әдеттерден таза болса, балаларда таза пәк болады. «Алма алма ағашынан алысқа түспейді» деген орыс сөзі

усынған байланысы. Соның менен қатар хәр бир бала мұғаллимге еліктейді. Сондай болсам екен деп хәуес етеді. Мұғаллимнің абыройының өсіуі оның өзінің зиянлы әдетлерден сақланып жүріуі менен тиккелей байланысы.

Демек, балалық дәуірден бастап бұл әдетлерге үйренбеуді алдына мақсат етіп қойыу, оның зиянларын толық түсінп алыу жүде әһмийетлі. Оның ұақытша тәсірінен кейін ала оның бендеси болып қалыуға тийнсли болған, ауырыуға, көп сөйлеуге, жынаятқа, артық кетіуге сазыуар қылып, абыройдан айырылғуы бұл зиянлы әдетлер әдепсізлікке алып келеді.

Әсіресе, хаял-қызлардың темекі тартып, арақ ишип, мәс болыуы әдепшілікке жатпайды. Адамның ауызынан арақтың, темекінің нийслерінің бурқырап тұрыуы, олар менен сөйлескен адамларға жүде бір жағымсыз тәсір тийгизеді.

Ұлыұма адамның ден саулығының бұзылыуы усы зиянлы әдетлер менен, нәпсі менен байланысы. Адамның организми көп жасауға бейімлескен. «Қим жүзге шықпаса өзі гүнакар» деген екен бір данышпан. Шынында адамның организми 180 жасты да көтерер екен. Оны өзіміз бузамыз ямаса оны дурысдап күте алмаймыз.

«Ишпеушлик ошаққа отын қазанға—ас, дастурханға—нан, мәмлекетке—өнім, шыжланға—пул, денеге—күш, үстине—киім, мийге—ақыл, семьяға—абаданлықты бағышлайды». (Б. Фронклин).

«Ишмилік тюрманы толтырып тұрыуы хызметкер» (А. Бодирпаллар).

Мәслик өз ықтыяры менен жиіли болыу» (Сенека).

«Арақ әзі ақ, лекин муршыды қызартып, абыройды қара қылады.»

«Мәскүнем адам ақыллылық жагынан да, әдеп-иқрамылық жагынан да хеш ұақыт алдына қарап нагерилемейди». (Л. Н. Толстой).

XX әсирдин екінші ярымынан бастап, нәшебентлик кеңнен таралған құбылыс болды. Оның менен дүньяның көп еллеринау-қасаланған. Нәшебентлик наркотикли затларды өсіріу, алып келуі ызам алдында жууапкерли ис. Наркотиклерге қарсы гүрес мәмлекетлер аралық дәрежеге шықты. Лекин, айырықша табыс-лар аз. Буннан бир неше жыл бурын массалық наркомания, «америкалық құбылыс» деп есанланып келди. Ал, хәзир Европаны қамтыды. Ол хәзир жаслар хәм әспиримлер арасында кең таралған. Жас балалар наркотиклерден хәзир издеп, саулығын жойтады, киисиягинен айырылады, ақыры бийәжед өледі. Көп еллердин хукиметлеринин гиябентликтиң өсіуін тоқтатыуға урынушылығы нәтижелер бермей атыр. Оның менен хәр қийлы дәрежедеги жүз мыңлаған адамлар шугылланады.

Гейпара қалаларда жинаятлардың өсіуі қурал менен тонау, көшеде хужимлердин көбейуі, гиябентлердин қандай жол менен болса да наркотиклер ушын ақша табуға урынушылығы болып есапланады.

Наркотиклерди үзликсиз пайдаланыу бұл нашабентликке алып келип ол адамның орайлық нерв системасына тәсір етеді. Адамды бейхуш қылады, хеш нәрсе сезбейтуғын уйқыға апарады. Тирек хәм тағы басқа наркотиклер, олар (көкиар ишиу, кендирден терехуана ислеу, таксаномания) аз ұақытта күш-қууат береді, ал кейін күштин хәм ақылый искерликтин төмендеуіне алып келеді.

Нәшебентлерде (булардың хәммесин жайып «Наша» деп атайды) жұмыс ислеу уқыбы бирден түседі, еси хәлсірейди, психикалық бұзылыуы келип шығады, дене ұақтынан бурын тозып, қартайыуы ерте келеді. Нәшабентлер логикалық ойлауға уқыпшылығын жойтады, қызығышшылығының шеңбері тараяды, жәмийет хәм семья алдында жууапкершилик умытылады, критикалық хәрекетке жақын болады. Олар хәмме ұақыт ашкаралықтан емленуіге мәжбүрлеуден, жынаятқа жууап беріуден үзликсиз қорқып жасайды.

Бизин елимизде нашабентлик затларды сатыу хәм пайдаланыу қадаған етилген. Наркотиклерди атыу ызам тәрәпинен қуудаланады. Нәшебентликке қарсы мәмлекет тәрәпинен актив гүрес жүргизиледи хәм буған ден саулықты сақлау органы, жәмийетлик шөлкемлер тартылған Ғалаба хабар қураллары жәмийетшиликти бұл социаллық қыннетшиллик пенен гүресіуіге кеңнен араласуға шақырады.

Бизин Қарақалпақстанда жергиликли халықлар арасында аз таралған болсада, нәшебентликтин зиянын кеңнен түсіндириуіге туура келеді. Бұл адамды ақылый хәм денелик жақтан да пүткіллей келе қылмай таслайды.

«Шектим бөз,
Болдым дән.
Мен хәм тең,
Хиёуа да Мәдени хан хәм тең».

деп шеккенде өзлерин патшаға теклестириу нәшебенттин әдеті хәм әдепшілікке тиккелей қарама-қарсы.

Соны айтыу керек, бизин ауылларымызда буннан 40—50 жыл бурын кендир егиліп оның гиябентлик қасиетин хеш ким анламас еді.

«Жүғери ентим кендир менен аралас,
Бир яр туттым орта бойлы қара қас,
Жүрт айтады сениң ярың қара деп,
Қара хәм болса, хиван-маржан аралас.»

деп қосықлар айтқан. Себеби, кендир, жүғери, алма хәм басқа да палыз, өсимликлерине қурт түсірмей аман сақлайтуғын қасиетке ийс. Оның майы, қуырмашы, таханы жүде азық-аудат болса, оның қабығы арқан жип, мата болған.

Хәзир бизин халқымыз батыстың тәсіринен сол кендирди егилуді тоқтатты хәм оны ексе заң алдында жазаланатуғын болды. Бұлда бир тәрәптен алалатсызлық, бизин халқымыз кендирден нәшебентлик етпеген хәм хәзирде етпейди. Лекин, басқалар нәше-

бейтәлік етип атыр деп бул етишти тоқтатыуда көбірек зиянкесли жөнликлердин көбейип өршип кетиуине тәсири тийип атырган сыяқлы. Бул ҳаққында «Еркин Қарақалпақстан» газетасында 1992-жылдын биринши ярымында бирнеше мақалалар жарияланды.

Улыўма жасларды тәрбиялау арқалы, оларды әсиресе мийнетке үйретуу ҳәм оннан рәхәт табыуға үйретуу арқалы, оларды әдепли қылып жетилистириу арқалы ғана биз нәшебейтәликти жойып жиберемиз.

Адам опадар болыу нийетинде үәде берген болып, оны орындай алмаса — ол үәдеге қылаплық еткен болмайды. Бирақ, бий-үапалық нийетин де үәде еткен болса — ол нағыз қылаплық.

(Мыңда бир хәдис, 676).

Қызғаншақ, өтирикши ҳәм сатқын адамлар мениң менен емес, мен де олар менен емеспен.

(Мыңда бир хәдис, 690).

Қандай да бир нәрсени адамлар алдында ислеу уят деп билген, оны жалғыз қалғанында да иследе.

Мусылманшылықты ҳеш бир нәрсе қызғаншақлық киби булмайды.

(Мыңда бир хәдис, 716).

Ҳеш бир ата өз перзентине минез-құлқынан артық мийрас қалдырылмайды.

(Мыңда бир хәдис, 734).

Қыянетлердин ең жаманы — ол әмирдин өз пухарасы менен сәудегерлик етиуи.

(Мыңда бир хәдис, 753).

Егер кимде ким билип турып урлық затты сатып алса, ол сол урлықтың гүнасын бирге көтере береді.

(Мыңда бир хәдис, 782).

Қайсы бир алымның пәлиминен соралғанда қызғанып сөйлеп бермесе, қыямет күни аузына отлы суўлық салып қойылады.

(Мыңда бир хәдис, 844).

Бул дуньяда еки жүзлилик еткен адамның қыямет күнинде оттан жасалған еки тили болады.

(Мыңда бир хәдис, 868).

Бақыллықтан жаман әдет жоқ.

(Мыңда бир хәдис, 934).

Аманатқа қыянет еткенде иман жоқ, үәдесинде турмайтуғындарда диянат жоқ.

(Мыңда бир хәдис, 940).

Ырым қылыушы яки ырым қылдырушы, палкершилик қылыушы яки палкерге барыушы, зикир қылыушы яки зикир қылдырушылар бизлерден емеслер.

(Мыңда бир хәдис, 977).

Үш түрлі сыпат бар, олар бийшаралықтан:

1. Патша болса, жақсылыққа шүкир қылмайды, жаманлықты кеширмейди;
2. Қонсысы болса, сеннен жақсылық көрсе жасырады, жаманлық көрсе асырады;
3. Хаял болып, бирге болса азар береді жоқ болсаң қыянет.

(Мың да бир хәдис 355).

Кәзи тоқ — аш болса ас ишсе тойр,
Кәзи аш — ашлығын өлгенде қояр.

(«Құтадғу билик» Жүсип Баласағұний.)

Жүдә мәс ететугын ишимликлердин азғантайынан да сизлерди қайтарамаң.

(Мың да бир хәдис 287).

Сизлерден әуелги өткен қәўимлер не ушын пәлекетке ушырады? Олар құрметли адамлар урлық етсе кеширген, бирақ әззи ҳәм бийшара ҳал адамларды болса жазалаған.

(Мыңда бир хәдис 264).

Еки адамның бирге отырып сәўбет құрған сөзлери аманат болып есапланады... Хәмсәўбетиниң сырын паш етиу ҳарам.

(Мыңда бир хәдис 265).

Үш сыпатқа ийе болған адам айыплы есапланады:

1. Өзиндеги айыптарды көрмей, өзгелердегини көрсе;
2. Өзинде де бар (айыпты) жұмыста басқаларды айыппап, үстинен күлсе;
3. Хәмсәўбетине азар берсе.

(Мыңда бир хәдис 288).

Қайсы бір қәуім баслығы өз қол астындағы адамларға қиянет етип, оларды алдаса, ол қиянет күні дозаққа хұким етилер.

(Мыңда бір хәдис 314).

Үш түрлі адам бардур, олардың гүнасы қумар ойнаудың гүнасы менен барабар: 1. Қумар; 2. Асық ойнау; 3. Кептерпаздық.

(Мыңда бір хәдис 354).

Жарамсақтықтың — жолы жинишке.
Ийгиликпен негіз өсек бузады.

Жүсіп Баласағұни.

Жақынлатпа өсекшінің — мылжынды,
Көріп билип елге жаяр сырынды.

Жүсіп Баласағұни.

...дүньядағы ең жамап нәрсе екі жүзлilик.

Я. Корчак.

Екі жүзлilик дым ғана аңсат қасиет, өйткені
оны қалеген теріс пәйіздегі адам орындай алады.

Ш. Петерфи.

Жарамсақланыушылар — душпанның ең жаманы.

Тацит.

Күншиллик адамлар арасындағы барлық урыс-қағыстың басламасы.

Демокрит.

Қызғаншақ түбі — тунғыйық,
Ол — жауыз насиятгөй.

С. П. Шилачев.

Жамап минез-қулық, руухый кеселлик.

Әл — Фараби.

Жағымпаздың тилинен пал, деминен зәхәр тамады.

М. В. Домошова.

Екенде жоқ, тиккенде жоқ
Қырманда таар.

Халық нақылы.

Берместің асы лиспес,
Қазаны оттан түспес.

Халық нақылы.

Жақсыны мақтасан жарасады,
Жаманды мақтасан адасады.

Халық нақылы.

ҚАБУСНАМА

Шарап ишип мәс болмағыл, себеби қайтарыңда жолда сенде мәслик белгисі көрінбесін хәм адамлар ауқалынды билмесін, мәсликті әрман қылсаң, өз үйінде бол. Сен шарап ишкен уақтыңда саған гәрезли адамлар қанша гүна қылса да оларға жаза бермегил, себеби буны хешқим жаза демейди, буны мәслик пенен қылынған жәпжел, шатақлық дейдилер. Не қылғың келсе, шарап ишпеген уағыңда қылғыл, бул шатақлық емес. Жыллilик түрлі-түрлі, дәбедерлік, (сыяқлы) түрлі-түрлі болады, мәслик бул (жиллilик) хәм дәбедерлікдур деген екендер. Мәсликте көп сөйлесең, сау уағыңда жыласаң бул жыллilикдур. Демек, мен санап өткен ислерден сақлан. Бийтаныс адамның көзинше мәс хәм уайран болма, өз қаялларың хәм қулларыңның арасында иш. (Шарап хәр түрлі қылықтарды оятады: көплер мәс болғанында қолларын шаппатлайды, аяқ тапылдатады, күледі, жылайды, қосық айтады, мазалы ауқаттар жейді, әңгимелеспейді, сөйлемейді, мәніссіз, орынсыз әлпайымлық қылады, булардың бәрі шараптың тәсири яки ақылсыздықдур.

Шарапты аз ғана ишип сазенделерден тек жеңіл нама талап етпе, олар саған ышқыпараз хәм мәс деп айып тақпасын, бірақ жасларға жеңіл нама жағады, олар соны талап етеді, өзлері де шалады хәм шал деп бұйрық береді.

Әй перзент, көп адамлар, мазақ-жамаплықтың басламасыдур дегендер. Мазақ, яғни үйде айтылатуғын сөз бенен адамға тиінуден аулақ бол. Мәслик уақтыңда хәзил қылма, себеби жамаплық хәзилден келип шығады. Жарамас, иплас сөз айтыудан, бундай сөзлерди айтыудан уял, әсіресе шатраңж (шахмат) хәм нард ойнаған уақтыңда айтпағыл, себеби, екі адамның ортасында жәнжел пайда болады. Пул тикпей ойнау әдеплидур. Егер (шахмат) ойнауды жақсы билесе де қумарпазлақтап ат шығарған адам менен ойнамағыл. (Егер ойнамақшы болсаң өзине қарағанда атақлы хәм хұрметли адамлар менен ойна).

Хәзил айып болмаса да хәзилден итият бол... Хәзил қылыу мүмкин, бірақ жарамас сөз айтыу жамап. Әй перзент, өзіннен төменірек киі менен хәзиллес, болмаса хәзиллеспе, себеби өзіннен иізетинди сақлап қаласаң ямаса қатарларың менен хәзиллес, себеби жууап қайтарғанда айып болмайды. Уят сөзлерди айтпа, хәдден тысқары хәзиллеспе, себеби ол адамды қор хәм қадирсиз қылады. Халыққа не десен, соны еситесен, халыққа не қылсаң, соны көресен. Бірақ хешқим менен урыспа, себеби урысу ақыллы хәм құдіретли адамлардың иси емес, жас балалардың исидур.

Егер билмей қалып, тосаттан биреу менен урысса, аузына келген бузық сөздер менен ақырет сөздерди айта, жасауға жай қалғандай етип урысқыл, бірден уятсызлық қылма, себеби бундай не шайқымшылық адамлардың хәм атабийзардың әдети. Әдет-тің жақсырағы әлпайым, әлиуайы болыўдур.

Көп уйықлау жамаң әдет, себеби беденди босаң қылады, тәсиятынды бузады, сау жүзди кеселге ұқсатады. Алты нәрсе адамға жетиссе оның жүзин өзгертеди: бири — күтилмеген шадлық, екіншиси — бірден келген қапалық, үшіншиси — қәхәр-ғәзеп, төртіншиси — уйқы, бесіншиси — мәслик, алтыншысы — ғаррылық. Адам қартайса жүзи өзгереди, бірақ бул өзгерис басқа түрге енеди.

Бірақ хәмме нәрсенің өлшеуи бар. Мәселен данышпанлар күн хәм түн жиғирма төрт саат болады, үштен еки бөлегинде уйықламай сергек болсаң бир бөлегин уйықла, деп айтқан. Сегиз саат үй ислерине, сегиз саат кууаныш хәм рахәтке, шадлық — қуррамлық қылуға, сегиз сааты он алты саатлы мийнет пенен шаршаған мүшелерге дем беріуге арналған. Мүшелер қарекеттен тыныш табыуи зәрүр.

Аңқау — наданлар болса усы жиғирма төрт сааттың ярымын уйқы менен өткізип, ярымында сергек болады, босаң адамлар (күн-түннің) еки бөлегинде, уйқылап, бир бөлегинде басқа ислер менен машқул болады. Ақыллылар бир бөлегин уйқылап, еки бөлегинде сергек болады.

Түңги уйқыны күндизгиге айландыруу ақыллылық емес. Билимли адамлар жазлың ыссы гезлеринде түс ұақларында дем алыуға барады ямаса уйқылайды. Қысқасы, биз өмиримиздин көп бөлегин сергекликте өткізиуимиз керек, себеби алдымызда литнес-тауыс-лас уйқы бар.

«Жамаң өзін билмес,
Өзгени көзге илмес.

Жамаңның ойыны жамаң,
Түйенің мойны жамаң.

(Халық нақылдары).

Көп ишнұ — ақылдан азыуға машық етиу.

Пифагор.

Қарауыл мәс болса, қарақшы дәлил болады.

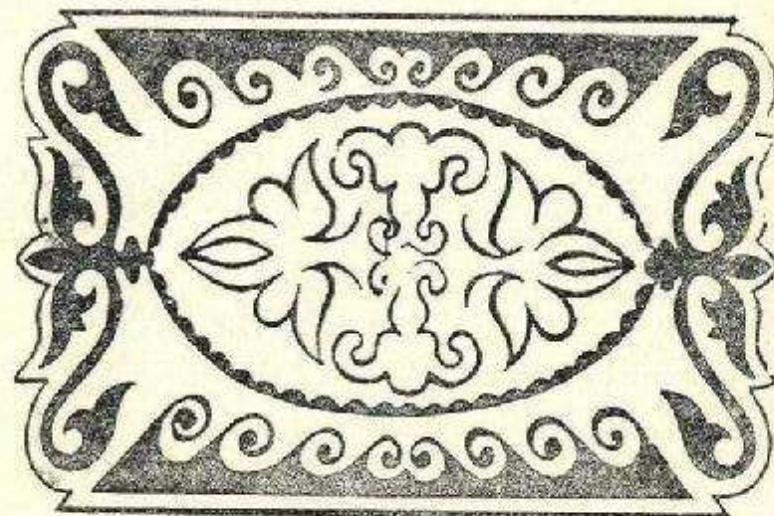
Низами Ганжауи

Мийман болып келип наныңды жейди,
Ой-бауырыңа кирип, барыңды жейди,
Үйиңнен шыққансон жаныңды жейди,
Қастияңлық не бардур шугылдың.

С. Нұрылбергәтәв,

Бир буұдайдан шөрек қылар,
Жалғыз қылдан елек қылар.

Ақиберген Мұса улы.

36. МУХАББЕТ ӘДЕПЛИЛИКТИҢ ТӨРЕСИ

Мухаббет дослықтың, татыулықтың, хүрметтің ең бәлент шыңы. Ертедеги индеецлердин трактатының биреуінде мынадай делінген: «Адамның бир-бирине хәфесин келтиретуғын үш дәрек бар: Оның жанының сулыулығы яғний хәк кеуіллалығы, оның ақыл-парасаты, оның сын-сымбаты. Жанның сулыулығы оған деген дослықты, сүйспеншиликти пайда етеди. Усы үш нәрсе қосылып адамның хәфесин келтириуши мухаббатты пайда етеди.

Мине, усы мухаббет адам өмириниң уллы жарасығы. Адамды гүлдендириуши. Мухаббет пенен адамның барлық турмысы байланысмы. Мухаббет адамның ишкi дүньясындағы илаһийда рухый сезимлериниң бинә болған жан қалаты. Себеби, адам биреуди сүйгенлигинен яки биреудин сүйетуғынлығын сезгенликтен ямаса биреу сүйип қалар-ау деп үмітленгенликтен ғайрат салып ислейди, умтылыушылық пенен жасайды. Онысыз хәмме нәрсе өли хәм кеуілсиз болады. Мухаббет екінши адам үшін жасау. Екінши адамның кууанышына да, қайғысына да ортақ болуу. Жекке өзиниң иске асыра алмайтуғын, мақсетке жетиудеги қыйыншылықлар менен гүресте ауыр жүкти бирге қолласуу болып есепланады.

Сонлықтан белгилі уллы рус жазыушысы Л. Н. Толстой: «Сүйиу деген өз сүйгениниң өмири менен жасау деген сөз. Хәқыйқый куштар бир-бири үшін құрбан болыуға тайын дәрежеге барған мухаббет бөлині болмайтуғын бир тутас бирликти ерли-зайыпшыларды қурайды», — деген еди. Олай болса мухаббет еки

адамның бір адамға айланыуы, бір тутас болуы. Жиптің екі түйініндай болып бірге есалуы деудің де мәнісі усында, «Егер

«Бір дуғтардың екі тәрі
Бірі сенсең бір мен,
Бір алманың екі жүзі
Бірі сенсең бірі мен».

Е. Вахидов.

деудің де мәнісі усында, «Егер сен эгоист болсаң, онда сен семья құрмай-ақ қойсаңда болады, — бахытлы мұхаббеттің мәнісі сонда ол өзінен бере-беріңі керек. Тек өзіне-өзі қараған эгоист хеш нәрсеге бере алмайды. Ол тек алады. Солай етіп, ол мұхаббеттің барлық көззалығын зәхәрлейді.

Адам хайуан да емес, періште де емес, оның сүйіспеншілігі хайуанаарша ямаса платонша емес, адамларша болуы керек — деген еді Белинский. Демек, адамдағы мұхаббет жынысый ышқы менен байланысмы болған социаллық құбылыс. Бірақ мұхаббеттің тек жынысый жақтан қанаатланышылық деп қарауға болмайды. Ол — сезім көп қуаныш әкелуінің сезім ол идеялық жақтан жақындатылық, бір мақсетке ұмытылушылық пенен, ұлыұма іске бірге күш салуы менен тәззал. Демек, хакыйқат мұхаббет дослықтан шығады. Егер ышқы дослық пенен беккемленбесе онда кеңіл бостанында көз жарған мұхаббет ұрқан атпайды хәм оның үстіне оған ақыл-парасат, құрмет қосылмаса ол тезден ғайып болады. Демек, ышқын дослықсыз адам бір-біреудің жақсы хәм жаман тәрептерін билейі тұрып тұрақлы хәм терең мұхаббетке ие болуы, яғни, беккем, сау, бахытлы семья болуы мүмкін емес.

Мұхаббет таңқаларлық әжайыптарды дәретеді. Адамзаттың тарихын мәдениеттің хәм мұхаббеттің тарихы деуге болады. Бірінші художниктің қолымен жондырған, бірінші шайырдың кеуліне йоп беріп, қосық, жаздырған усы мұхаббет. Тарихта әжайып шығармалардың авторлары өзлерінің ең күшлі дәрет-пелерін мұхаббет сезімінің тәсірінде жазған. Әжайып композитор Глинканың «Руслан хәм Людмила» операсы Екатерина Кернге мұхаббетінен дәретген. Степан Цвейгтің «бір ақшамның данасы» деп атаған Руже де Миль деген жас капитан бір көззал-із ашық болғанлығы сонша 1792-жыл 25-апрельден 26-апрельге қараған түнде үлкен рухланышылық пенен Рейн армиясы үшін марш қосығының сөзін хәм музыкасын жазған. Ол елге дейін жасап қиятырған «Марсельеза» еді.

Белгилі илимпаз Сеченов өзінің «Бас миінің рефлексі» деген даналық шығармасын қалыңлығы — Мария Александровнаға мұхаббетінің күшейген уақытында жазған. Белгилі Гете өзінің 74 жасында он тоғызға шыққан Ульрикаға ашық болып «Марнен-баллық элигия» цикліндегі әжайып қосықтарды дәреткен.

Әлбетте, хәмме адам бундай әжайып нәрселерді дәрете алма-ұы мүмкін. Бірақ адам мұхаббетте бахытлы, ғайратлы хәм құ-диретлі. Мысалы, қус ұшыу үшін жаратылғаны сыяқлы адам

бахыт үшін жаратылған. Демек, бахыт-мұхаббет инсанның жара-тылыстағы тәбійий ұазыйпасы, егер олай болмаса адамның да, дұнъяның да сыйқы-сыяғы қалмас еді. Сонлықтан шайыр баба-мыз Әжинияз:

«Бұл дұнъяның көрні адам баласы,
Сол адамның көкке жетер қаласы,
Кеулінің көп болар қайғы қаласы
Хош қылықлы сәуір ярдан айырылса».

дәп мұхаббетті жәмийкі тиришіліктен жоқары қояды.

Себебі, мұхаббет хәмме адамгершіліктің, пәккліктің хәм ғам-хорлықтың, әжайыптың, қәстерлеушіліктің, хак кеуілліктің, жыллы жүзіліктің иіесі. Сонылықтан да оны өмірдің мәңгі жаңаласушысы деп айтуға да болады.

Демек, адамдағы хакыйқат адамгершілікті жоқары бахала-ған адам хеш бір нәрсеге берілмей, тек мұхаббеттің тийкары-нан өз зайыбын таплайды, жүрегі сүймеген, ниікі дұнъясын толық түсінбеген адамы менен өмірлікке жолдас болуға тәуекел ет-пейді. Хакыйқық мұхаббетті хызмет орны менен, ақшаға қызық-тырушылық пенен, лауазымлы абройы менен иіелен алуы мүм-кін емес.

Егер бір күніп қараса сол Шырағ қаласының жананы.
Мен жолына көшер едім Самарканд хәм Бухараны.
Мусалла бағындай бағды тауып болмас жөнеттен хәм
Сол жерде Руки абад ақпас шап әйлеп мен бийшараны.
Олжа алып қашқан түркітей сабыр-паразатым қашар,
Яр жүрекке жара салды, тыйымас бағрамның қаны,
Дардың көтеріп аспанға ол көззалды ардақлады.
Көрік қосарма қызыл күлге ұзақшаның сәйреганы?!
Ұялақлық пердесін жулып алды ышқы дәрті,
Юсиптің көззалығы бийхуш етіп Зуләйханы.
Зәхәрдір ярдың тили — көшірер оны бір алла,
Мазалы әуіштен шыққан ашық сөз — пал, билгил, аны.
Жаным, нәсіхатым есін, көңіл қойғыл дос сөзіне,
Бір гәріпке көңіл қоймақ яшшылықтың ол нышаны,
Шарап иш, ойын-зауың құр, мәніс іздеме өмірде,
Мәніс іздементің өзі ғал болар биймәні.
Ханыа, бір тәкаббур ярдан рахым күткен болсаң егер,
Оған көктен шоқ жулдыды жулып алып бер, қәне?!

Халыз

Ашықта көз соқыр. Бірақ мұхаббет.
Оған жол көрсетер жұлдыз хакыйқат.
Мұхаббетсіз өмір қараңғы — қәпес.
Тек мұхаббет пенен өмір болар шад;
Жанын патае болса мұхаббет — болмас,
Пәслик хәм мұхаббет — екі нәрсе жат.
Мұхаббет билмейді есан-сапақты,
Оған жаны пәкклік берерлер қанат.
«Мен» дегенді ұмыт. «Бизалер» деп сөйле.
Сонда өмірлерің боларлар абат.
Сонда биі-бирине жақты түсірер.
Екі дұнъя — екі мийрім шәпағат.

Нолың ашық. Бираң өмір гей ұақта,
Саған өз тикенін егер инарат.
Шынлыққа садық бол, Низамы, Ғасла,
Шамшырақ болмайды шынлықтан зыят.

Низамы,

Кейін нәмді сүйсе, ол көзде тұрар,
Қанша бақсада ноз, пінхам арымдар,
Жүректен не мақсет-мурат бар болса,
Жүз күніммен шийрин тилерге шығар.

Шын ашық адамның жүзі белгилі,
Сөйлегенде пінхам сөзі белгилі,
Рас өтирген билің келсе егер,
Саған тикке баққан нөзі белгилі.

Жусип Баласағұн

Құдай-ау қайда сол жылдар,
Мұхаббат қызың мол жылдар.

Абай

Мұхаббетті мәзет деп ғана түсінген адамға ол —
Қайғы қасирет, зар хәм сар әкеледі.

В. А. Сухомлинский

Өз-өзіне ашық адамның қолынан қақпайқат мұхаббет келмей-
ді, өзіншілік мұхаббетті уғдайтуғын сұмлық, кесірлі кесел.
Өзіншіл болсаң семья құрмай-ақ қойғаның абзал.

В. А. Сухомлинский

Қақпайқат сүйспеншіліктен құдіретін хеш нәрсе жоқ.

Э. Г. Эренбург

Өлем шырақтарының тұтқасы мұхаббетдур.

А. Данте

Мұхаббет өмірдің қосық — сазы, жарық күні.

В. Г. Белинский

Мұхаббеттің адамның барлық
Күш ғайратын олтатуғынын билеген киіс,
Қақпайқат мұхаббетті де билейді.

Н. Г. Чернышевский

Адам жаны туңшығады ызадан,
Мұхаббетті қуып шықсақ биз оннан.

Ж. Моллер

Мұхаббет — не қарекеттің қайнар булағы.

Г. Гельгеция

Сүйген ұақытта бизің ақылсызланып, ақмақ болып кететүғы-
нымызда бар.

М. Әбдиев

Қаркимнің минген аты өзіне тулпар,
Қаркимнің сүйген яры өзіне сұңқар.

Ашықлық — қуғаныш, —
Жаслықтың сыйы бар.
Жалғыз сен жубаныш,
Пиримсен сыйынар.

И. Гёте

Мұхаббетке жетпейді намалардың өресі,
Мұхаббеттің өзі ғой намалардың төресі.

А. С. Пушкин

Қурбан болыңдан қорықса оның несі мұхаббет.

А. П. Марселев

Қақпайқай мұхаббет үнсиз келеді, өйткені шын сезім,
Ең дәлел сөз бенен емес, не непен билдіріледі.

В. Шекспир

Мұхаббет тәғдірдің қар қандай соққысына да төтепкі бере
алады.

М. Сервантес

Мұхаббеттің шын мәнісі өз басыңның ғамың ойлаудан бас
тартыуда, сол арқалы өзіңді-өзің бийлеуде.

Гегель

Мұхаббеттегі айырылысуы отқа тийген дәуылдай,
Хәлсиз от сөніп қалады, күшлі от лаулап жанады.

Эр — буси

Мұхаббет — қуштарлық пәзийлетінін ең күшлісі, өйткені ол
ақыл-ойды да, жүректі де, тәнді де тикелей жаулап алады.

М. В. Вольтер

Таза өмірдің туңғыш мұхаббеттің дәлеліні шағы интизар-
лық жоқлығында емес, өзің-өзі көрсетуіңде тартынып турған
интизарлық. Туңғыш мұхаббет соннан басланады.

В. Г. Белинский

Тыла мени поэзия қуштары,
Өлсек бизді тириетеді үш дәрй?
Поэзия, мұхаббет қам қадаллық,
Ал буларсыз жасағаның пун бәрі,
Мұхаббет — бул өмірме бас қарып,
Қыс сүйгенбіз көзімізге жас алып,
Қадаллық — бул адамзаттың құжданы,
Поэзия — жайнар жаным жасарып,
Поэзия — бул жаңғырған сес болар.

Муҳаббет — бул жүн аўыр хош болар,
Бул екеўи сол жүректә тууылып,
Хадалыңда қыяметлик дос болар,
Тыңла мени поэзия қуштары,
Өлсек бизди тирилтпейме үш дери?
Үшеўи де қосың болып жасайды,
Ал қосықсыз жасағаныңа, пуш бери.

Т. Матмуратов.

Муҳаббет қуларма минген тағынан,
Жоллар мени саған баслағанында,
Сен жайрандай үршип жоқсаң жанымда,
Сол гез, сол елеслер түссе есиме,
Ерисиз еремен үмит көшине!

Т. Сарсенбаев.

Муҳаббет деп айтпағаймыз биймәни,
Муҳаббет бул ашықлардың ийманы,
Муҳаббеттин заңы сыр сақтау болар,
Оны мақтау мәзи жырғақтау болар.

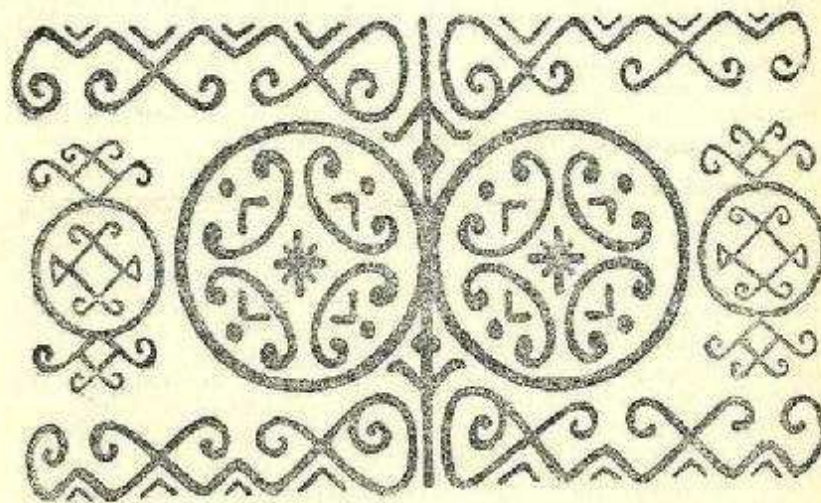
К. Рахманов.

— Эҳ бизлер муҳаббет қурбаны!
— Ақ, бизлер қылмет қурбаны!

Ш. Аллов.

Муҳаббетте болмайды мекан,
Муҳаббетте болмайды мўсем,
Муҳаббеттин тәртиби қатаң,
Хәр бир жүрек соқпағын таўсын,
Муҳаббетте болады күлги,
Муҳаббетте болады көз жас,
Муҳаббет ол адамзат мүлги,
Алтын киби айнымас тозбас,
Муҳаббетте болмайды өке,
Муҳаббетте болмайды ана,
Пишир алып яр сүйнү қәте,
Ол тен мәзи одысық ғана,
Муҳаббетте — көз болар жүрек,
Муҳаббетте — сөз болар сезим,
Қудай болмас өзіннен бәлек,
Муҳаббеттин қудайы өзін!

Т. Матмуратов.

37. КҮЙЕҮ БОЛЫҮ ӘДЕБИ

Адам дүньяға еки рет келеди, — дейди даналар. — Биреўи тууыл-
ганда, еквиншис үйленгенде. Хақыйқатында да күйеү болыу жи-
гиттин ең шадлы, ең қууанышлы, ең бахытлы күни. Бул күн
адамға өмиринде бир рет келеди. Оның ушын ол күнге ҳәр бир
жигит пухта узақ таярланыуы керек. Өмирлик жолдасын асық-
пай-албырамай таңлауы, онын минез-қулықын үйренуи, адамгерши-
лигин, мийирбанлығын түсиниуи жетискенлигин ҳәм кемшилтигин
билип алыуы керек. Бул мәселеде көрсе қызарлыққа салып, бир
көргеннен жан берип, күйип жанып үйленуіге урынбау керек.

«Гөззал бар, дийдарын күнде көрсен де,
Көўиң тоймас зия зулмын өрсенде,
Төгип гөзийнеңниң берин берсен де,
Жолаарына қурбан болғып келеди,
Бардур гөззал сирке басқан шашаарып,
Мейяң алмас көрсен тамақ-асқанып,
Сыйлап билмес ата-ене, қостарып,
Көргенде қатынсыз жүргип келеди,
Гөззал бардур ақ қәғәздай билегі,
Жан ишинде бирге шығар жүрегі,
Сондай гөззал мәрт жигитиң тилегі,
Жолыңа жаныңды бергип келеди.»

(Мақтумқулам).

Ямаса бизиң халқымызда «Алғаның жаман болса сата алмас-сан» деген нақыл да дурыс айтылған.

Соның менен қатар жигит те ер жетип күшіне толысуы өзінше мийнет етип, хожалық асырау мүмкіншілігіне ие болуы керек. Ерте де бабаларымыз жигиттерди хәр қыйлы тәрәп-

Пайғамбар сүннәтин бәржад,
Қылайын десен үйленгил.

(Мақтұлқалы)

тен сынаитұғын болған Ат шаптырып, қабақ аттырып, гүрестирип, отып шаптырып, мал бақтырып, дийқаншылық еткізип, мереке-мейіслерге қатнастырып ол жерде отырыу, шай беріу, қосық айтыу, хәр қыйлы айтысларға араласып киісидигин танытатұғын болған. Улыұма бала жаман-жақсыны танып, дос-яр таңлағаннан кейін, пайданы зиянды түсинип оларға қатнасты үйренгеннен кейін, басқалар менен бірдей мийнет етнү мүмкіншілігіне ие болғаннан кейін оны үйлендіретұғын болған.

Күйеу бала мүмкіншілігі барынша ата-ананың мойнына түспей өзі семьяның бір тәрәпин көтеріу керек. Ең баслысы жигитти ер деп етегинен асылып оның менен өмірлік жолдас болуға ант ишкен қызды қатты хұрмет қылуы керек.

Семья құрғаннан кейін семьяны басқаруы оны асырау қалай болатұғынын үйреніу зәрүр. Мүмкіншілігі болғанша той, қәе-қәумет тәрәжеттерин аз жұмсәуға, ата-анадан өтініу керек. «Қарызланып үйленіу» кейін қыйналып қалып сүйгенін менен гүнкшідесип «сеннен болды, меннен болдыға» келиу жас семьяны бузды.

Келиншекке дыққатлы болуу жүдә әхмийетли. Себеби оның кеули өзиз. Жұмыстан сон тез үйге қайтауға әдетлениу керек. Көбирек тезбе болып келиншексіз қыдырыспаға берилиу бул хәр қыйлы гүманларды келтирип шығарады. Оның үстине мыш-мыш айтатұғын бир сұмшұғыл болса жағдай ауырласады. Жигит келиншектің өзинен еситпесе «солай» депсен «булай» депсен деп азап беріуіне болмайды. Оны өйтеуір нәрсе ушын тергеп, оған зеребесін үйіре беріуде дурыс емес. Ең баслы мәселе бир-биреу-ге инану. Спиртли ишмликтерди ишип келип жәнжел шығарып жүрген жигит бул исениминен айырылады, сырын алдырады. Соның ушын ишнушылик еки жақтан зыян: Бириншиден, өзиниздин хәлсіз тәрәпинизди ашасыз. Екиншиден, нәсілге тәсір етеди. Нәсіл яғни перзенттиң саламат болып шығуы бул бахыттын дәрегі.

Гейпаралар «Қатынды бастан, баланы жастан» деген нақыл сар, соның ушын биринш күннен қатты туту керек деп үйретеди. Шынында да бул надурыс. Келиншек сениң дүньядағы биринш достың. Достыңа қандай қатнас жасасаң бұғанда сондай қатнас жасап әлпайым болып оған өзиниң жақсы жақларыңды көрсете

беріуің керек. Семья құрыу, үй болу парыз—тилсіз табияттың нызамы. Бирнеше әсирден бери халқымыз өзиниң үрип-әдетине сәйкес, «улын уяға қызын қыяға» қондырып киятыр. Жасларды семья құрыуға таярлау хәмме уақытта әхмийетли ұазыйпа, пүт-кил халықтың ар-намысы болып есапланады. Тойдың алдында да, той болып атырғанда да қыз бзнен жигиттиң бастан кеширетұғын ислери де, олардың әдеп-икрамлылығы үлкен кишини сыйлай билиуи, шыдамлылығы, барды-жоқты хәм дәстүрди билетұғынлығы сын көзден өткерилип турылған.

Жигиттиң журты үш бар — «Өз журты, қайын журты, дабы журты». Бир елди қызын алыу менен күйеудиң ол елди алдында мийнетдар болатұғынлығын оның ғамхор улы болуы — ал, қәдирли келинди қызынан кем көрмейтұғынлығын халқымыз: «Улың арқалы қызы болды, қызың арқалы тағы улы болды» деп хәқ тидектен нийет еткен.

Наңа түспен келиншек,
Журттың кеудин етеди,
Еки журттың тұрақлы
Елшисиндей күлмелеп.

(Т. Қабулов).

Қызлардың жеңгесин зыяда көрип,
Күни-түни қалмай кейшине ерип,
«Женгежан епле» деп — таңанып берип,
Дийүана боларсан жигирма бесте

(Құнхожа).

Солай етип хәзирги қыз-жигиттер сауатлы, өз тәрдириң өзи өтешіу мүмкіншілігіне ие. Олар хәқыйқаттан да еки үйдиң ана емес, еки елдиң елшиси, перзентлери.

«Жолы болған жигиттиң жеңгеси шығар алдынан» деген сөз бар халқымызда. Соның менен бирге «Жигит көзи менен қыз алма» деп те нәсият етеди. Сонлықтан еки жас арасындағы дәнекер, сырласы жеңге өзиниң әхмийетин еле жойыта қойған жоқ сыяқлы. Күйеу — келиншектің ер-азаматы, өмірлік жолдасы.

«Бир бас бәле бас,
Еки бас мәрдәна бас».

Олар тәғдиірдин ақ желқомлы қайығында турмыстың мәўжиреген ер толқынлы дәрйасынан жүзип ығбал-бахыт жағасына мәрдәна сапар шеккен жолаушыларға уқсайды. «Кемеге мингениң жаны бир» демекликтің мәніси де сонда.

«Қыз перзенттиң қуанышылы байқалаң,
Ул перзенттиң толып-тасқан астанан».

— деп Т. Жумамуратов айтқандай ата-ана үшін оның ел халқы үшін, күйеу бала айрықша құрметке иіе. Сондықтан «Күйеуді пайғамбар сыйлаған» деген түсінікте халқымыз тұрмысындағы қалыптасқан миллий дәстүрлердің бір көрінісі сыпатында елеулі деңгейде жасап келіп отыр.

Демек күйеу болдың деген сөз өз ата-анаңнан, ел жұртыңнан айырып болмайтуғын тағы бір сондай дәулетті ата-анаға, ел жұртқа иіе болдың деген сөз. Сол ата-ананың көзінің нуы, өмірінің қуанышы, шаңарағының гүлі болған перзентің басына теңгеріп өмірлік жолдас етіп алғаннан кейін, оларды да сыйлауға құрмет-іззетке бөлеуге тиіс елсіз.

Күйеу болып барғаныңда да әлпайымшылық көрсетіп, мән-мәнісіңдей, қадер-құметтеріңнен қашпай иба көрсетіп өзіннің қалыңлығыңда сүйілігіңнің белгісі болып есапланады.

«Күйеу жүз жыллық, қуда мың жыллық» деген халық, оның мәнісі жақсы күйеу болса ізге жалғасып қудандалы болып туысқанлық бекемделіп өсіп рауажланып бара беретұғынлығына болса керек.

Бұрын күйеу қалыңлығы менен жеңгесі арқалы хабарланар еді. Жеңге деген жигит-қыз кеуіл табысып жаңа семья дүзінде жүде әхмийетті роль атқарады. Қыздар отырыспаларда тек жеңгесі менен бірге жүрген. Жеңгесі қыздарды теңі менен қосыуға хызмет еткен. Соның үшін

«Жигит қызсыз, қыз жигитсіз болмайды,
Ұазыйпаңды билейсеңбе жеңгежан»

деп айтылуында бұл жаслардың қосылуында тосқыншылықты басқыншылықты болдырмауда әхмийетті хызмет болып есапланады.

Қыздар да жеңгесіз қеш кім менен ойнап-күлмейтуғын болған. «Бізге айтқанша жеңгеме айт, Жеңгем билер жағдайы» деп жеңгесіне толық ерік беріп, олда қызға тең келетұғын жигитке таныстыруға қаракет еткен. Соңғы жылдарда бұлардың бәрі естен шығып, оның орнына жигит пенен қыз өзлери танысып тез пейилілік пенен шешімге келіп семьяның тұрақтылығына қолайсыз тәсір етпекте. Әсіресе қызды алып қашу, зорлап көндіріп изи жақсылыққа алып келмей атырған жағдайлары да көп ушырасады. Бұның мысалын Қарақалпақстан жаслары» газетасының 1992-жылы 25-февральдағы санында Қ. Жәмийланың «Ойлайман» деген сырласуынан көреміз:

«Мен жигирма бес жасымда Нөкис политехникумына оқыуға түстім. Студент уақытында мен танымайтуғын жигитлер алып қашып кетті. Машина бір үйдің алдына келіп тоқтағанында не іслерімді билмедім. Тап ұсы карада өлгім келді. Демде қонсылар жыйналысып «келин келді» деп жабырласып атыр. Бір уақытлары бір апай:

— Түсегей қарағым, — деп менің қолымды ұсады. Оның қолын қағып жиберіп тек ғана жылай бердім.

Екі көзімнен жаудырап аққан жас оларға қеш тәсір етпес.

Олар қуанышта, ал мен... Мийримсіз адамларда бар-ау. Мына апайдың зорлап машинадан жулқылап түсіргеніне, мені адам есабына алмай сөйлегеніне ызам қайнады. Қолымнан не келер еді? Ұсындай қайаларға мен не тилер едім?! Маңдайыңдағы қызлары мендей болуың тилеймен.

Ұлыма сол қалыстан қалдым. Тойда өтті. Оқыуға да бардым. Оқыуға қатнап жүргенімде күйеуім изимнен бір адамға бақ-латып қойған екен. Ұсы жүргенде биреулер қар қылы гөвлер тауып келіп болып түскен үйіме жеткеріпті. Күнде шауқым жәнжел... Үйге қайтыуға мәжбүр болдым. «Шыққан қыз шийден тысқары» деген ғой. Бір кеткеннен кейін қайтып келіп үйде оқы-сыу маған өткен күнлерден де қыйынға түсті. Қыйыншылықтарға шыдағанда болады ғой — деген ақыл нәсіяттарыңызды да беріуіңіз мүмкін. Мен қыйыншылыққа шыдауды биледім. Шыда-ның де шегі болады ақыры...

Үйдің изи де қуып жибергені қеш бір есімнен кетпейді. Ғәзір болса Қараөзекте ағайинлерімнің үйінде жадайман.

Келешегім қандай болады екен?! Менің тәдиріме жазыл-ған түйіндер қашан жаздырылып, өз соқпағымды қашан тауып кетеді екенмен! Ойланыудамап...

Шынында да «он гүлінен бір гүлі ашылмай намыссыздық пенен әдепсізліктің жабайы пәнжелерінде биймезгіл жулының, тәдйірлері аяқ асты болып атырған қыздарымыздың өмірі киімді болса да тәшүишке салады.

Яр таңлап қыз сүйіп қар бір ар-намысы, әдепті жигиттің иси «Сүймегенге сүйкенбей, сүйгенді сүйіп,» күйеу болу әдебия нәсіятлау, үлгі көрсетіп, ұстаздардың, қала берсе гүлән жәмийет-шилдіктің әдіулі ұазыйпасы.

«Қар дегенде турпан қыздар уялып
Түрменнің сыртынан айдынды палып.
Дилуар жеңгесіздің алдына салып
Қыздар мерекесін қыздар үйге кир.

«Қыздар орап орамалы
Жауан қар жүде қалып
Ашықтың арам-қалып,
Қыз не билей жауан билер,

Қыз қолында тиле жүзім
Жауан қолында билілік
Ашықтың жолы нәзік
Қыз не билей жауан билер.»

«Сөз айтаман жеңге саған өтіліп
Бийкешіңіз қыз болыпты жетіліп,
Қолың қәметтің қәдірің биліп
Қол ұшыңды берменсеңбе жеңгежан.

Күн түн жүрегімде шоқ пенен жалып.
Солған гүлден сарғайып тур жамалым,

Қадмасын мойнына менің обалым.
Услатып қолыңнан муңды қызыңды,

Саудигім шам-шырақ қараңғы жайда,
Ярсыз жанған шам-шырақтан не пайда,
Қызметінде болып айт пенен тойда,
Аяғына бас урайын жеңгежан.

Яр атына мингестирсен жеңгежан,
Көзде жасым масли дәрйя жеңгежан,
Хақ дуз урсын егер жұтсам сөзімді,
Мен құлыңдан жұмғанымша нөзімді.
(Қарақалпақ халық қосықтары).

Хаял алмақшы (үйленбекши) болсан, оның дүнясын сорамағыл.
Хәдден тысқары хошрей, сулыұ қатын алмағыл, себеби оны
машық (ойнас) тутады. Хаялдың тәбияты таза, дили таза болса,
еркекке дос болар. Уятлы, өзін услай алатуғын, дүняны жақсы
сақлаушы болуы лазым. Айтқан екен: жақсы қатын ериниң хәм
өмириниң рахәти болар деп. Дос болмаған үй-руұзыгерди билмей-
туғын қатыннан қашқыл. Ер хәм қатын екеуі үй-руұзыгерди жақсы
билсе, тезден бир-бирине байланады. Қатын ержеткенде ақыллы,
болуы, анасының үйбийкеси, атасының хожалық баслығы еке-
ни көрген хәм билген болуы лазым. Егер бундай нөзәлим қыз-
ды тапсан, тоқтаусыз тезден үйлен. Бундай қатынға күншиллик
қызғанышлық қылуға хәресек қылмағыл. Егер сен қатыныңды
қызғанбасаң, оған айып тақпасаң, билгил қатының саған ата-
анасынан да меңирйбанырақ болар хәм саған оннан артық дос
адам болмайды. Егер оны қызғансаң, ол саған душпаннан да
душпанырақ болар, оның алдында бийтаньс душпан хеш нәрсе
қыла алмай қалады. Егер қыз аласаң, қаншама жақсы көрсен
де, хәр ақшам оны менен жатнағыл, ол хәмменің әдети сондай
деп ойлайды хәм айырым уақлары сениң дәлийлли себебин бо-
лып үйде болмай қалған жағдайында, ол қатын сенсиз сабыр
етеди. Егер сен хәр ақшам қатының менен жатыуды әдет етсең,
ол сен жоқ уақтында басқаны әрман қылар, оның сабыр етиуі
қийын болар....

Қабусланадан

Хақыйқый қызғаныуды өз орнында қыл, намыссыз хәм қызған-
байтуғын адамды еркек деменгил.

«Хаялларға қол көтеріендер»

(Мың бир хәдис 959).

Сүйген қызынды сыйла, абыройы менен арын адамгершилик
қасиетин сақла. Сени ытықтырған қыз — Ол сениң болашағын
ярың балаларыңның анасы, — екінши өзін.

В. А. Сухомлинский.

Өзиниң әке-шешесин жолдасларын, досларын жақсы көрмеген

болса, жас жигит қадилдығын — келиншегінде хеш қашан сүймей-
туғын болады.

А. С. Макаренко.

Сүйип үйленуі ғана қызық, сулыұлығына қызығып үйленуі
базардан керексиз нәрсени жақсы болғаны ушын сатып алған
менен барабар.

А. П. Чехов.

Жүрек кимди қалесе сол сулыұ.
Сүйген адамға жаның жол табады.

Сайф Сарай.

Сүйуі деген бул дәзеттең әдет екен,
Оған тәзим берген жигит мөрт екен,
Мениң мухаббатым мениң мәртебем
Гүл жүзін дилбарым Сахіб жамалым.

Т. Мәтмуратов.

Сулыұ қыздар жақсы бирақта,
Көп жигитті олжастырады.
Миәсә турар барлық уақытта.
Сулыұ ширай амаз т. рады.
Ийрайына қызған жигитлер,
Удайына турмас қасында.
Тез айныды жаз бенен күздің,
Тұрған ядлы шағарасында.
Дөрдөсерге түспен жигитлер,
Қызып қалмай қыздың сыртына.
Нағыз сүйген болсаңыз егер,
Ашық болың мәңгиз-қуақыма.

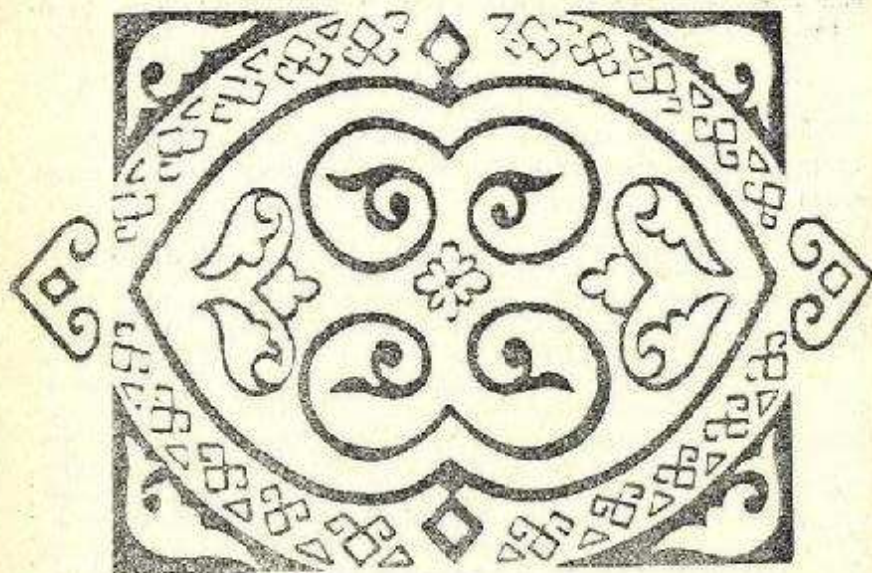
Т. Мәтмуратов.

Еркек хаял арыұлығын бахалаған уақыттан баслан,
Адамлар хайуанлықты қойды.

Н. Г. Чернышевский.

Хаялың-ойнасын емес, пүткил өмирлик достың хәм шеригиң
демек, оны биз қайуаны келиншек болған дәуиринде де, кемпир
болған уақытында да сүйиуге ертеден баслап, ойланып, әдет-
лене билиўимиз лазым.

В. Г. Белинский.

38. КЕЛИН БОЛУҢ АДЕБИ.

Хәр бир қыз-қызлық патшалық дәуірде артқа қалдырып келіншек болады. Өзинше шаңырақ дүзип, хожалық болып өз бетінше жасап, адамның үрім-пұтағын көбейтип, ана болады, үй-жайдың тутқасы, ошақтың иесі болады. Ана болып, шаңыраққа ие болып қыз баланың бахыты хәм мақтанышы. Әсіресе оның анасының қуанышы.

Лекін, қыз балалардың бул жағдайға жетіуі үшін оның орындайтуғын ұазыйпасы иелери болады, аўыр хәм инабатлы миннетлерди бастан кеширеди. Оның ен баслысы келіншек болыуға таярлануы. Бул өз ишине үйдиң аўызбиршилигин билиу хәм оны тындыруы менен бир қатарда, бойына алпайымлық, мийирбанлық, адамгершилик, садықлықты сиңдириу менен бир қатарда, дурыс ер танлау. Оны үйретіу, түсиніу, жетискен хәм кемшилик тәреплерин билиу. Себеби:

«Ен жақсы бас қосса,
Бирин-бири ойлайды,
Ен жаман бас қосса,
Оғ басын сыймайды» —

деген халық сөзи бир жаман бир жақсының қосылуында белгилі дәрежеде тийисли болып, оны түсиніу керек «Өзим тәсир етемен», «тәрбиялап аламан» деген әжайып адамгершиликли хәўеслерде гейде аяқ асты болыуы итимал.

Келіншек болыуға таярлануы үшін қыз физикалық хәм психологиялық жақтан жетисіу керек. Ол бой жетип дегеректин оған көзи түсе баслағаннан кейін өзи-өзи шеклеу керек. Устап болған өзине пайда, «Қыздың көзи қызылда» деген сыяқлы пәкирден жоқары болып хәр нәрсеке көз тасламай, кишипейил, уятлы хәм намыссы болыуы керек.

Келешекте жағымлы хәм хұриетан келін болыу үшін әдеп-иқрамлы деп есапланған, хәмме мақтайтуғын қызлар хәм жетгелери менен бирге жүрип, олар менен танысып, олардың жақсы қасиетлерин үйреніу керек. Себеби «Қыз қырық үйден тәлим алады» деген бабаларымыз, хәр үйлерди көрип, олардың үй-жай-наўынан, тамақ писиріуінен, қарым-қатнасынан келіншекке өзіне үлги алады дегенди аңлатады.

Той-мерекелерде әсте мұнайым сөйлеп, көп ислеп, епшилик көрсетип, адамларға жардем беріу керек. Хәмме оны көрип «мына пәленшенин қызы мийнеткеш екен», «Саў болсып» деген бақа алыу ол қыздың абыройын көтерип, атын шығарады. Соның үшін мында бир хәдисте: «Уятлы хәм әдепли болыу хәр қашан қайырлы ислерге себеп болады» делінген. Уятсыз намыссыз қыз ата-ананың маңлайының соры. Қызлар жасы үлкенлер менен, әсіресе келін болыу хәққында сөз кеткенде бираз уялып, жүзлерин басып, иба сақлауы керек. Сонлықтанда мың бир хәдисте тағыда мынадай делінген: «Кеминде еки қыз перзентти бағын тәрбиялап бой жеткерген менен мен бейнше бирге бараман» (856).

Қызлардың қолынан ис келіуі албетте зәрүрий жағдай. «Соқыр ийнениде түрте алмайды» деген бақа жаман болып есапланады. Киім тигіу, оны пишиу, аўқатты мазалы етип писиріу («жигиттиң сүйиспеншилиги оның асқазаны арқалы өтеди» дейди орыслар) нан жабыу бул қызлардың тийкарғы хәм әпиуайы ислери.

V әсирде жасаған Батсыяның «Қама Сутра» ямаса «әйемги дәуірден баслап, хәзирги күнлерге дейін мұхаббат хәм пинҳамы қатнастардың искусствосы» деген мийнетинде сол уақыттың өзинде қызлар келіншек болмастан бұрын көркем өнер хәм билилердин төмендеги алпыс төрт түрли менгериуі керек деп тапсырылған.

1. Қосық.
2. Музыка әсбапларында ойнау.
3. Аяқ ойыны.
4. Усы жоқарыдағы үш искусствоньң жыйындысы.
5. Саўатлылық хәм сүўрет салыу.
6. Татулировка (денеде өшпейтуғын нағыс).
7. Гүл хәм гүриш пенен қудайды безеу.
8. Дем алатуғын орынды гүлдер менен безеу.
9. Өзиниң денеси, тырнақлары, шашлары, кириклері, тислери, киімлерин күте билиу.
10. Еденлерди рәң-барен айна сынықлары менен безеу.

11. Гилемлер, көрпелер, көпшиклерди орналастырыу.
12. Суу менен толықтырылган ыдысларда ойнау.
13. Сууды жаптарды цистерналар, резервуарларды сақтап ҳам жыйнап билиу.
14. Үйлерди безеу ҳам оған сүүретлер салып билиу.
15. Гүлдерден виноклар, ожерелья, ҳам гирляндилар ислеу.
16. Тарақ, доғалақ, щетка ислеп билиу, гүл топламаларын жыйнап билиу.
17. Сахнада ойнап, драмалық ойын көрсетип билиу.
18. Кулақлар ушын тағыншақлар ислеп билиу.
19. Парфюмерия ҳам май дәрилерин таярлау искусствосы.
20. Кийимлерди зергерлик ҳам басқа нағыслар менен уқыплы түрде безеп билиу.
21. Сыйқыршылық ҳам көз байлаушылық тийкарын билиу.
22. Қол жұмыстарын тез ҳам шаққан ислеу уқыбы.
23. Аспазлық искусствосы.
24. Айрықта ийнис ҳам реңге, түрге ийе болған алькоголлы, ашшы, шербетли, лимонлы ичимликлерди таярлап билиу.
25. Кийим тигип билиу.
26. Жиплер ҳам жүнлерден тоты кус, гүл, тағыншақ ҳам т. б. затлар ислеу.
27. Жумбақлар, жаңылтпашлар табыу, сөз жумбақлар ҳам қурамалы қыйын сорауларға жууап бере билиу.
28. Биринши қатнасыушы қосық пенен баслап, екінши оны дауам ететугын, үшінши сол ең кейинде айтылған сөздин ақырғы хәрибинен сөз қурап дауам етиу, оны орынлай алмаса утылып қалған болып есапланатугын ойынды билиу керек.
29. Басқа адамлардың қылуаларын ҳам манераларын ермеклеп билиу қабилети.
30. Сөз дизбеклерин, текстлерди тәсирли ҳам көркем оқыу.
31. Қыйын ҳам тезлик пенен айтылатугын сөзлерди, жаңылтпашларды атқарып билиу. (Бул ойынның түри тийкарынан қазларға тийисли.)
32. Қылыш жауынгерлик курал-шоқмар оқ жайлардан пайдалана билиу.
33. Жууымақ шығарыу, бир нәрсени дәлийлеп билиу, пикир таластырыу уқыбына ийе болыу.
34. Гилем тоқыу тийкарларын билиу.
35. Архитектура ҳам қурылыс ислеринин искусствосы.
36. Химия ҳам минерология тийкарларын билиу.
37. Бақалы таслар, алтын ҳам гүмис теңгелерди айыра билиу.
38. Қасыл тағыншақларды таза ҳам жылтыр түрде сақтап билиу.
39. Қазылма байлықлар шығатугын кән ямаса орынның пайдалылығын анықтап билиу.

40. Бағышылық тийкарларын — тереклер, өсімниклерди тәрбиялап билиу, олардың жасын анықтау.
 41. Қораз, бөдене, қошқар урыстырыу қағыйдалары менен танысу.
 42. Тоты кус ҳам басқа сөйлеуши кусларды күтип билиу, искусствосы менен танысу.
 43. Парфюмерияда пайдаланып билиу, шаш өрімлери, бұрымларын безеу, искусствосы, оның күтиу жолларын билиу.
 44. Жасырын хатларды шешип, жазып ҳам оқып, билиу уқыбы.
 45. Сөзлерди айрықта манерада айта билиу ҳам сол тәртіпте сөйлеп билиу. (Бул бойынша көп ғана усылар болып, мысалы: сөздин басын өзгертип, оған бир неше сеслер қосыу қ. т. б.).
 46. Басқа тиллер ҳам диалектлерди билиу.
 47. Экипажларды гүлдер менен безеп билиу.
 48. Системалық диаграммалар ислеу, айрықта хәриплер менен хат жазып билиу, билезинлер тағыу.
 49. Егер биреу қосық оқып тоқтап қалғанда оның мазмунын жалғап туратугындай қосық қатарлары менен дауам етиу ҳам қосық шығарыудың жолларын билиу.
 50. Поэмалар жазып билиу.
 51. Грим ҳам кийим жәрдемінде қеш ким танымайтуғындай өзиниң сыртқы түрин өзгерте билиу.
 52. Сөзликлерден пайдалана билиу.
 53. Затларды алмастыра алыу искусствосы, мысалы: шайынның орнына жүн матасын алмастырыу ҳам т. б.
 54. Хәр түрли қумар ойындарын билиу.
 55. Сыйқыр, дууа, көз байлаушылық жәрдемінде басқалардың затларын өзлестиріу жолларын билиу.
 56. Жаслардың дене шынықтырыу шынығыуларын үйрениу.
 57. Жәмийетте өзін тутыуы қағыйдаларын билиу, жасы үлкенлерге болған өз хұрметин билдириу уқыбы, комплементли сөзлер айта билиу.
 58. Урыслар, қураллар, армиялар туұралы билимге ийе болыу.
 59. Гимнастика тийкарларын билиу.
 60. Айырым белгилери бойынша адамның минезин анықтап билиу.
 61. Поэзия ызымаларын билиу.
 62. Арифметика тийкарларын билиу.
 63. Жасалма гүлдерди таярлау уқыбына ийе болыу.
 64. Ылайдан затлар ислеп билиу.
- Әлбетте, қазір қызларға бул талаптар өзгерди оның үстине хәр бир милләттин өзгешелиги де бар. Сонын менен қатар хәр бир жас әулад турмысты қурыу менен бирге жәмийетте орны болыу керек. Оның ушын ол әлбетте бир қәнигеге ийе болған жөн. Улыұма Қарақалпақстан қызлары келиншек боламан дегенше, қандай билимлерди, искусство түрлерин билиу керек екенлигин илимпазлар айтып, жазыпта берер. Лейкин, бул «Кама

Сутра» қыздарға қойылған талап хәмме ұақыт ушын, хәмме халықлар ушын тәрбиялық характерге ийе.

Бой жеткеннен кейин ҳәр ким өзіне сай, теңин излейди. «Тен теңи менен, тәзек қабы менен» деген халқымыз. Лейкин адам өзіне сәйкеслікті тандағанда, тек сыртқы көринисине үлкен итибар емес ишкі дүнясына айрықша кеуил бөлиуи тийис. Қыз ушыл өзіне сай формасы хәм талғамы бар, оны хәмме ұақыт хұрмет қылатуғын, басынды қадирлейтуғын, мухабатты қадирлейтуғын ең жақсы, ең сулыу жигит. Аламан дегенше сыр айтпай иши жылтырап көрини, алғаннан кейин қызды түртиклей беретугын, оны өзинен төмен көретугын жигит қызға ҳеш қашан сулыу болып көринбейди.

Ҳәр бир қыз келиншекте болажақ ана. «Жигитти тәрбиялаған әскерди тәрбиялайды, қызды тәрбиялаған миллетти тәрбиялайды» деген халқымыз. Бул қызға өз миллетиниң тилиң, үрп-әдетлерин, дәстүрлерин тарийхын, әдебиятын, мәдениятин, кейинги урпақларға жеткерийди миннетлейди. Сонлықтан қызлар болса изинен баслап бөбекти қарау, оны кийиндириу, жууындырыу, жубатыу, оған қосық, ертеклер айтып бериуи — улыуа тәрбиялау исине үйрену менен бирге өз халқының барлық тәреплерин хәм оны айтып бериуге тайын туруу жүдә әҳмийетли.

Қыз бала өзін ҳеш ұақытта артықша гөзал қылып көрсетиуе урынбауи керек. Көп орынсыз бояныушылық ерси болады. Соның менен қатар өзін таслап қойу, өзіне қарамаушылыққа жарымлы қасийет емес. Артықша тағыншақлық қызды жоқары көрсетип оннан әпиуайы адамларды қашырады.

Қыз бала «Кетеси нашар» деп аталады. Ол ата-анасы менен өмиринше бирге жасайды. Өзиниң семьясы болады. Ата-анасының бауырынан шығып басқа биреуге перзент болуу аңсат емес. Лекин оған психологиялық жақтан таярланыуи керек.

Келинниң қайша ашыуи келседе өзіне тәселле берип кейин қайтыуи керек. Ерин ғарғап сидеп отырған келин ериниң абыройына нуқсан келтиреді, кеулин қабартады. Ериниң сөзине сөз қайтарып мен сеннен кеммен бе деп жарысып отырған келиншек бахтынан айырылып қалуы мүмкиншилигине көбирек ийе болады.

Мысалы: бурын қызларды узатарда «Хәўжар» қосықларын айтып, таярлар екен.

«Біз әкемниң есиги жушар есик хәўжар,
Кирсем шықсам бетимн сыйпар есик хәўжар,
Қайнатамның есиги тикен есик хәўжар,
Кирсем шықсам етимди тырнар есик хәўжар»
«Бунда әкем қалды деп қапа болма хәўжар,
Жақсы болсаң қайин атаң орнын басар хәўжар.

Сондай-ақ келиншек келгенде оған хұрмет ретинде «Яр-яр» қосықларын айтыу бул қуғаньшта, тойдың периштеси, келинниң келгени, оның менен үйге бахыттың, дәулеттин, жарасықтың киргенин көрсетиу болып есапланады.

Келинниң азада ерте турып ата-анаға сәлем берниу лазым. Олардың ата, ене деп атаудың зыяны жоқ ҳәзир геппара орынларда орыс халқының тәсиринен «папа», «мама» деп атап жүргенлерди билемиз. Лейкин, қансы орынлы дегенде бурынғысынша, «ата», «ене» деп атау дурысырақ болады. Олай деу келинниң ата-анасына да хұрмет, келген үйдиң басшыларына хұрмет, халықтың тилине хәм әдетине де хұрмет болып есапланады. Үйдиң басқа ағзаларына да сыпайы өзлерине ыланьқ хәм көтермелейтуғын атларды қойып алыуда талапқа мууапық.

Келин ата-ананың жууыныуи ушын иссы суу таярлап қойу, қолына суу қуйыу, чайды жақсылап таза ыдысларда алып келиу, қара чайды бабында демлеп дурыс, сууытпай қуйып берау де талапқа мууапық. Келинниң семьяға келиуи менен үйге оның тәсири сезилиуи керек. Аўқатлар бурынғыдан да мазалы, үйдиң иши бурынғыдан да таза, дөгерек бурынғыдаанда азада болып көриниуи керек. «Әдепли келин ийкемли болады» деп дурыс айтылған.

Келинниң кийеуине қатнасы пүткиллей өз алдына болады.

«Сениң сөзиң, аның өсиң,
Мисли түа киби шырмалсын».

Күйеу менен тек хұрметке емес, сөз ой бирлиги болуы керек. Семьяның басшысы әлбетте ер адам. Оның хуқықына бирден қол сугуға болмайды. Ол келсе алмаса кем-кемнен келинге өз еркинен ғәрезсиз өте береді. Егер келинниң еринен қандай да бир артықмашылығы, хәмели, ақыллы, яки ата-анасының мәртебесин оның ериниң есине салмау керек. Онда оны кемситиушлик болады.

XX әсирдиң басымда жасаған белгилі улама Ризоуддин Ибн Фахруддинниң «Тәрбиялы хатун» деген китабында: «Тәрбиялы қатынлар өзлериниң ата-аналарына, балаларына, хәм қандай болуына қарамастан досларына хұрмет қылуудан кемшиллик қылмаслар. Қисиниң кеулин таппақ досты дос, душпанды душпан билиуден басланар. Буның керисинше досты душпан, душпанды дос билиуден кеуил табуи орынсыз ис болып есапланады. Хәттеки, достының ийти хәм басқа иитлерден артық көрмек лазым дегенлер»¹.

Тәрбия хаяллар үлкен болса да, киши болса да өз ерлериниң сырларын басқаларға паш қылмақтан, сөйлемектен жүдә сақланарлар. Сыры паш болған киши мұрадына көп машақат пенен ерисер, бәлким көп ұақытта ериседе алмас. Соның ушын сырды басқаларға билдирмек жүдә зыян болар. Сырдың сандығы кеуил

1. Ризоуддин Ибн Фахруддин. «Тәрбиялы хатун»... Ташкент 1991. 10-бет.

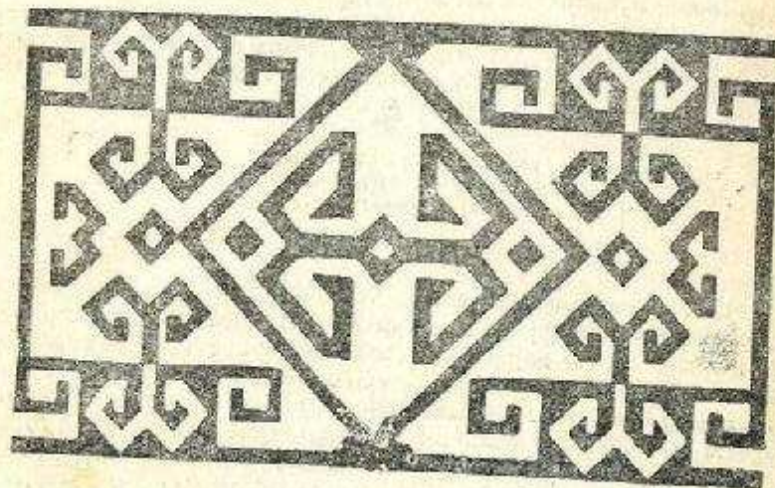
тият тилдур. Сандық тилтин жақсы сақламаған хәм кеуил гилти тилди жақсылап тыймаған киси сөзсиз ақмақдур». Өзлерин ҳәр уақытта ерлерине гөззал хәм муҳаббатлы көрсетпекалгн лазым болған келиншеклер өз үйин таза тутыуы, иплас жүрмеуи керек. «Үйдин иплас турыуы хәрп болыуына бир алапат» деген сол уламанын айтқаны жүдә орынлы.

«Жигиттин атын қатын шығарады,
Қатынның атын отын шығарады»

«Жақсы қатын ырыс,
Жаман қатын урыс»,
«Келиннің аяғынан,
Шоғанның таяғынан»

«Жақсы болса қатының,
Келин турар жақынның,
Жаман болса қатының,
Басынан кетер ақрынның»

Халық нақыллары

39. ҮЙЛЕНИУ АҢСАТ, ҮЙ БОЛУУ ҚЫЙЫН.

Семья жәмийеттин бирден бир тийкары. Сонлықтан семья беккем болса мәмлөкетте беккем, семья курғын турса мәмлөкетте курғынласқан. Семьяда тәртіпшилик орнаса, жәмийетте де татыулық салтанат курған.

«Адамның бахтының төрттен үш бөлегі семьяға байланыслы. (Н. Островский). Әлбетте, бул бурыннан түсиникли мәселелер. Демек, семья курыуда биз асықпай сүйгенинди тауып үй болууды нәсийхатлаймыз. Лейкин, дерлик усы көз-қараста семья дүзилсе де олардың арасында ыдыраушылық жиий-жиий ушырасып турады. Бунын себеби неде?

Үйлениу қууанышлы хәм азда болса да қапалы. Себеби бурынғы ата-ананың қанатының астындағы қызықлы хәм уғайымсыз күнлер артта қалады. Кешегі қыз-жигит бүгінгі келиншек-күйеу өзлери дүзген семьяның татыулығы, дәулеті, бахыты ушын жууалкер.

Той, оның қууанышлары узақ ядта сақланып қалады да, ол семьяның рўзыгершилиги ғалмағалшылығы менен байланысады.

Некеге дейинги хәкме нәрсениң пышаны болған муҳаббат тағы бир мәртебе жүреклерде шешек атып, барқ урып гүл ашады. Демек, өмирдин жана бийтаныс, жан кулшынадырарлық бетлери ашылады, сүйгениң менен хәш қашан да бөлек болмаудың мүмкиншилитинин өзін, сол адамың өмир-бахый сеникн болуын, бул бахыттын төркини. Лейкин, қанша шынайы сүйгенлерге, ашық қушақларда, ыссы ләплерде адам өмириниң толық мазмунын бере алмайды. Сонлықтан шын муҳаббат ийелери ҳәр сапары муҳаббаттын эпсанауий патшалығы журтында дийдер

көрсин, ойнақы мәлдір шәшмесинен суу ишеди. Яғный, семьялық өмірде мухаббат, қумарлық теренлеседи, толысады. Семьялық турмыстың дәслепки дәуірінде, ол жаңа мазмун менен байып бармаса мухаббат өткінші сезімге айналады хәм таңғы думандай тарқап кетеди. Бул шынлықты түсінүү хәм мойынлауға туура келеди.

«Күннің де көшигип батып жүргени,
Тамның да асығып атып жүргени,
Сеннің жаңа түскен күңлерің еді».

Т. Сәрсенбаев.

Демек, семьялық қатнастың тийкары қай дәрежеде болуы олардың жүрек меңіри, көз нуры менен әдиўли арман сезиминен көз жарған бахыт дарағына тәрбия беріуіне байланыс. Сонылықтан жас жубайлар өз мухаббатына салық, турмысқыыншылықтарына шыдамлы болып, қадал мийнети арқалы «Түби бир, шақасы мың болып» оған жаңа өмір беріу керек болады.

Тәзимлилик, шыдамлылық, өзін-өзі ұстап биліу, оңадарлық, сарғынуу, сарғайуу семьялық татыулықтың тийкаргы өлшемлеринин бири.

Қарип теңизинің атауларындағы жергиликли қауымлердің бири варраулардың үйленіу дәстүрлеринің ең жоқары шыңы деп есапланатурын «қумырысқа суды» атлы дәстүри қаққында белгилі поляк жазушысы Аркадий Фидлер былай жазады: Варраул қауыминин көсемі Екуананың баласының үйленіу тойы үлкен шәукет пенен өтип атыр. Тойдың әйне қызған гезинде тек бир барабаннан басқа саз-сәубетлердин сесті тоқтап қалды, адамлардың дыққаты бөренелерге байланған эткөншек-бесиклерге қаратылады. Жигиттің жасы жигирмалардан өткел, ал қызға он үш жас беріуіге болғандай, бірақ айтарлықтай өсип кеткен көкіректері оның еле бала емес екенлигин көрсетер еді. Жигит хәм қыз тек ғана ал жапқышларында дерлик жалаңаш, олар Шаманның көрсетиуі менен бир-бирине жақын турған эткөншек-бесиклерге жайғасып жатты. Шаман эткөншекке жатқан жас жубайлардың дәгерегинде дәстүрлі аяқ ойын атқарып қолындағы итияжлап жабылған еки корзинканы дирилдетип, бир нәрселер айта баслады. Бул уақытта айтарлықтай мәс болуларына қарамастан ерлер ғана емес, қаяллар да, хәттеки балалар да сес-семиренс еді. Майданда тынышлық үстемлик етті.

Шаман, хұрметли қонаққа корзинканың ишин ашып, ондағы бир-биринің үстине шаншылып атырған, ашыулы мыңлаған қумырысқаларды көрсетти де, хәмменің дыққатындағы бир корзинканы жигиттің көкірегіне, екінші корзинканы қыздың көкірегіне апарып қойды. Қумырысқалар суды басланды. Қумырысқалар корзинкалардағы бас шыққандай көп санды майда тесиклерден, өз жұмыстарын баслап жиберди. Шаман аяуды билмеди, ол

минут сайын корзинкаларды қыймылдатып, қумырысқалардың ашыуын әбден келтирип турды хәм хәр сапары корзинкалар денениң хәр жерине алмастырылды. Жаслар бул азапқа шыдамлық пенен тизіуі керек еді. Егер олар қумырысқа зәхәринен өзлеринің денесин қыймылдатып жиберсе яки ыңырсыған сес шығарса онда бир-бири менен қосыла алмай, өзлеринің абыройларын төгер еді. Себеби елде бул сынаққа шыдамаған жаслар турмыс азабына шыдай алмайды деген түсінник үстемлик етер еді.

Бул салтанатлы дәстүр өзинің жоқарғы шыңына жеткен гезде Шаман корзинканы ашып, оның ишиндегілердин хәммесин олардың үстине аударды. Қумырысқалардың көпчили сонша олардың үстлерине жабысқан қумырысқалардан ашық орын қалмады. Қумырысқалар ашы зәхәрлерин жиберіу үшін олардың сау жерин қоймай тиследі, бетлерине жабысты көзлерине кирди. Узыма олар бул сынақларды шыдамлылық пенен атқарды. Тек жас индиянаның қумырысқадан қорқып жумылған көзлеринен тамшы-тамшы жаслар агып турды. Бірақ, ол хәш бир сес шығармады хәм қыймылдамады. Біраз уақыттан кейин қумырысқалар денелерден түсіп хәр тәрептерге тарай баслады. Шаман жаңа қостарлар имтиханнан өтті деп жариялады. Сонда бир неше жаслар «жоқ, қыз сынақтан өтпеді, оның көзнен жас ақты, олар қосыла алмайды» деп бақырысты. Екіншилери жасларды жақлады. Шауқым көтерілди, дау басланды. Тек қонақлардың арада болуы даудың изинің төбелеске алып бармауына себепши болды. Жаслар солай етип қорлықтан аман қалды. Қумырысқалар судынан кейин ишиушилик бұрынғыдан да күшейди Той дауам етті!

Ерли-зайыпшылардың бирге турған биринші айлары бул үлкен сынақ («Жаңа түскен келиншектей—сынақтан өтип атырман»). Бул уақытта олардың бири-бирине хәм басқа жақын-жууықларға қатнасыған стили анықланып ол семья өміринің қалбин қурайды. Жаслардың минезлери шыңланады, татыулықтың тийкары дүзіледі, ерли-зайыпшылардың бири-бирине хәм ағайын-тууғанларға қарай сөйлеуинің усылы, әдеги қәлиплесип шығылады, мийнетлер бәлистиризеді, үйдің материаллық байлығының тийкары қурылады. Екеуи бирин-бири тереңирек биледи, бир-бирине кеңлигеди, семьялық өмірдің алипбесин үйренип, еки «мен» хәм «мен», енди «биз» деген жураманы дүзіп жаңа рольди атқаруға кириседи. Ол биринші рет ер «бай» (сондай бай болалса қәне). Ол биринші хаял—қатын («ердің атын қатын шығарады») Бул жағдайда олардың алдында көп түрлі жаналықлар ашылады. Қалыңлық хәм күйеу болып жүргенде бәри аңсат еді. Енди семья олардың көп санды жаңа мийнетле-

1. Аркадий Фидлер. Белый ягуар—вождь араваков, М., 1980 ж. 235-236-беттер.

мелерді қояды. Ол тек күнделікті рузигершілік пенен ғана байланыссыз емес, ал соның менен қатар өзінді бірінші рет белгілі бір дәрежеде шектеу менен гөрезлі. Бұрын тез-тез құрдасының үйіне барып уақыт пенен есапласпай сөйлесіп отырып қайтыуы мүмкін еді. Ямаса жоралары менен қыдырып жүре беруіге болар еді. Енді өзінің қылатуғын исиіди, шешимінді өзінің «ярымның», яғни «ярың» менен келісіуіге туура келеді.

Бұрын ушырасарда таярланып кеуілді көтеріп, кийиніп, жуынып барар едің. Енді хәмме уақыт бірге болғаннан кейін олпы-солпылықта көрініп қалады.

Бұл дәуірде жас семья қобалжыудың конфликтін, силкинуиді жоқары шегарасында жасайды.

Бұл жағдайда мұхаббат, құрмет баяғыдай, лейкин енді зайыбыңды қақыйқатында қандай болса тап сол түрінде қабыл етіуіге, түсінуге яғни жаңаша гейпара әдеттері хәм қылық-қылғалары менен қоса сүйіуіге туура келеді. Себеби хәр күнгі бір-біреу менен сырласыудың, қылық-қылғаларынан, бір-біреуден көп санлы кемшиликтер табыу мүмкін. «Қыз уақтында бәрі жақсы «жаман» қатын қайдан шығады». Бұндай бахытлық пенен шығуының жолы ол адамдағы бұрынғы сен билмеген бояғылдерге кеширимлилік пенен қарау, кеширимли болуы өзіне де критикалық көз-қарастан қарап қойуы.

Егер кимде-ким өзіндегі кемшиликтерді жойылыуы үшін бәт болса, басқалардың кемшилігін аз көреді. Өзінің тутуы, мәселені салқын қанлық арқалы шешу өкпе-гигиенеге әкелмей, конфликтті жойып, қобалжыуды тоқтатады.

Семьяда жақсы мәмле жасау үшін ең дәслеп адам өзін-өзі басқаруы керек. Ашығы келгенде ашыуды басыу мүмкиншілігіне ие болуы керек. Аузына келгенін айтып, аузына келгені қайтармасаң семья берік болмайды. Бұл сөзден қалып үндемеу әдептілік болып есапланады. Еркектің қажарына хаял, хаялдың ашылуына еркек шыдам беруі керек.

Хәзір, заман әшқаралық заманы деп, өзінен үлкен көпті көрген адамдардың бетінен алыу оған құрметсіздік болады. Сіз деп сөйлеп олардың кеуілі табыу арқалы ата-ананың құрметіне ие болады. «Бір кескен нанды бириктире алмайсаң» дегендей айырылуы аңсат, қосылуы қиын. Адамның бахыты оның әдептілігінде. Себеби әдеті жақсы адам сүйкімлі болады.

Мұхаббат сезім ол қысыныспаны да туғырады, адамның хәмме нәрседен шаршайтуының сыяқты, мұхаббаттан да шаршайуы итимал. Сүйген ярым болған менен оның кеуілі бәрқулла есапқа алыуға үзлікенә ұмтылуы, оның кемшилігін бәрқулла сезбеуіге тырысуы гейде зериктиріп те жиберуі мүмкін. Себеби бахыттылық жанға хәмме уақытқа берілген ағдал емес. Ол бахыт қолда тұрғанда толық бақаланбай қалуы да мүмкін. «Алтынның қолда барда қадірі жоқ» деп өкінушіліктің де ұсындай тийкары бар. Өмір толыу—қайтыу, көтеріліу—басы-

луы сыяқты толқындар тербеліседі. Адамның ишкі сезімлерінде де сондай тербелістер болады. Ол да толады, ол да қайтады. Бұл қаққында А. Н. Толстойдың мынандай қатарлары дыққатқа мууапық.

«Ярым мені қайғы-ғалет бәтқаңда,
Сені сүймеймен деп салсам инанба,
Дайыл менен тегіз толқын тасқа да,
Сүйгі менен қайтып келер орнына».

(Автардың арқин аудармасы).

Екі жастың турмысқа деген мүмкиншіліктерінің теңдейлігі, мәплеріне бірлігі, идеяларының сөйкесілігі өз-ара құрмет, хаял хәм ердің дослық қатнасықтарының хәм өз-ара түсінүүінің тийкары. Лейкин шын мұхаббат үшін бұл еле жеткіліксіз. Сүйкілі адам тек жақын хәм түсінкілі емес, ал ол хәмме уақыт хеш кимге салыстырып болмайтуғын өзгеше хәм ұқсамаслыққа ие болады. Шамасы семьядағы көпшілік конфликттер біреуінің исиіне біреуінің араласыуынан, ким басшы болуы керек дегендей мәселе бойынша ишкі түреслердің нәтижесінен болса керек. Ұсыған байланысы семьяға ким басшы болуы керек деген мәселеге қалай қарайсыз?

Ким семья басшы? Бұл жас семьяда, аға тек жас семьяларда ғана емес, жасаған семьяда да жиі қойылатуғын мәселе. Бұны анықтау керек пе? Қақыйқатында да ерлі-зайып-лардың басшысының қалыптасуы қадимий мәселе.

Ерлі-зайып-лардың біреуі семья мәселелерінде турмыс етіліні енгізіуде баслаушы болып шығады. Бұл басшылық урыс жәнжелсіз табиғый жол менен қалыптасып ер менен хаялдың бірлігін бекемлеуіге жәрдем берсе сол уақытта татыулыққа хеш нәрсе кесент етпейді.

Хәзіргі заман семьясында еркектің дәстүрлік басшылық етіуінің орнына ерлі-зайып-лардың семья рузигершілігіне ұқыптылық пенен басқаруға қаратылған қос властылығы келіп жетилисті.

Хәр ким өзінің компонентігі аз екенлігін сезген тарауында екіншіге жол береді. Шамасы жаслардың да жасау етіліні дәуірде әрман ететугы варианты ұсы болуы керек.

Ер хәм хаял ролинде жасау адамға жаңа дүнианы ашып, жаңа таныулар, жаңа түсінкілер береді.

Тәбиғат сондай етіп жаратқан хаял хәм ерлер құбылысты хәр түрлі етіп түсінүүі арқалы бири-бири толықтырады. Ердің шешіуші хәрекеті, рискке бейімділігі, хаялдың ихтият болуы қасиеттері менен еркектің қатаңдығы—хаялдың жұмсақтығы, еркектің үйдің исиіне итибарсыздығы, хаялдың үй исиіне жоқары талғамы, ұқыптылығы. Бұл өзгешеліктер тек табиғый емес тәрбиә денсін, тәрбия менен, дәстүр менен, үрп-әдеттер менен бекемленген. Егер еркек семьядан тыс жұмыс-

ларға жууап берсе, төмийинлеуши, қорғаушы ролин атқарса, хаял семьяның ишкки ислерин тындыруы өзиниң жумсақлығы, дыққатлылығы, бауырманлығы, азадалығы менен оны толықтырады.

Семья беккем, мухаббат күшли болуы ушын жас-жубайлар бирин-бири қалай етип сыйлауы керек?

Мухаббат күшли хэм беккем болуы ушын ер өзиниң ярының назиклигин, жағынуыға тырысуын, уқыбын, еркелетуыға ҳаўеслигин, инанғышлығы, нашарлығын сыйлау хэм қоллап-қууатлау керек.

Ал хаял өмиринде ериниң рухландырушысы болса, ондағы өзиниң күшине исенимин беккемлесе, оның устамлылығын, ғайратын хэм күшин жоқары бақаласа, ол үлкен абырой, дәулет.

Хаялдың ғөззаллығы, жарқын жүзлиги, грациясы, ҳақ-кеўиллиги, өзін қурбан етиуге тайындылығы, сезимлериниң назиклиги ҳәр бир ердиң жүрек тары.

Сондай-ақ еркектиң исенимдиги, рухый мықлылығы, ғайратлылығы, шыдамлылығы хэм ерлиги алдын-ала ғамландырылуы (бир ҳәптелигиң ойламаған қатыннан сақла, бир айлығың ойламаған еркектен сақла) исендилиги, энергиялылығы ҳәр бир келиншектиң идеалы. Бир сөз бенен айтқанда ҳәр кимниң өрны басқа хаял еркек сыяқлы, ал еркек хаял сыяқлы болмағаны дурыс.

Ердиң жумысы: хаялдағы, оған тән нашарлық қасийетин қоллап-қууатлау. Яғний оның хэмме уақыт унамлы болуыға әўесине назик хэм еркелениуши болуы қылғасына, сезимталлық уқыпшылығына дыққатлы болуы.

Хаялдың иси: ердиң ерлиги, өзине өзиниң исенимин, қалсизге жәрдем беруидеги рыцарлық қасийетин, семьяның, жәмийетин алдындағы парызын сезиулерин дурыслап бақалап отыруы.

Хаялдың жумысында тәреэсиз, энергиялы, абыройлы болуына қарамастан үйинде жәрдемши, қууатлаушы күсәйди. Ол сезимталлық оның сезиуи өткирирек. Демек, оны түсинуиетуги күшли дос, қайырқом жубатуышы керек. Улыўма еркектен хаял өзін қорғауды күтеди. Бундай күтиўшиликтиң бузылуы некеге қанаатланбаўшылыққа алып келип әрли-зайыпшылар арасындағы қатнасты кескинлестиреди.

Сондай-ақ еркеклердиң де өзиниң хаялдан күткени болады: Хаялдың хэмме уақыт нашарлық-жумсақлықта болуы, елбиреп туруы, өзине тартымдылығы.

Кескин исенди өзиниң тәреэсизлигин бадырайтып көрсетиуши хаял алдында еркек әпиўайы түрде албырап қалады. Оның зғымына ерип кетеди, ямаса оның менен бирден қарсыласып өтешеді.

Хаяллар сол нәрсени есапқа алыуы керек, мақтануыдың, атақ қумаршылықтың балгили бир проценти ерлердиң санасында хэм табиатында беккемленген. Сол ерлердиң дәретиўшилиги мүмкиншилигиниң көриниуи көтермелеп оның энергиясын хэм

инициативасын мобилизациялауға жәрдем беретуги хаялдан артық дос, қостар жоқ. Ол хаялға рахмет хэм ҳүрмет. Мүмкин хэмме хаял рухландырушы бола аламас, мүмкин буның хэмме уақыт зәрүрлиги болмас. Лейкин ерлердиң өзиниң-өзине бақасы жоқары. Оған итибарсыз қарау, оның үстинен күлиу, кемситиу минутлары оның есинде узақ сақланады. Ердиң жеке адамылығын ойлаған ер сүйкимли хаялы да булай етсе көп нәрсе жойылып алыуы мүмкин.

Әлбетте абыройды мийнет пенен ислеп алыу керек, ол сөзсиз. Лейкин, идеал ерге, ерлердиң эталонына күйеуиниң умтылуына хаялдың жәрдем беруи, оған хэмме уақыт «сен еле жетиспегенсен» деп мийн жуиден көре мың мәртебе артық.

Социологлардың изертлеуише үйинде басшылық етиуден айрылған ерлер өзін толық бақалы емес деген пикир менен дуўалап, ақырында алкогольликлер топарын көбейтетуғындығын дәлиллейди.

Турмыс тәжирийбелерине қарағанда хаяллардың ғөззал минез-құлқы олардың күйеулерине де өтип аңарақты абат етеди екен, керисинше «Абыйға-бабый» түсип «Сен қылғанға мен қылдым, сеннен артық не қылдым» усынында қатнас жасаған хаяллардың ерлери де өзін тәқилетип болып қалилсеседи.

«Белгили арабшайыры өз хаялына былай делти: Мениң ашыўым келген уақытта кешире бил, өзиңди тый, үстем боламан деп ойлама. Өзип билесен, мен сени мұдамы унатаман. Егер өшетисип ашыўымды келтирсең саған болған мухаббатымды сөндирерсең: Мухаббат денен ғәзеп бир кеўилге сыймайды. Ғәзеп ийелеген жерде мухаббат турмайды».

Усындай сыйласық бизиң ойымызша семьяның беккем болуының тийкаргы гиреуи болып, оны ушлау, үйлениу дәстүрлериниң жоқары ғөззаллығын, адамгершилик бақалылығын арттыра береді хэм келиншеклер қыз уақтындағы сыяқлы жақсы хэм тартымлы болып, сүйген кеўиллерди қабартпайды, әдеплилигиниң әжайып көриниси болады.

Үйлениу дегенимыз—өз ҳуқықынның ярымын азайтып, җазыйпанды еки есе көбейтиу деген сөз.

А. Шопенгауер,

Сүйиу деген бир-бирине қарап отыруы емес, екеуи қосылып бир бағытқа қарау.

Сент — Юзептери,

Барма екен мухаббаттан назик нәрсе, Тоймайды адам жаны оған ҳеште.

Сырласып сүйген менен емин-еркин,
Жүрегин сен сақла деп саған берсе.

Иса Байзақов.

Егер ерли-зайыпшылар баслары қосылғанша бір-біринин
минез-құлқын, әдетлерін билип алмаса, некенің бахытлы болы-
уы мүмкін емес.

О. Балмақ.

Ҳадаллық ерли-зайыпшылардың ауызбіршіліклеринин ай-
қын белгиси.

Д. Фонвизин.

Басып екеу болмай,
Малың екеу болмас.

Бай менен бай құда болса,
Араларында жорға жүреді.
Жарлы менен жарлы құда болса,
Араларында дорба жүреді.
Жарлы менен бай құда болса,
Қайдан құда болдым деп зорға жүреді.

Халық нақылы.

Өтирик сөз шыға қас,
Өткир пышақ қанға қас,
Жаман қатын байға қас,
Жамаң айғыр тайға қас.

Халық нақылы.

Бірлескен озар, бірлеспеген тозар.
Бір күн урысқанның қырық күн несийбесін қырқылады.
Ауызбіршілік қайда болса, берекет сонда болады.

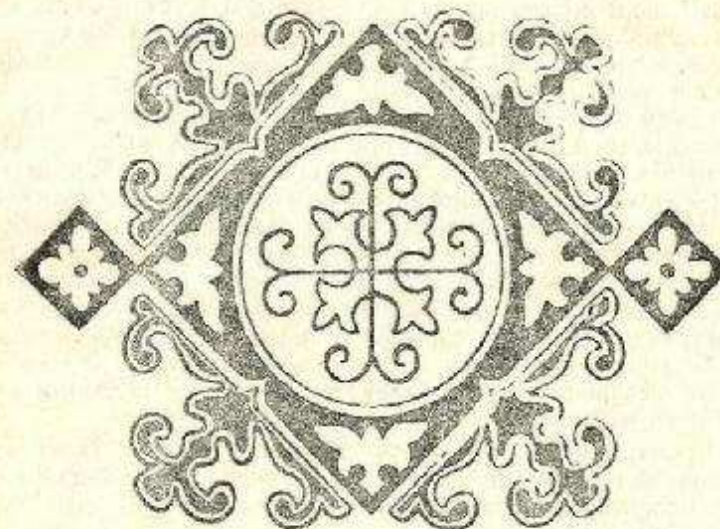
Халық нақылы.

Неке менен турмыс құрып, өніп-өсіндер: Мен тап қыямет
күні басқа үмітлерім алдында сіздердің көпайғыңыз бенен
мақтанайын

Мыңда бір хәдис 343.

Халықтың хеш бири некеден бос емесдүр... Некеден өтуі бо-
йынша хәр бір миллеттің өзине тән үрп-әдетлери бар.

Абу Райхан Беруний.

40. ТОЙ ДЕСЕ ҚУУБАС ЖУМАЛАЙДЫ

Бұл тойдан хеш ким қалмайды дегенді аңлатады, тойда
адамлар тамаша көреді. Басқалардың кийініуін, түр-түсін көр-
се, өзін де көрсетеді. Той-тамаша болуы менен бірге адамдар-
дың ұшырасуы орны да болып есапланады. «Тойға барсаң то-
йың бар» деген ата-баба бұл тойда алпайым, тойған қозыдай
болып қызық ойындарды, жарыстарды толық көріуіңе мүм-
кіншілік береді.

«Ер жігіттің хаслын билей десен,
Мерекесі отырып тұрсын көрін»

(Мақтумқұлы)

Той-мерекесі адамдардың ең бахытлы уақты. Онда хәмме шад
болады. Бирейдің кеуіліне тийіуге болмайды. Ұллы Наурызда
ұрыстар тоқтаған. Жаулар жарасын досласатуғын болған. Со-
ның үшін тойда тек алпайым болуы, жақсы сөйлеу «Құтлы бол-
сын», «Мүбәрек» айтуы әдепшілік болып есапланады. Қандай-
да болмасын себеп пенен тойды бузыу бұл жәнжелге, ала ауыз-
лыққа аял келеді. «Алпамыс» дастанындағы Байсарының өзіннің
қудасы Байбөрінің тойында оған еркелеп ылақты алып қашып
кеткеннен кейін қандай жәнжел болғанын, оғаннан кейін Байса-
ры қызымды бермеймен деп Қалмаққа көшіп кеткенінгі дәс-
танда анық айтылған.

Тойға барғанда тек таза кеуілдер менен бармастан, таза
кйімдер де кийеді. Тойда хызмет етуі бұл әдіулі уазыйна.

Бұл ұазыйланы мүлтіксіз, минсіз атқаруы керек. Себеби ертең сенде той бересен сенің тойыңда да басқалар шын житасы менен хызмет етеді. Той адамларды бириктиреді, шөлкемлестіреді. Әсіресе «Наурыз», «Зұрағт» байрамы сыяқты тойларда адамлар бір мақсеттің дегерегінде шөлкемлесіп, оған қуаныш пенен шын кеуіл менен араласады. Соның үшін бұндай тойларды тек миллий кийімдерден кийіп емес, ал соның менен қатар қолдан келген жұмыстар менен қатнасуы жүде әміиетли. Тойды өткізіу дәстүрлерінің қар бір жас билиуі керек. Бұл оның ой-өрісіннің кеңейуіне алып келсе, екіншіден өз халқының дәстүрін қадірлеуге хәм басқалардың айырмашылығын билиуге, оларға айтып беріуге керек болады. Ол дәстүрлерді билиу адам үшін уялып қалмаудың алдын-ала қамсызандырыуын береді. Айтайық төс қойыу дәстүрі буны күйеу көзге илмесе өз келиншегін көзге илмеу, оның журтын сыйламау деген түсінік тууылады.

Келиншектің қолын қарау, бет ашар, қуда болыу, қуда күтиу, бақсы айттыруы хәм тағы басқа да дәстүрлерді билиу хәм түсініу оны жақсылауға, ықшамлауға үлес қосыу қар бір адамның ұазыйпасы.

Тойдағы ысырап кемшілікке қарсы «Қууғыншыға», «қызды зорлап алып кетиуге», «тулянки де» ата-ананың үйіне қайта соғып арақ ишиуге қарсы түресіу. Сондай-ақ басқаларда гейпаре адамлардың биреулердің үстінде «нама» алып оның намысына тийіу хәм соның менен қатар өзіннің қарамнан тапқан байлығын көрсетиуге урындылықта әдепсізлік болып есапланады.

Тойда жаслардың жасы үлкенлердің арасында болыуы олар менен отырыспалас болып жақсы сөз етиуі, оларға сыпайылықты үйрениуіне мүмкиншілік береді. Олай болса жаслар тойларда бөлінбей жасы үлкенлер менен бир столда отырып, сөз айтып сөз еситіп бирге тойлауы оларды көргенлі қылып тәрбиялаудың мүмкиншілігін береді.

Халқымыздың «жыйнаған, тергенің тойға буйырсын» деген пәтия-нақылы тойдың қасиетли хәм шарапатлы қубылыс екенлігін оған таярланыу жақсы нийетті, меҳрибанлықты, мийнетті талап ететугын, солай етип адамды жұмсартып, әлпайымлыққа тәрбиялайтуғынын көрсетеді.

* * *

Некениң жақсысы—оның қалың малының жеңилірек болғандыр.

(Мында бир хадис 427)

Тойдың қыстауы менен тоң пйтер.
Той деген қууаныштың басы болар.
Той десе қуурап қалған бас жумалар.
Тойға барсаң тойып бар,
Жаманлығыңды қойып бар.

Халық нақылы.

«Ізет-хұрмет тәметпегил,
Сені сыйламаған жерде.
Ақыл болсаң сөз айтпағыл,
Нәубет берілмеген жерде.
Батыл болған арық ақпас,
Жаманнан жақсылық шықпас,
Ийт, ысықлап, пышық барбас,
Дастурхан тұрмаған жерде.
Қаспан алдың жарға дөнер,
Гүл ашылса зорға дөнер
Хұрмет етиу арға дөнер.
Қадирін билмеген жерде
Нәмәрт көш үстінде қарлар,
Көпек ас үстінде гүрлер,
Сауаш құрып қылыш силтер,
Душпан көрилмеген жерде.
Үй ишінде қарға дөнер
Мұханныс бир нарға дөнер
Түлкі-шағал шерге дөнер,
Жолбарыс болмаған жерде.

Мақтумқұлам.

«Халқы қалемеген бий азады
Қатыны салақ үй азады»

«Анасын көріп қызын ал
Табағын көріп асын иш».

«Ата дыққаты менен үл өседі,
Ене дыққаты менен қыз өседі».

«Жақсы қатын ерін ер қылады,
Жаман қатын ерін жер қылады».

«Ойланбағанның түбі ойран»

Халық нақылы

Айт келин, айт келин,
Жұмыртқадан ақ келин,
Сауысқаннан сақ келин,
Атыңның басын тарт келин,
Қыз кеуліннен қайт келин,
Күйеуіне жақ келин,
Ата-ененді бақ келин,
Киси келсе үйіне
Көрпешенді қақ келин,
Атаңды бөрің жатқызып,
Түйлігінди жап келин,
Қуманыңа суу қуйып,
Сопнан кейін жат келин,
Сүйгенін менен сүйсінгіп,
Қадалдан бала тап келин.

(Халық бет ашарынан).

Сулыұларға көп болар ашық,
Бирақ бәрі болмас олар.
Сулыұ шырай—қыз үшін бахыт,
Гейде бахыт болмайда қалар.
Кем шырай пүткиллей бөлек,
Алдамайды шырайы менен,
Жигит сүйер минез құлқын тек,
Сол ышқыны әнейін демен.

Т. Мәтмуратов.

Өз сүйгенине хадал айнымас яр болыу деген, жан дүниенің
бір бөлегін сүйікті адамыңа сыйлау деген сөз.

В. А. Сухомлинский.

Тәбиғат қаялға былай дейді: қолыңнан келсе сулыұ бол, қалесен
дана бол, ал саналы-ақыллы болыуға міндеттісен.

Ф. Таларин.

Хаял сулыұ болмайды көркі менен,
Минезіне көз жетпей кеуіп бөлме.

Абай.

Хаялдың өз перзентін үйретіп өсіріуге умтылыуы қанында
бар, хәм оғақ соның менен бірге ұсыған сәйкес уқыпшылықта бар.

К. Д. Ушинский.

Ананың минезінен сөзін алса, баланың жүрегі сууына береді,
қатыулана береді.

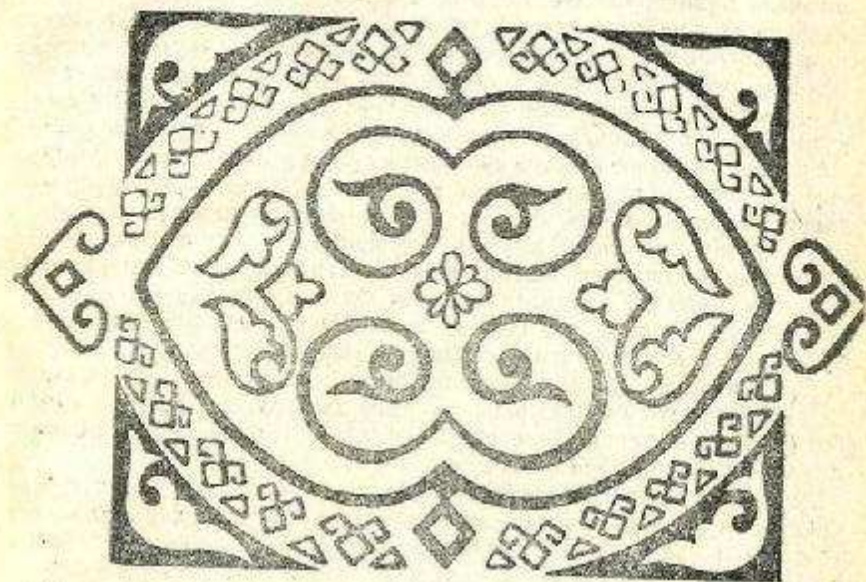
Г. Мусирелов.

Қыздың қаталлығы хәм талайшаңлығы бар жерде жигит ха-
қықат ерек болып шығады.

В. А. Сухомлинский.

Күйіп-жанып сүйген ашығынның саған селқос қарауынан
артық азап жоқ, ержигитке деген тәдир хәзілінің ең ауыры
усы.

М. Горький.

41. ГӨЗЗАЛЛЫҚТЫ ТҮСИНІУ ӘДЕБИ

Эстетикалық мұраттың ең әрмийетлі категориясы болған гөз-
заллық хәм оны түсініу мәселесіне тоқтасақ, онда сулыұлық-
тың абсолюттік болмауындығын есте сақлаған дұрыс бола-
ды. Сулыұлық диалектикасы салыстырмалы, өйткені сулыұлық
менен ажарсыздықтың, көркілікпенен сықысыздықтың ше-
ғарасы жылыспайды.

Тарихта саналы түрде аяқты қысқартыу, құлаққа, бетке,
өзінің эстетикалық сыпатын жетілістіріу үшін белгілер са-
лыу көптеп ұшырасады. Олар (мысалы бетті тидіу, құлақты
сыпырадай қылып өсіріушілік қыздардың мойнына узайтыу
үшін сақыйна кийгізіу) сол жәмийет үшін сулыұлықтың бел-
гісі еді.

Адамның сулыұлығы—тәбиғат хәм жәмийеттің ең жоғарғы же-
місі. Оның сулыұлығын сапа жағынан айыру екі жағдайда
көрінеді. Яғни сыртқы, денелік талдырмашлық ямаса субъ-
ективтік сулыұлық хәм рухый, ішкі ямаса объективтік су-
лыұлық.

Сыртқы денелік сулыұ болып адам анадан тууылыуы мүм-
кін, ал ішкі сулыұ болып ол жәмийетте өзінің ісі, қылғасы,
басқа адамдарға қатынасы арқалы қалыптасады.

Әдеттегіміз біз жигит яки қыздың сыртқы сулыұлығын айт-
қанда оның келбеттілігіне, бойы-сынына, ұлыұма көркілігіне,
өзіне тартымдығына нәзіксігіне, жағымлы минезіне, назына,

шашының түсіне, көзіне, бетінің ақлығы және тазалығына және т. б. белгілеріне сыпатлама береміз. Міне бұлардың бәрі адамдардың кеуілі және жүрегінің беіде ететугының сыртқы көркемділігі.

Бірақ сулы көздерді сулы адам менен алжастырмаған ақылға мууапық. Сондай-ақ бой-сынының және шаш тарауының сулылығын, бір пүтін, хәр төреплеме рауажланған басқада қай-галаңбайтуғын жеке өзгеше қасиетті тұлға менен шатастырмау керек. Демек, адамның эстетикалық құнын оның ұлыма белгілері менен, яғни сыртқы көрінісі менен сыпатламай, оның менен бірге оның ишкі, рухы дүниесінде өз ішіне алатуғын адамылық өзгешелігі менен, басқаға тең емес индивидуаллығы менен анықлау керек. Себебі кім болса да мейлі—ол еркектер болсын, барлық хайларды сүйейді, керісінше хайлар да барлық еркектерді сүйе бермейді (ондай болуы хеш уақытта мүмкін емес), ал тап ұсы адамды, яғни өзінше хеш кімге тең емес индивидуумды сүйеді. Ол оған тап өзі, тап өзі, тап өзі болып қабыл етіледі. Ажарсыз адам деп эстетика өзінің индивидуаллығынан айрылған адамы айтады.

Бұлай деуіміздің себебі сулылық—эстетикалық мұраттың тийкары бір тәрепті болып, эстетикалық мұрат пенен байланысты қалыптаседі. Оның эстетикалық бағасы этикалық мұрат арқалы өтіп отырады. Адам жәмийеттік мақлұқат ретінде сыртқы сулылыққа хәфес болып қоймастан, мәселенің мәмуіне де айрықша мәніс береді. Ол адамдардың көрінілігін оның, иіс хәрекетін, тәбиятқа және басқа адамдарға қатынасын өз дәрежесіндегі адамдардың бойында қалыптасқан әдептілік пенен салыстырып қарайды. Демек адам сыртқы объективтік сулылық пенен ишкі рухы сулылықты мойындай отырып, олардың өз-ара қатынасын анықлауға келгенде ишкі рухы көркемдікке көбірек кеуіл аударып, мазмұн көркемдігін көбірек баянлайды. Сондықтан «Сырт сулы болар ишкі паллықтың» деп гуманланып, «көркің алма, мінезін ал» деп үйретіп жүріушіліктің мәнісі де ұсынан болады. Бұлай деудің де жөнә бар. Өмірде гейде сыртқы сулылықты бетке тұтқан, зұлымдық хәрекеті жүз беріуі мүмкін. Ал әдепті көрініс сырттан қарағанда көзге енжар болып көрінген менен оның астында үлкен адамгершілік, шексіз мийірмандылық жатқан болады. Сыртқы шырай көз тартқан көркем болған менен, иіс жүзінде хеш бір мәніссіз бос тұлға болуы да мүмкін. Ол адамды хеш уақытта сулы деп айтуға болмайды. Рухы көркемдік пенен денелік сулылық сәйкес келсе, бұл жоғарғы эстетикалық мұрат пенен этикалық мұраттың айрықша іске асқаны болады. Ұсылар менен бір қатарда адамның рухы сулылығына толығырақ тоқтағанда ол өз ішіне әдептілік пенен бір қатарда әділдікті, еркіндікті, адамы сүйіушілікті, адаман қуаныштың, шадықтың дәрежесін табыуға белсене түрде ұмтылушылықты алатуғынлығын көрсетіп өтіу зәрүр. Адам сыртқы көрінілік пенен және әдептілік пенен бір қатарда әділдік

ұшын гүресте барлық тайсалыушылықтың, гумандықты жеңіп алып, мақсетке, мұратқа мууапық еріктіліктен басшылық алса сол гөззал. Әділ ұшын шешіуші және ізбе-ізлі хәрекетте ұқыпсыздық көрсетіп тайсалақпаған адам жәмийеттің алдында жоғары эстетикалық бағаға иіе болмайды. Ол тек күлкіге ылайық. Тарихта бір адамның еркінің топырдылығы, оның тарыншақтығы адамдарға ұллы қайғыларды алып келгендігінің мысалы көптеп ұшырасады. Керісінше, тайсалмауының існенім, ийілмейтуының еркі өжайыларды туыдырып, өзінен үлкен эстетикалық мүмкіншіліктерді береді. Бұл сайғарыстар ақыллылықтың биліміліктің нұры менен органикалық түрде бірнеше, онда бұл хәқыйқат гөззаллыққа айналады.

Адамдар ертеден-ақ өз-ара қатынасында әдептілік пенен көркемділіктің принципіал бірлігін халықтың нақыл сөзіне айландырып, поэзия және ауыз әдебиаты арқалы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған. Мысалы: «Жақсылығы менен сүйкімді емес, сүйкімділігі менен жақсы» дейді рус халқы. «Сулы сулы емес, сүйген сулы» деген біздің халқымыз. «Адамның ишкі дүниесі сулы болсын, жылтыраған сыртына қызықпа» дейді шығыс мақалында. Демек эстетикалық көркемдік этикалық көркемдік пенен тікелей байланысты болып, адамыдағы этикалық мұраттың категориясы әдептілікті көтермелейді. Сондықтан Платон сулылықты «нұр сәулелілік» деп атаған.

Бұл хәққында адам баласының өмірінде әсірлер дауамында қалыптасқан хасыл мұрат ретінде әдептілікті жырлаған шығыстың поэзиясы қызықты баянлады. Мысалы, шығыс әдебиатындағы Лейли—Мәжнунның кіршіксіз мұхаббаты әдептілік пенен көркемділіктің бірлігі идеясын өзіне ылайық өзгешелік пенен жырлап, құры тек жылтырағанға қызықпай, әуелі жан сулылығын көріп, оны бағалай біліуге үйретеді.

Мысалы, Саади өзінің «Гүлістан» деген поэмасында ұсы идеяны былайынша рауажландырады. Араб патшасына біреу келіп, жас талантлы шайыр жігіттің, анықтықтың дәртіннен ел-жұртынан безіп шөл гезіп кеткенін, сөйтіп ақылдан адасып мәжгүн болғанын айтып келеді. Патша Мәжнунды өзіне шақыртуы менен көркің көріу үшін Лейлині де алдырады. Оны алып келгенде патша таң қалып, оның жұрттан асқан хеш нәрсесі жоқ, арықтан келген қара торы қыз екендігін көріп, қыады көріксіз деп табады. Патшаның қызға кеуіл толмағанын сезген Мәжнун, Лейлинің сулылығын көріу үшін оған Мәжнунның көзі менен ғана қарау керек, деген екен.

Этикалық мұрат пенен эстетикалық мұраттың қосылуы мүмкіншіліктен шығып зәрүрлікке айналады. Оны алдын ала болжаған М. Горький: «Эстетика—келешектің этикасы» деген еді. Яғни хасыл мұраттың иіесі бола біліу ұқыпшылығы эстетикалық талғамға талпынуы, шырайлылықты түсініп және бағалай біліу және сол көркемділікті жасай біліу, ұсының хеммесі сулылық, әдептілік сапасы болады. Тек ұсындай адамдар

ғана қызықты турмыс құруға ұқыпты болып, пүткіл адамзат хәм келешек ұрпақтар алдында өзлериниң әдеп-иқрамлылық ұа-ыйпаасын орындап шыға алады.

Соның менен бирге бизиң күнлеримизде эстетикалық хәм этикалық қатнас жаңа адамды тәрбиялау үшін түрестің алдығы позициясы болып қоймастан, бул мұратлардың байланысының бийік дәрежесі де. Минен сонықтаңда М. Горький адамның тулғасы үшін еки ийін қанша зәрүр болса этикалық хәм эстетикалық тәрбияда сонша зәрүр деп дұрыс көрсеткен.

Адамлардың сулулығын бақалаудағы жеке инсанниң өмирдің жәмийетлик мәнісін қалай түсінүү менен байланыстырамыз. Жеке инсанниң денелик жетилисүү, оның мораллық тазалығынан, улыўма халықтың хызмет үшін саналы дәретиўшилик өскерлигинен бөлекленбейди. Адам хәммесинен бұрын өзиниң жақсы қылуалары хәм жарасықлы ислери менен, соның менен қатар жанының жоқары әдеп-иқрамлылығы менен гөззал.

Шын мәнісінде әдеп-иқрамлылықты гөззаллықтан бөлип алып қарауға болмайды. Егер олай болса әдепсиз гөззаллық болады, деген пикирдің жасауына мүмкиншилик туўылып, онда гөззаллық түсиниңи формаль түрде көрнисиңи оған тек сыртқы белги, симметрия, мелодия, түр-түслер тән болып қалады. Белинский гөззаллықтың хәмме уақыт мораллық пенен бирликте жасаған прогрессивлик жәмийетлик тәжирийбени жуўмақлай келе «сулулық шынлыққа хәм моралға туўысқан қарындас. Егер шығарма көркемлик бақаға ийе болды десек, онда ол сөзсиз әдеп-иқрамлық бойынша қуны болады» деген еди.

Жасалма безелиўдин жәмийетлик хәм эстетикалық мәнісине келсек, ол өз тамырын жүдә ертеден алады. Ең дәслепки шығысында безелиў тек практикалық мақсетке қаратылған сыяқлы. Денеге салынған сүүретлер ямаса айрықша белгилер аялатты. Мысалы, Судандағы араблардың гейпара тайпалары басқалардан бөлектеп туруў хәм айбатлырақ көрнисиңи үшін ул бала туўылған гезде оның еки бетиниң алмасын тидип таслайды. Сондай-ақ общиналық жәмийеттеги көсемлерди басқалардан айыруў хәм құрметте болуўы үшін жағалар хәм әшекөйлер менен безеледи. Ал аңшылар, арасында өзиниң көргизилиги, өткирайли, серли шаққанлығы менен белгилі жаўынгерди көпшиликтен айыруў үшін айрықша безетиўин болған. Бул кейин ала класслық жәмийеттиң пайда болуўына байланысты басқалардан айырылып туруў мақсети менен бир қатарда денеге хызмет етиў менен ушласты. Класслық жәмийетте белгиди семьялардың өзлериниң герблери, айрықша әшекөйлер болды. Ал олардың семья ағзалары журттан тек байлығы менен айырылып туратуғынлығын ғана емес, ал «сулулығын көрсетиўи үшін алтын, түмис, таўқарлар менен безелди. Демек бул безеўшилик символлық характерге ийе болып, аз сандағы ақ сүйеклердин халық массасы үстнен үстемлигине хызмет етип олардың езиўшилик, зудымлық келбетин бүркемелейтуғын, денелик хәм руўхый майыплығын жасыратуғын пер-

де болып жәмийет алдында айырылып туруўынан өзлериниң көтереңки усылына тийкар берди. Хәм солай етип, ол ҳәр уақытта әдепликке, әдилликке хызмет етеди.

Бизиң күнлеримизде олбетте безеўшилик басқаша түр хәм мақсетке ийе. Әсиресе ол адамның өз денесиниң сулулыққа умтылушылығына хызмет етиўден тийкар алды. Адамның өзин-өзи алпешлеўи, өз денесин сүйиўи табиый нәрсе. Демек, адам өзиниң сүйкимли хәм пәкизе қылып көрсетиўи үшін үсти-басын ҳәр түрли затлар менен безейди, өзин пардозлайды бет аўзын бояйды. Бұған беттиң сылануўы, ериниң, кириктиң боялуўы, қымбат бақалы затларды тағыулар киреди. Булардың гейпаралары өзиниң нормасында болса, адамды пәкизе етип көрсетиўге жардем-лесседи, ал нормадан шығып үрдиске айланса, табиый сулулықты, (егер адамның өзи шырайлы болса онда оның ҳеш кереги жоқ), яғний бет пишинди өзгертп жибереди басқа биреўлер (жүзик, билезик, сырға, моншақ) әдепликтиң шеңберин де турса, шырайға-шырай қосып жарасады хәм гейде символлық сулулықты да билдиреди. Айтайық неке жүзиги семья бахтының символын арзыулығын билдирп, жүзик дөңгелегиниң шеғарасы жоқ сыяқлы мухаббаттың да шеғи жоқ деген кеўилди аялататуғындай көринеди. Ал енди сийректе болса еледе аразында ушырасатуғын артықмашлық аттың тағасындай төрт-бес алтын жүзиклер-әдепликтен дерек бермейди өзин айрықша хәм артықмаш етип көрсетиўге тырысушылықтан хабар берип турғандай сезиледи.

Адамды сулулық жақтан жетилистириўдин творчестволық усылына келсек ол адамнан басқада қайталанбайтуғын индивидуаль өзгешелигін жетилистиретуғын дәретиўшилик мийнети. Адам өндирис қуралларын дәреткенде сулулықтың заңы менен ҳәрекет етеди. Адамның сулулығы мийнеттеги белсендиліги менен қалиплесседи. Себеби ол мийнетте өзиниң барлық дене хәм руўхый байлығын жетилистирип, ишки хәм сыртқы сулулығын ашып береді.

Бизиң жоқарыда келтирип өткен пикирлеримиздин адам турмысынан барлық тәрепинде қатнасы бар. Мысалы бизиң өзимиз кийетуғын кийимниң шырайлығы хәм кийине билеўи ҳаққын дағы мәселени алайық. Мода журналларында кийим тигиўдин жалпы бағыты менен бир неше кийимлердин үлгиси ғана усынылады. Егер усы үлги менен ғана қанаатланып, өзимизге не жарасады бир кийимимиз пенен екнши кийимимиз қалай үйлесседи, қандай түс қонымлы хәм тағы басқада көплеген сораўларға жуўап излемей, усынылған кийимниң үлгисин қалай болса солай қабылдай қойсақ, онда сөзсиз биз жақсы да, көрпкн де кийине алмас едик. Ал енди гейпара талғамы жақсы адамлар удайи жарасықлы кийнеди, кийген кийимлери бири-бирин қайталамайды, ал үстиндеги липаслары бир-биринен үйлесимли болып бой-сыңға түсимли келеди. Бунын өзи өнер, адамның бийик талғамлығын сыпатдайды, жақсы кийине билетуғынлығын көрсете-

ди. Оның ушын талғамы бийик адам модалағы хәмиге ортақ үлгини өз талғамына, өз-өзгешелигине сай (яғный турпатына, бойына, сымбатына жасына хәм т. б.) таңлай биледи хәм ылайықлап тиктире биледи. Сонын менен қатар сол кийимди қандай жерде қай жағдайда кийиу керектигин де есте тутады. Усынын өзін үйлесимди, жарасымды келип адамның қайталанбайтуғын жеке сыртқы келбетин анықлайды.

Ал талғамсыздыққа мысал ретинде «стильга» деп аталып жүрген «дәңгесер сәтен»лерди келтириу мүмкин. Усы дәңгесерлер өзиниң жеке айырмашылығы тууралы басқалардан гөре көбирек «қыйқыулап», «мен» деп көкирегине урады да жалған сәтенликке еликлеймен деп, өзин де бар көриктиде, мәнисти де жойып алады. Хәқыйқатына келгенде усы еликлеу ертели-кеш сол дәңгесерлердиң ой-пикирине тәсир етип, оны азғындырып жибереди. Бул унамсыз талғам менен әдепсизлик әлбетте бирге жүрип ол адамның санасындағы «ойқылыққа» алып келеди. Мәселени тап ұсылай терең қоймағанда, биргелки түсли қызыл көйлек қара костюм менен дуударланып еңсеге түскен шаш көрер көзге унамсыз екенлигин хәш ким бийкарлай алмаса керек. Бундай кийиниуден адамның бет-әлпетиниң, хәттеки жасынан да пүткиллей өзгерип кететуғынлығы белгили. Гейбир қызлар жигитлерге қарағанда да усы «айқырыуға» көбирек жолыққыш келеди. Жасампаразлық турған жерде көркемликке орын қалыуы мүмкин емеслигин түсинбейди.

Адамның кийген кийиминде, шаш тарауы да, түр-түси де тәбийий тулғаның өзине тел, қайталанбас өзгешелигин анықлап туруы тийис. Ал олай болмағанда адам өзиниң жеке индивидуаль өзгешелигин жоғалтып алады. Хәқыйқатында да гейде жәмийетлик орындарда ушырасып қалатуғын гейпара жигитлердиң хәм қызлардың шаш қойыуы хәм қылғалары, қыз хәм жигитти бир-биринен айырып болмайтуғын дәрежеге дейин алып барады. Бунда әлбетте олардың жеке тулғасы пүткиллей жойылып, модалықтың ишинде еритилип кеткенлигин көрсетеди.

Ал көркем хәм жарасымды кийиниу, жатық минез хәм тағы басқалар адамның рухый рауажланыуы менен, дәрежеси менен байланысмы. Талғам хәққында сөз еткенде оның мода менен байланысы хәққындағы мәселеге иркимсей кетіуе болмайды. Ол хәзирги дәуирде гейпара адамлардың тартып қылғаларының қозғаушы хәрекетине айланбақта. «Моданың хәуири», онын буйырыушылық қасиетти адамларға мебельлерин алмастырыуға кийим-кеңшеклерди өзгертиуе басқа бир қылғаларды ислеуде жаңа шайырдың қосығын оқып шах болыуына жаңа сүүретшиниң үлгилерине ышқы етиуге ийтермелейди.

Көп адамлар модаға дыққат пенен қулақ салады, бирақ оған үлкен әхмийет бермейди, ал биреулер сөз жүзинде модаға паразылық билдирсе де, ис жүзинде сөған ереді, үшінши биреулер оған пүткиллей бериледи. Мода тек хәяллардың жууының тарапыуына ен жайып қоймастан, ол кийимлердиң пишиниң, аяқ

кийимниң формасына, шаш тарауының фасонына араласады. Гейде оннан да жоқары, көркем-өнердиң стиллик өзгешелигине тәсир етеди, экранды ийелейди, сценаға шығады, китап хәм журнал бетлерине өрмелейди.

Модада демек хәзирги заманагөйлик дейди көпшилик. Бирақ мода хәшбир қағыйдаға бағынбайды, бир норманы аяққа басып, екнишисин хукимлик пенен үстемликке шығарады. Моданың күши неде? Оның күши көпшиликті өзине тартыуында, өзине жақынласыуға буйырыуда. Өйткени модаға берилиу аңсат, бул хәш ойланыуда, билимди, тәжирийбени талап етпейди. Оннан қалса бир моданың екниши бир өзинен бурынғы моданы арадан шығарыу жолы тез етеди, оны бақлауға да болады.

Модалан эпийайы түрде бас тартыу мүмкин емес, себеби ол сулылықтың тарауларындағы заңлылық ушын таласады. Шынын айтқанда бул таласта ол әдеуир табысларға ериседи, тәсирин иске асырады. Адамлар модалық бул заманагөйлик, сулыуырақ болыудың тийкаргы жолы дегенге исенип ғана қоймастан, өзін «стара-модный» (ескишил) демесин деп, басқадан артта қалмасы ушын моданың жетегине ереді. Оған қосымша олардың алдында мынадай мәселеде турады. Егер биреу маған қандай костюм, ботинка кийиуді, қандай галстук тағыуды, шашты қалай тарауды, сөз сөйлеуді қандай манерасын ұслауды, мениң ушын қашан ақ шешіп қойса бул жаманба ямаса жақсы ма? Бул мәселеге аға ямаса жоқ деп беріуде қыйын. Мәселе биз жоқарыда келтирип өткенимиздей, мынадай жағдайлар да болса керек. Айтайық, бириншиден ол қандай түрдеги мода, ол қандай етип үйкемледі, нелер менен байланысмы я рауажланған талғамға қанша дәрежеде туура келеди? Қуаласы мода мәселесинде турақты, жақсы қайырлы хәм өткир талғам керек. Тек ғана ол, моданы бақалауда басшылық рольди атқарып моданы таңлаудың өлшемин береді. Соны айтыу керек, мода да талғам, бирақ ол массалық талғам яғный жеке анықтықтан айырылған талғам. Бул хәммеге хәм хәркимге тең талғам. Ал енди бул модаға хәр бир адамның қатнасы, оның жеке талғамына, эстетикалық муратына мууапықтықты таңлай хәм сайлай билиуинен. Демек, биз моданың сырғыялығына хәм хукимдилик пенен тартыушылығына ашыуланбастан, назырқанбастан, бассалмастан өзимиздиң жеке талғамымызды оған шыдамлылық пенен хәм турақтылық пенен қарсы қойыуымыз керек. Егер ол арзымайтуғын болса, онда бас тартыу ямаса өзгерис киргизиуиниз, егер қабыл етиуге турарлық болса, оны да көриуиниз керек. Мода да өз ызыамлылығына ийс бирақ ол еле изертленбеген. Сонлықтан модалағы жарымсыз тәсирлерди сапастастыруға қаратылған хәмиени миннетли түрде бойсындыратуғын қарар шығарыу ямаса оны артта қалған хәм рауажланбаған талғамға табыныушылық деп «айыпплау» жеткиликсиз. Оның тәсиринен хәм пайда болыуының себебин билиу керек.

Биз гейде адамларды сулыу адам, гөззал адам деп бөлип сөй-

леймиз. Сулуу адам дегенимиз оның сыртқы түрі-түсі шырайлы екенлигин, ал гөззал адам дегенде оның ишкі дүниесінің да эжайып екенлигин түсінеміз. Гөззаллық бул үлкен дараққа усайды. Оның жапырағы әдеп-икрамдылық, тамырлары — ишкі рухый дүние, мийүесі — абырой. Адам баласындағы гөззаллық табият берген айдай жамалындағы сулуулук пенен қоса еп жақсы минез-қулықты хэм инсаный пәзийлетлерди жамлестирген адамыллык болып есапланады.

Соның менен бирге адамды көрикти етип көрсететугын оның липасы, «Кийими бойынша қабыл етип, ақылы бойынша узатып салады» дейди орыслар. «Танылған жерде ой сыйлы, танымаған жерде тон сыйлы» деген бизиң халқымыз, демек кийинип билиу керек. Кийим миллий, заманға сай болууы керек, модада болуу керек. Лейкин моданы куға беруу әдепке жатпайды. Адам үйде, жумыста, көшеде, той-мерекеде, мийманда, дем алууда, қыдырыспада, жыл мәусимлерине сәйкес келетугын кийимлерди кийе билиу керек.

Әсиресе жумыс түрлерине байланысы арнаулы кийимлер, мектепте мектеп оқушылары өзіннің формасын кийип жүргени дурыс. Бул әсиресе жоқарғы класс оқушыларына түсіндирилип қойылатугын нәрсе. Балалар хэм қызлар кисиликке, үлкендей болуға талпынады. Лейкин оқушылық дәуір үлкен сыйласық бағышланатугын хұрметке миясар дәуір. Оның үстине жоқарғы класс оқушылары хәр қийлы кийинип кетсе, қызлар хасыл тағыншақларды тақса оқудың сапалы өтиуине зыян тийгизеди, дыққатлар бөлинеди. Оның үстине ата-аналардың мүмкиншилигиниң айырмашылықлары бул мектепке тәрбияға, балалардың ой-пикирне тәсир жасап, оларда менменлик, қызғаншақлық, әдалатсызлық өсип кетиуи мүмкин.

Артықша боянуу, модаларды қуушылық нақолай не болып есапланса, керисинше өзине қарамаушылық, олпылы-солпылы кийиниушилиқ, сақал шашты өсирип жибериушиликте жараспайтуғын қылық.

Айып емес хеш ўақ ҳаялга
Бояуларға боянуу түрли
Мылтыраған сол бояуларға
Боямаса болды өмирди.

Т. Сейтжанов.

Оқушылардың арасында жууынуу, азадалық, кийиниу, өзи-не-өзи қарау мәселесин сөз еткенде көбирек мугаллимлердин өзлери де дыққат берип усы пәзийлетлерге ийе болууы керек.

Өзелден халқымыз алтын қабақ аттырып той берип перзентли болғанда оған азан айтып исим қойған. Олардың көпшилиги дерлик миллий түсиниклерден талғамынан келип шыққан. Өтмиштеги ата-бабаларымыздың рухын яд етип олардың исимин жаңалау мақсетинде де атлар қойылған. Дерлик жыл мәусим-

лерине де байланысы исимлер таңланған. Адамгершилиқ пәзийлетлерди қамтыйтуғын жақсылыққа шақыратуғын, гөззаллықты қәдирлейтуғын, кәсипке байланысы күнделикли турмыс руўзыгершилигине сабақлас исимлерде қойылған. «Ат қойып айдар тағу» дегениниң мәніси мине усындай уллы нийеттен келип шыққан. Бүгінги күни айырым адам атлары өзгериске ушырап Боранбай — Боря, Сәрсенбай — Саша, Гулистан — Гуля, Серегүл — Света қ. т. б. қәлипке қолданылып жүр. Биз буған қалай қараймыз?

Исимлердин өзгертилиуи әлбетте әдептен емес. Оны жасларға түсиндирип ата-ана қойған атты өз басымшылық пенен өзгертюудің гөззаллыққа нуқсан келетуғынлығын атап өтиуимиз керек. Бул нәрсе сонғы ўақытлары жасларымыз арасында, әсиресе мектеп жасындағы перзентлеримизде жүз берюи жәмийетшиликти тәшвишке салып атыр. Өйткени талғамды қәлиплестирюде, гөззаллықты қабыл етиюде, оны түсиниюде адам исимлериде үлкен әҳмийетке ийе екенлигин илиминң әлле қашан-ақ дәлиллегени хеш кимге сыр емес. Сонлықтан өзперзентлеримизге исим таңлағанда да усы көз-қарастан не тутыуымыз керек болады.

Талғам — бул — эстетикалық ар-намыс (Жан Поль), демек әдеплиликтин гүли. Биз хәрдайым жана әуладты тәрбиялауда гөззаллық түсинигиниң уллылығын айтыу менен бирге өзимизде де қәлиплестирин барыуымыз керек болады.

Нүктин көрки арнада,
Түйениң көрки нариды,
Байдың көрки мал менен
Адамның көрки кийинди.

(Халық қосығынан)

Аллатаала ҳаялдың кийимин нийетугын еркенке хэм ериктин, кийимин кийетугын ҳаялга нәлет жаўдырсын,

(Мында бир ҳәдис 651)

Әпиўайы кийим кийиюде нйманнандур.

(Мың да бир ҳәдис 331)

Кимлерде кеўлиң бар, ләм-мим демесен
Қанша кеўил шайда саған, билмессен
Самалға суўырма жаслық гәўҳарын
Хеш кимге қарамай мейил берместен.

Ўа, өзине-өзиң жаў, бунша пинҳамы,
Күн сайын ойранлап бузасаң, тағы
Мәңгилік имарат гөззал жаслығың,
Билмей мек ол мийрастан нелер қалады.

Қанша қыйнасан да кеширдим бирақ,
Тәубе ет, муҳаббат ышқын ардақлап.

Айдай дийдарына гөзеп жараспас,
Назлы қадемерің барар узақлап.

Гөззаллық өткінші бөлмасын хеш ұақ,
Перзентің басына жағар шамшырақ.
(Шекспир)

Жолбарыс пәнжесін қырық, мәйлі заман,
Сууыр қапаландың қанжар тислерің,
Тиришилықтү күл қыл қалмасын тозан,
Өз отында жандыр қақпұстың пәрің.

Ыразыман қарыссын пасылға-пасыл,
Күлкі — көз жас пенен, көз жас — күлкіге.
Мені хәм дүнианы не қылсаң, ол қыл, —
Зияңар мен қәлеген затқа тийінбе.

Гүлдей жүзін тилме тыйғын менен,
Дилбарым жамалын әжим бастырма,
Дәуір-дәуірлерде теңдей көремең,
Ибраһ алар болсын бул бахй дүнья.

Дийдарына мөхир етпесең заман,
Қосықларым бәрін сақлайды аман.

(Шекспир).

ЖУУМАҚ

Әдепlilik кisinin ел арасында құрметке ие болып дыққатқа миясар болуының баслы тәртібі. Соның менен қатар «Узақ өмір сүріудің баслы факторларының бири әдепlilik хәм адамлар менен дурыс қатнас жасай биліу» деген академик А. А. Богомолец.

Бул дүньяда хәмме бахыт излейди. Оны табыудың бир түри, жолы хәм бир дурыс усылы бар. Ол өзіннің үстинен өзіннің қадағалауы. Өзіннің қылық-қылұаларын әдеп-иқрамлықтын нормалары менен салыстырып, тексерип, бақалап отыруы. Бахыт сыртқы жағдайға байланыссы емес. Ишкі жағдайыңызға, өзине, сиң ол хәққында ойыңызға байланыссы. «Жақсы тилек жарым ырыс» деп дурыс айтылған. Белгилі У. Шекспир мынандай деген: «Жақсы жаман хеш нәрсе жоқ. Ликин оны түсиниуи сондай қылады». Ой хәммесинен жоқары. Дурыс ойлау дәретіу деген сөз. «Тилекти дурыс тиле». Хәмме табыс адамның хәуесинен шығады. А. Линкольн былай деген: «Көпшилик адамлар бахытлы, себеби олар сондай болғысы келеди».

Демек үлкенлерге хәмме уақыт құрмет етиу, хәр-бир жайда, мәйлі көшеде кетип баратырғанда ма, той-мереке, бақсы-жырауда ма, транспортқа мингенде ме өзіннен үлкенлерге, ғарры-кемпирлерге, хаялларға орын беріудің керек.

Күншекелерге мийрим-шәпәтлы болуға иззет-құрмет етиуге, жас балаларға хазар бермеуге оларды урып-соғып бағындыруға, кемситпеуге оларды ермеклемеге, масқараламауға, оларға тууры жууап беріу, туурылықты айту керек.

Хәр сапар басқалардың мүмкиншилигин аздастыруға, жүгин жениллетіуге, дослардың, қонсы-қобалардың, тууысқанлардың мерекелерінде белди байлап шын кеуілден хызмет етиу, оларды рахметине ерисіу үлкен әдепlilik.

Бундай мерекелерде сиңге берілген тапсырманы әдеп пенен, қунт пенен бежеріу керек. Себеби жыйналғанлар сиңге көз таслап турады. Олар сиңиң әдеп-иқрамлы хәм мийнеткеш екенлигиниңизди көрип риза болса, ол сиңиң ата-ананыңыздың да хәм өзінниңиздиң де абыройыңызды көтереди. «Атана рахмет» деген сөзге миясар болуы сиңиң келешек исиниңиздиң рауаж алыуының тийкары, себеби сиң сол арқалы адамлардың исениминен ерисесиз. Ал исенимге ие болуы үлкен бахыт.

Бұлай емес — дәңгесер, менмен, бузақы болып тәрбияланған балалардың ата-анасына нәлет айтады. Ондай ата-ана «Бундай баланың барынан жоғы» деп, ямаса «тезирек жоқ болса екен» деп тилеп отырады. Олар өзіннің әдепсизлиги менен өзине зиян келтирип ғана қоймастан, ата-анасына да сөз келтиреді хәм оның өмір жасына кесент келтиреді.

Өз ата-анасының бахытлы болуын ойлаған перзент ел ишинен сиң қымбат зат «атана рахмет» деген сөзди еситіуге хәр сапар миясар болуға тырысады.

Оның ушын ауылда, қонсы-қобада көшеге шыға алмай қалған мүгедек кисилердиң хәл-ауқалын биліуге тырысуы, илажы болса жәрдем беріу.

Ауырыу адамлардың тез-тез кеулин сорау оның жағдайларынан хабар алыу.

Ұлы армияға кеткен яки қараусыз ата-аналардың ауқалын сорау, оның қандай да ислерін ислеп беріу.

Жақын-жууықларыңыздың ишинен елден бөлишип жүрген адамларға, мүсәпирлерге хат жазып турын.

Жолда жатқан шенгеллерди, шийше сынықларын, тас хәм басқа да нәрселерди шетке шығарып таслаң. Ол басқа адамларға хазар бермесин.

Көшелерде, ямаса мәңзилде жол ямаса үй сораған адамға жол көрсетин. Егер мүмкиншилигиниңиз болса жақылатып салың. Көлингиңиз болса мингиңиз апарың.

Жолға патас суу төкпен, қудықты патасламаң, қарыққа патас хәм оған сыпырыңды тасламаң.

Әдепlilik бул хәммени биргелікликке алып келетуғын хәр халықтың өмір түсинигин, усылын хәм стилин өзгертип оның айырмашылығына зиян келтиретуғын қубылыстар менен сығыспайды. Әлбетте хәр бир миллет шет елдердиң биліминен, технологиясына қаныны жауып тасламастан хәқыйқый өзінди сақлауға ғамлорлық етиу керек. Шеттен келген түсиниклерди критика-

лық түрде қабылдамай, оған бас ийіп, елді оригиналлықтан, универсаллықтан айырады. Биз өзіміз неге иеміз, бизің қандай мәдени бағалықтарымыз бар олар арқалы басқа халықтар менен интимділік құрамыз, тең турамыз. Адамның туысқан орталығы, дәстүрлері; өзінің мәдениетінің қасиеттері менен тығыз байланысты өмірдің бағалы және қызықты етіп басқаларды сыйлаушылық сезімін туғырады.

Әдептілікке тәрбиалауда искусство өзгеше роль атқарады. Себебі искусство адамның турмысының жүде алысқа сфераларына кирип, оның ойларының, сезімлерінің және характерінің барлық көшірмелерінің қалыптасуына өзінің үлкен тәсірін тигізеді.

Белгилі дана В. Г. Белинский: «Қай жерде искусство үстемлік етпесе, ол жердегі адамдар реймилі емес, олар тек ой жууыртқышылар. Олар әдеп-иқрамды емес — тек қауыпленіп қараушылар. Олар жауыздық пенен гүреспейді, оннан қашады. Олар қашқанда да жауыздықты жек көргендіктен емес, ал есапшылықтан қашады. Демек искусство адамның жүрегін жибітіп кетіліп көтеріп, мийримандықтың дауыпазы болуы керек. Оның ураны адамға деген сүйіспеншілігі»¹.

Әдептілікті қалыптестірудің тағы да бір әрміетілі шәрті жасап турған әдеп-иқрамдық нормаларына бойсынуы болып есапланады. Хәзіргі уақытта еркинлік қақында жүде көп айтылады. Шынында еркинлік бул әжайып уақыя екенлігі және оны құрмет етіу және тууы пикирлі адамларға аян. Лейкин еркинлік дегенің не екенлігін биліу оғада зорұр. Еркинлік бул адамның алдына оған тәбият төрепіннен берілген күш және уқыпшылықтарды көрсетіу және рауажландырыуға бір қанша шәртілі, жасалмалы, азапты тосқылықтардың шықлауының керек екенлігін билдиреді:

Бундай еркинлік, әлбетте гәнийбет — бірақ оның менен еле алысқа бара алмайсаң. Ол тек өмірлік жарыетің бәйгі сызығы ғана. Ол адамға оның үшін тахтаны, майданды көрсетеді. Ол еркинлік тахтада не ойнау, оның характері қандай оның менен еси болмайды.

Себебі адамның өмірінде еркинлік — бәйгі сызығынан басқа оның хызметінде түрлі тосқылықтар пайда болады. Сондықтанда оны еркинлік деп айтыуға болмайды. Себебі қандайда тәртіпті орнатыудың өзі шекленіу болады. Ал тәртіп болса ақылаға мууалық өмір сүріудің басқаша түрде билдиріліуі. Адамлардың бойсынуына тиісінсі болған тәртіп, әдептік нормаларың көбінесе адамлардың өз ерки менен жәмийеттің пайдасы үшін орнатылғанлығы себепті, өзі жасап турған социал-

лық системаға пайдалы арзасы болуыды қалеген хәр бир адам дәслеп өзің бойсынуыға үйретіуі тиіс.

Жәмийеттің турмысындағы қыйын жағдайларында адамлардың бойсынушылығы кем болса, оны хеш бир данышпанлық пенен яки, өзгеше уқып, талант пенен толтырыу мүмкін емес.

Егер саат дурыс жүрмесе, онда хеш ким уақытты дурыс айта алмайды. Егер сізге берілген уазыйпа басқа адамның миннети менен байланысты шыңжырлы зорұрлықтан бир бөлегі болса, еси ол адамның исеңімін ақлау үшін сааттай дурыс ислеуің керек. Ал жәмийеттегі шыңжырлы зорұрлық — әдептілік пенен хәр бир адам байланысты, олай болса бир адамның әдептілікті бузыуы жәмийетте тәшіуішке салып, оның жасау жағдайына тәсір етеді. Соның үшін адам әдептіліктің нормаларың орындай отырып, қағыйдасының тийкарында жасай отырып ол жәмийеттің, халықтың исеңімін анықлайды.

Хәр бир жас адам өзінің гәбияты бойынша қақықатшыл. «Балалы үйдің урлығы жатпайды» деген. Лейкин қорқышылық, даңқараалық хәр қыйлы тәсірлер, пайдакүнәмлік бул инстинкті басып таслауы оны тоқтатыуы итимал. Бул жағдайға жолыққан жас өзінің жетіліскен жағдайында да пәс болып шығады. Соның үшін жасларды бундай жағдайға жолықтырмай және оларға абайлап қатнас жасауды үйретіу керек.

Әдептілікті орындаудағы баслы тосық ериншеклік. «Ериншекке не буйырсаң, саған ақыл үйретеді» дегендей олар талап етілген нәрсені уақытанда таярламайды, ямаса басқаша жөнел түрде, қол үшін менен бежереди. Нәтижеде уятқа қалады.

Өмірге салмақты және шыңты көз қарас ериншекліктен қорғаушы ең жақсы құрал. Дүнья қақында адамлар не дем айтпасын, ол масқарапаздық үшін майдан емес. Хәміе жұмыс ислегенде қолы бос болса ол қыйрауға және қырылуға алып келеді. «Өмір қысқа, искусство мәңгі, аўхал өткінші, тажирийбе исеңімсиз, пикир қыйын» деген данышпан Гипократтың ең бирінші медициналық афорзмалерінің бири хәзіргі уақытта да адамның жәмийеттің қайсы тарауында ислемесін басшылыққа алатуың әрміеттілі ураны болып есапланады. Бул адамды сөзсіз тұрақты, тууыры және жууапкершілікті болыуға шақырады.

Гейшара жаслар, «мени хеш нәрсес менен танландыра алмайсыз» деп билдиріп қояды. Егер жаслар хеш нәрсеге таң қалмаса онда ол үмітсіз болады. Солай етіп ол құрметтілікті рауажландырыуға иуқсан келтиреді.

Адамның тийкары уазыйпасы бул дүньяны қалай болса сол түрінде толығы менен көріу. Егер адамды танлану уқыпшылығы болмаса ол қалай дүньяны көреді. Хәр қандай затты қубылысты бақалау бул оны түсініудің және хасылға иытқылықтың нәтижесі. Өткендегі бәрше, адамларды менсінбеу оларда хеш нәрсес жоқ деп есаплау бул әдеп иқрамдықтың принциптеріне қайшы келеді.

Әдептілікте рауажланыу принципі және тәртіпке салыу прин-

¹ В. Г. Белинский. 3 томдық шығармалары I том. Госиздат М. 1948-ж. 22-бет.

шип болады. Мухаббат ҳам адамға құрметlilik билдириу биринши принципке, ал тыйым салыу, бойсынуу екннши принципке киреди.

Тыйыу — жас адамлардың көбінесе билмейтуғынлығы («Билмеген уу ишеди») ҳам бул билмеслиги оларға ансат, ансат кеширилетуғын жақсылық.

Жас адамларға тән болған өзін тия алмай қалыушылықтан қутқарыу олардың кеўлине тийгендей болып көринеди. Лейкин жас адамға сақ болыуы ихтият болыуы, жаман не, жақсы не деген қасиеттерди үйретиу — әлбетте оған жақсылық етиу.

Өмирди жаңа баслап атырған жас адамлар ер жете баслаған сайын өзлеринде ҳәр тәрәплеме шеклениушылықти рауажландыра баслайды. Солай етип өзін қызығыушылыққа берилген адам емес, ал қызығыушылығын қолында ұсалаған ҳам оны басқарған күшли адам болып қәлиплеседи.

Жуумақлап айтқанда адамның өмиринде әҳмийетли табысқа алып келетуғын тийкаргы жағдай әдеп-иқрамлылық күши болып есапланады.

Бул күш тек мийнет етиу арқалы жетилистириледи ҳам мийнеттиң күшине турақлы түрде исениу арқалы болады. Гете: «дәр адам көп нәрселерге өзін тәжірийбеси арқалы жетиу керек, бирақ ойланбастан жасауға урынбасын» деген еди. Шынында да бизиң халқымыз «Ойланбастан түби ұайран» деп бийкарга айтпаған. Демек адам өз ұақтың босқа өткеріуди қәлемесе, ол өзінннң ислеген иси бойынша өзине белгиленген ұақытта мүмкин ҳәр күни яки ҳәптениң ақырында есап берип отырыу керек.

Соның менен қатар адам қанша ерте меҳирбан ҳам уллы адам лардың өмири менен таныс болса, соншели өзи де меҳирбан ҳам уллы адам болып жетилеседи. Ал ол адамлар менен тиккелей байланыста болса бул жүдә пайдалы болады. Соның ушында адамлар бұрын балаларын уллы адамлардың мектебинде оқытуға оған шәкирт қылып беріуге урынған.

Адамның тағы бир әҳмийетли әдепли болыуының жәрдемши жағдайы исиге үлкен киши жәрдем берип оған жақсылық етиу. Ертедеги даналар «Адамның ең бахытлы ұақты басқаларға жақсылық қылған пайыты» деген. Лейкин мен жақсылық етти деп мақтаныу ямаса гәрдінип турыу әдеплианликтен емес. Соның ушын даналар: «Қылған жақсылықтың апаты, жақсылық қылдым деп миллет етиу» деп көрсеткен.

Сондай-ақ әдеплилик бул жаманлық етиуден жиийркениу, жаманлық етиушилерди қаралау ҳам жек көриу. Себеби даналар айтқан: «Жақсылық қолынан келмесе, жаманлық етиуден сақлан. Себеби жаманлық ҳәр сапар өзине айланып келип өзін табады» деген.

«Атаң мәртүр сен атаңден хызмет қыл
Жаманлық әйлегенге жақсылық қыл,
Жаманлық айланып өзін табар»

(Сүбһи Аллаһ)

ИСИМЛЕР КӨРСЕТКИШИ

Аббаз шайыр	(1898—1970) —	Қарақалпақ халық шайыры
Абдуль — Фараж.	(897 — 967) —	араб жазыушысы, алым,
Айтматов Шыңғыс.	(1928ж. т.) —	қырғыз жазыушысы.
Аймурзаев Жәлмурза	(1910-ж) —	Қарақалпақстан халық жазыушысы
Алтынсарин Ыбырай.	(1814 — 1889) —	қазақ ағартыушысы,
Аристотель.	(б. э. ш. 384 — 322.) —	әйлемгі грек философы,
Асан Қайғы.	(XV ә.) —	жырау.
Ахмед Юганий,	(XII. ә.) —	түркий тиллес халықлар шайыры.
Ахундов Мирзо	(1812 — 1878) —	азербайжан ағартыушысы,
Фатали.		
Аляберген Муўса улы	(1880—1936) —	Қарақалпақ шайыры
Әминияз Қосыбай улы	(1824-1883-ж) —	Қарақалпақ халық шайыры
Әуезов Мухтар	(1897 — 1961) —	қазақ жазыушысы, академик.
Омархан улы.		
Байрон Джордж	(1788—1824) —	
Ноэл Гордон.		
Жүсип Баласағұний	(XI ә.) —	англичан шайыры.
Бальзак Оноре де.	(1799 — 1830) —	түркий тиллес халықлар шайыры.
Белинский Виссарион	(1811 — 1848) —	Францияның реалист жазыушысы.
Григорьевич.		
Бердақ (Бердимурат)	(1827 — 1900) —	рус революционер демокра- ты, философ — материалист.
Гаргабай улы.		
Вамбери Херрри	(1832—1913) —	Қарақалпақ классик шайыры.
Ганди Мохандос	(1869—1948) —	Венгер алымы, тюрнолог.
Кадмичанд.		
Гегель Георг	(1770 — 1831) —	Қыңдстанның нызам рай- раткери.
Вильгельм Фридрих.		
Гейне Генрих.	(1797 — 1856) —	немец философы.
Гельведий Клод	(1715 — 1771) —	немец шайыры.
Гераклит.	(Va. б. э. ш.) —	француз философы
Герцен Александр Иванович.	(1812—1870) —	әйлемгі грек философы,
Гете Иоганн	(1749 — 1832) —	рус революционер демокра- ты, философ
Вольфганг.		
Гамзатов Расул	(1923 ж. т.) —	немец шайыры.
Гамзат улы.		
Гулам Гафур.	(1903—1966) —	азар шайыры.
Данте Алигьери,	(1265 — 1321) —	өзбек шайыры.
		итальян шайыры.

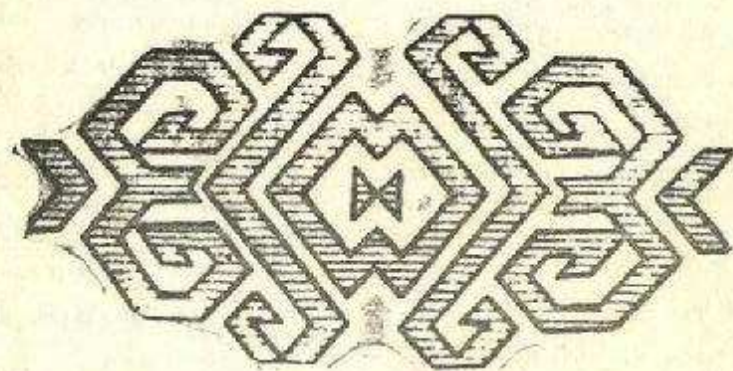
Дарвин Чарлз Роберт. (1809 — 1882) —
 Демокрит. (б. э. ш.) (460—370) —
 Дидро Дени. (1713 — 1784) —
 Ибн Абдурахман. (1414—1492) —
 Ибн Халфун. (XVIII в.) —
 Золотой Эммануэль. (1840—1902) —
 Ибн Сина. (986 — 1037) —
 Кайнаус Уссурамаали. (XI — в.) —
 Кант Иммануил. (1724 — 1804) —
 Коменский Ян Амос. (1592 — 1670) —
 Кунхонка Ибраһим улу (1799—1880) —
 Қашқарий Махмуд. (XI в.) —
 Қайылбергенов Төлепберген (1929-ж. т.) —
 Қорқыт ата. (XIII в.) —
 Қунабаев Абай. (1845 — 1904) —
 Ларошфуко Франсуа. (1613 — 1680) —
 Леонардо да Винчи. (1452—1519) —
 Лесков Леонид. (1899-ж. т.) —
 Максимович. —
 Лермонтов Михаил. (1814 — 1841) —
 Юрьевич. —
 Линкольн Абраам. (1809—1865) —
 Лобачевский Николай (1792 — 1856) —
 Иванович. —
 Ломоносов Михаил (1711 — 1765) —
 Васильевич. —
 Лукреций (Тит. (б. э. ш. 1 — в.) —
 Лукреций (Кор). —
 Луначарский. (1875—1933) —
 Анатолий Васильевич. —
 Макаренко Антон. (1888 — 1939) —
 Семенович. —
 Мағұмқұлы. (XVIII — в.) —
 Марсеев Алексей. (1916-ж. т.) —
 Петрович. —
 Мариновский Павел. (1912-ж. т.) —
 Пустинин. —
 Меймуратов Төлепберген (1940—1985) —
 Менделеев Эдуардас. (1919-ж. т.) —
 Менандр. (б. э. ш. 343 — 291) —
 Менделеев Дмитрий (1834 — 1907) —
 Иванович. —
 Мольер Жан Батист. (1622 — 1673) —
 Муқанов Сәбит. (1900 — 1973) —
 Нағайы Алишер. (1441 — 1501) —

англичан тәбият изертлеу-
 шиси.
 ойлемги грек материалисти,
 философ.
 француз философы,
 тәжик шайыры, философ
 қарақалпақ шайыры
 француз жазушысы.
 Орта Азиялық энциклопе-
 диет, алым.
 тәжик шайыры.
 неміс классик философия-
 сының тийкарын салушы.
 чех педагог, гуманист.
 қарақалпақ шайыры.
 түркі халықтарынан шық-
 қан алым.
 қарақалпақстан халық
 жазушысы.
 атақлы шайыр, жетик жыр-
 шы.
 қазақ шайыры, ағартушы,
 демократ философ.
 француз жазушысы.
 италиян суретшісі, алым.
 рус жазушысы.
 рус шайыры.
 америкалық мемлекеттік
 қайраткер.
 рус алымы, математик.
 ұлы рус алымы.
 ойлемги рим шайыры,
 мемлекеттік қайраткер, жа-
 зушы, (критик).
 педагог, жазушы.
 түрменнің классик шайыры.
 летчик.
 илимпаз биолог.
 қарақалпақ шайыры.
 ливалы алым, шайыр.
 ойлемги грек драматурги.
 рус алымы, химик.
 француз драматурги.
 қазақ жазушысы, академик.
 өзбектің классик шайыры,
 ұлы ойшыл, мемлекеттік
 қайраткер.

Некрасов Николай (1821 — 1878) —
 Алексеевич. —
 Низамий Гейжауи. (1141—1209) —
 Овидий Публий (б. э. ш. 43 ж. т. —
 Назон. б. э. ш. 18 ж.) —
 Омар Хайям. (1048—1123) —
 Өтеміс улу Махамбет. (1804 — 1846) —
 Павлов Иван. (1849 — 1936) —
 Петрович. —
 Пастер Луи. (1822 — 1895) —
 Патон Евгений. (1870 — 1953) —
 Озарович. —
 Паустовский. (1892 — 1968) —
 Константин Георгиевич. —
 Писаров Дмитрий. (1840—1868) —
 Иванович. —
 Пифагор. (б. э. ш. 570 — 500 ж.) —
 Платон. (б. э. ш. 427 — 347 ж.) —
 Пушкин Александр. (1799 — 1837) —
 Сергеевич. —
 Руданий Абдуллах. (880—941) —
 Румий Жалалидин. (1207—1273) —
 Руссо Жан Жак. (1712 — 1778) —
 Русавели Шота. (XII — в.) —
 Садық шайыр. (1900—1972) —
 Сағди Сайф. (1321 — 1369) —
 Саран Сайф. (1321—1369) —
 Сейтжанов Тәжетдин. (1924-ж. т.) —
 Сейфуллин Сәкен. (1894 — 1939) —
 Сенека Луций (б. э. ш. 4 — 65 ж.) —
 Аняей. —
 Сервантес Сааведра (1547 — 1616) —
 Мигель де. —
 Сократ. (б. э. ш. 469 — 399) —
 Спиноза Бенедикт. (1632 — 1677) —
 (Барух). —
 Стендаль (Адри Мари. (1783—1842) —
 Бейль. —
 Сухолинский. (1918—1970) —
 Василий Александрович. —
 Тагор Рабиндранат. (1861—1941) —
 Тацит Публий. (55 — 117) —
 Корнелий. —
 Твердовский. 1910 — 1971) —
 Александр Трифонович. —
 Твен Мари. (1835 — 1910) —
 Тешов Борис. (1896 — 1985) —
 Михайлович. —
 Толстой Алексей. (1823 — 1945) —
 Николаевич. —
 Толстой Лев. (1828 — 1910) —
 Николаевич.

рус шайыры, революционер
 азербайжан шайыры,
 гуманист.
 ойлемги рим шайыры.
 парсы—тәжик шайыры,
 философ.
 қазақ шайыры.
 рус алымы, физиолог,
 академик.
 француз алымы, биолог.
 украин алымы, академик.
 рус жазушысы.
 рус революционер демокра-
 ты, жазушы, философ.
 ойлемги грек философы.
 грек философы, идеалист.
 Рус шайыры
 парс — тәжик шайыры.
 парс — тәжик шайыры.
 француз ағартушысы.
 грузин шайыры, гуманист
 қарақалпақ халық шайыры
 Алтынорда дәуірінің
 шайыры.
 Алтын Орда дәуірінің
 шайыры.
 қарақалпақ халық шайыры
 Қазақ жазушысы.
 Рим философы, сиясий қай-
 раткер, жазушысы.
 Испан жазушысы.
 Ойлемги грек философы.
 Видерланд философы
 материалист
 Француз реалист жазу-
 шысы.
 Украин педагог.
 Хинд шайыры, драматург.
 Ойлемги рим тарихшысы.
 Рус жазушысы.
 Америкалық жазушы,
 публицист.
 Рус алымы, психолог, ак-
 демик.
 Рус жазушысы.
 Рус жазушысы

Тургенев Иван Сергеевич	(1818 — 1883) —	Рус жазыушысы.
Ғалижанов Шөхан Шыңғыс улы	(1835 — 1865) —	Қазақ ағартыушысы, демократ алым.
Фараби Әбу Насыр Мұхаммед	(870 — 950) —	шығыстың ұллы ойшылы, энциклопедист, алым.
Фонвизин Денис Иванович	(1744 — 1792) —	Рус жазыушысы.
Франс Анатоль	(1844 — 1924) —	Француз жазыушысы.
Хафыз Шеразый	(XIV ғ.) —	түрік тіллес халықтар шайыры.
Хысрау Насыр	(1004 — 1090) —	Тәжік шайыры.
Хорезмий Риванди	(XIV ғ.) —	Түркі тіллес халықтары шайыры.
Честерфилд Филипп	(1894 — 1773) —	Англия мемлекетінің тайрагері, жазыушы.
Дормер Стенхоп	(1860 — 1904) —	Рус жазыушысы.
Чехов Антон Павлович	(1860 — 1904) —	
Шекспир Уильям	(1564 — 1616) —	Англичан шайыры, драматург.
Шолохов Михайл Александрович	(1905 — 1984) —	Рус жазыушысы.
Шопенгауэр Артур	(1788 — 1860) —	Неміс философы.
Шоу Джердж	(1856 — 1950) —	Англичан драматурги, публицист.
Бернард		
Эзон	(б. з. ш. 6 ғ.) —	Әйемгі грек тымсалшысы.
Эйнштейн Альберт	(1879 — 1955) —	Неміс алымы, физик.
Эсхил	(б. з. ш. 525 — 456 ж.) —	Әйемгі грек драматурги.
Юсупов Ибраһым	(1929 ж. т.) —	Қарақалпақ халық шайыры.

МАЗМУНЫ

Кирисиу	3
1. Биз не үшін әдептанымды үйренеміз	6
2. Әдептіліктің тыйғары-дәстүрлер, үрп-әдетлер	13
3. Сәлем сөздің басы-кеуіл арнасы	20
4. Иіксем сөз — жан азығы	26
5. Иман	42
6. Исап	47
7. Қанәт	50
8. Нәпсі	54
9. Таубе	59
10. Хадал хәм қарам	62
11. Кишіпейілілік, елпайымлық әдептің басы	68
12. Хақ кеуілілі	72
13. Сабырлылық	76
14. Сақыйлық	80
15. Ар-намыс, уят абырой	86
16. Тәртіпшілік	91
17. Көргеншілік	94
18. Уатаным-жаным атам	97
19. Халық пенен дос бол	102
20. Ата-ананды қадірле	106
21. Тууысқан-тууғанлар, ана-сиңілер	113
22. Уада не көрсен	117
23. Бахыт — досықта, ырыс — бірлікте	123
24. Миймәндослық	133
25. Иақыс қонсыны қатып ал	139
26. Устаздық еткен жалықпас	142
27. Миннет ет	147
28. Нанды қадірлеу, иранқа жол қоймау	156
29. Тәбиятты құрметлеу	160
30. Азадалық	167
31. Жууыны	170
32. Мәшһада жууыны	174
33. Шап хәм сақалларды күтіу	178
34. Ақылданыу әдеби	178
35. Зиялы әдетлерден сақланыу әдептіліктің сиңілігі	184
36. Мұхаббат — әдептіліктің төресі	197
37. Күйеу болыу әдеби	203
38. Келін болыу әдеби	210
39. Үйленіу аңсат, үй болыу қыйын	217
40. Той десе құбас жумалар	225
41. Гөззаламқты түсініу әдеби	289
Жуумақ	238
Немелер көрсеткіші	244